

iletis.im

GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ İLETİŞİM DERGİSİ
GALATASARAY UNIVERSITY JOURNAL OF COMMUNICATION
UNIVERSITE GALATASARAY REVUE DE COMMUNICATION

KASIM
NOVEMBER 2020
NOVEMBRE

Özel Sayı: 5

Dijital Dönemde Teknolojik Determinizm

Özel Sayı Editörü: Nilgün Tural

Teknik Belirlenimci Medya Kültürü Bağlamında
Dijital Gerçeklik-Veri-Anlam İlişkisi Üzerine Epistemik Bir Tartışma
Hüseyin Köse

Akışkan Modernite ile Dijital Emek Süreçlerini Birlikte Düşünmek
Mehmet Özkan Yıldırım

Dijital Platformların Yaratıcı Düşünce ve
Eylem Haliyle Etkileşimine İlişkin Bir Sorgulama
Fidan Terzioğlu

Web Sözleşmesi'nde Teknolojik Determinizmin İzleri
Fırat Berksun

Dikkat Ekonomisi Aracılığıyla Sosyal Medyayı Yeniden Düşünmek
Nilgün Tural
Yiğitalp Ertem

İleti-ş-im özel sayı: 5 • Kasım/Novembre/novembre 2020

Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Bilimsel Hakemli Dergidir.

Bu esere ilişkin olarak Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndan doğan haklar saklıdır. Burada yer alan makalelerde ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu, makalelerde ileri sürülen görüşlerden dolayı herhangi bir sorumluluk üstlenmemektedir.

İleti-ş-im, Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından, yılda iki kez Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan, hakemli ve açık erişimli bir akademik dergidir. İleti-ş-im, ULAKBİM TR Dizin - Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı, Directory of Open Access Journals (DOAJ), EBSCO Communication & Mass Media Complete (CMMC) ve Index Copernicus tarafından taranmaktadır.

İleti-ş-im is a peer-reviewed open access journal published biannually every June and December by Galatasaray University Faculty of Communication. İleti-ş-im is indexed by ULAKBİM Social and Human Sciences Database, Directory of Open Access Journals (DOAJ), EBSCO Communication & Mass Media Complete (CMMC) and Index Copernicus.

İleti-ş-im est une revue scientifique en libre accès à comité de lecture, publiée semestriellement en juin et en décembre par la Faculté de Communication de l'Université Galatasaray. İleti-ş-im est indexé par ULAKBİM Base de données des sciences sociales et humaines, Directory of Open Access Journals (DOAJ), EBSCO Communication & Mass Media Complete (CMMC) et Index Copernicus.

Editor / Editor / Directeur de la publication

Vildan Mahmutoğlu

Editor Yardımcıları / Assistant Editors / Secrétariat d'édition

İdil Engindeniz
Betül Aydoğan

Sekreteryaya

Yaşar Şekerci
Onurcan Güden

Özel Sayı Editörü

Nilgün Tural
Özel Sayı Editör Yardımcısı
Fırat Berksun

İleti-ş-im Dergisi Yayın Kurulu

Prof. Dr. İnci ÇINARLI (Başkan)
Doç. Dr. Vildan MAHMUTOĞLU (Editör)
Prof. Dr. Kerem RIZVANOĞLU
Doç. Dr. Nebahat AKGÜN ÇOMAK
Doç. Dr. Elgiz YILMAZ ALTUNTAŞ
Doç. Dr. Fülürya YUSUFOĞLU

Yayın Danışma Kurulu / Advisory Board / Comité Scientifique

Ümit ATABEK / Yaşar Üniversitesi
Oya Şakı AYDIN, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Suavi AYDIN / Hacettepe Üniversitesi
Abdel BENCHENNA, Université Paris 13
Mutlu BINARK, Hacettepe Üniversitesi
Kadri BOUALEM, Université du Québec a Montréal
Michel BOURSE, Galatasaray Üniversitesi
Patrick BRUNETEAUX, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne
Seçil BÜKER, Gazi Üniversitesi
Mete ÇAMDERELİ, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Özden CANKAYA, Aydın Üniversitesi
Dilruba ÇATALBAŞ ÜRPER, Galatasaray Üniversitesi
Özlem DANACI YÜCE / Galatasaray Üniversitesi
Pierre DUMONT, Université Paul Valéry
Çiler DURSUN, Ankara Üniversitesi
Gino GRAMACCIA / Université Bordeaux Montaigne
Martine JOLY, Université Paris-Sorbonne
Raşit KAYA, Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Şükran KUYUCAK ESEN, Marmara Üniversitesi
Thierry LANCIEN, Université Bordeaux Montaigne
Yves LAVOINNE, Université Robert Schuman
Gül Rengin KÜÇÜKERDOĞAN, Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Tristian MATTELART, Université Paris 8
Dominique MARCHETTI, Centre Jacques Berque
Oğuzhan ÖZCAN, Koç Üniversitesi
Ruken ÖZTÜRK / Ankara Üniversitesi
Nil ÖZÇAĞLAR TOULOUSE / Université Lille Nord de France
Tarik SABRY, University of Westminster
Jean-François TETU, Université de Lyon 2
Nilüfer TİMİSİ, İstanbul Üniversitesi
Nurçay TÜRKÖĞLU, Arel Üniversitesi
Billur ÜLGER / Yeditepe Üniversitesi
Ayşegül YARAMAN, Marmara Üniversitesi
Helene-Marie-MONTAGNAC / Université Bordeaux Montaigne

ISSN 1305-2411

E-ISSN 2548-124X

Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi adına sahibi / Owner, in the name of Faculty of Communication / Propriétaire au nom de la Faculté de Communication

İnci Çınarlı, Dekan / Dean / Doyenne

İÇİNDEKİLER

- 4** **Sunuş**
Nilgün Tatal, Fırat Berksun
- 7** ***Teknik Belirlemci Medya Kültürü Bağlamında Dijital Gerçeklik-Veri-Anlam İlişkisi Üzerine Epistemik Bir Tartışma***
Hüseyin Köse
- 30** ***Akışkan Modernite ile Dijital Emek Süreçlerini Birlikte Düşünmek***
Mehmet Özkan Yıldırım
- 53** ***Dijital Platformların Yaratıcı Düşünce ve Eylem Haliyle Etkileşimine İlişkin Bir Sorgulama***
Fidan Terzioğlu
- 71** ***Web Sözleşmesi'nde Teknolojik Determinizmin İzleri***
Fırat Berksun
- 94** ***Dikkat Ekonomisi Aracılığıyla Sosyal Medyayı Yeniden Düşünmek***
Nilgün Tatal
Yiğitalp Ertem

Dijital Dönemde Teknolojik Determinizm

İletişim çalışmalarında teknolojiyi başka tarihsel etkenlerden tecrit ederek mutlak bir toplumsal dönüşüm faili olarak değerlendiren yaklaşımların miadının dolduğu ile ilgili genel bir kanaat oluşmuştur. Teknolojik determinizm adını almış olan bu anlayış farklı cephelerden eleştirilmiş, hangi yönleriyle indirgeyici ve hatalı sonuçlara götürdüğü gösterilmiş ve bu basitleştirici düşünme tarzına alternatif yaklaşımlar geliştirilmiştir. Öte yandan, bu görüşün belirtilerini gösteren analizler, öngörüler ve açıklamalar özellikle yeni medya literatüründe, teknoloji politikalarıyla ilgili metinlerde, iyimser ya da kötümser gelecek tasavvurlarında yaşamaya devam ediyor gibi görünmektedir. Gelişmiş kapsamlı eleştirisine rağmen, teknolojik determinizm yaygın bir açıklama şeması olmayı sürdürmekte, farklı kanallardan beslenerek canlanabileceği yollar bulmaktadır.

Bu özel sayıda, iletişim çalışmalarında yerleşik anlamlar kazanmış teknolojik determinizm problemine geri dönerek, eleştirel bir zeminde bu görüşün direngenliğinin sebeplerini sorgulamayı amaçlıyoruz. Bu tür bir sorgulamayı iki yönüyle gerekli görüyoruz: Birincisi, tarihsel ve kuramsal ölçekte, bu düşünme şeklinin vaatlerini ve sınırlarını anlamaya çalışmanın, farklı boyutlarıyla dijital medya üzerine yapılan güncel çalışmalara kuramsal ve metodolojik katkılar sunabileceğini düşünüyoruz. Teknolojik determinizm belirli varsayımları paylaşan bir açıklama tarzı olarak 1960'lardan bugüne dönüşerek ilerlemiş, bu açıklama tarzı teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisi üzerine üretken tartışma eksenlerinin belirgin kutuplarından birini oluşturmuştur. Bu görüşün farklı görünümünde sürekli yeneden belirmesinin nedenleri sorunun tarihselleştirilmesiyle açıklık kazanabilir. İkincisi, bu tür fikirlerin farklı alanlardaki eleştirileri arasında kurulacak bağlantılar, teknolojik determinizmin bir tanımlama aracı olarak hangi noktalarda yetersiz kaldığını gösterebilir. Yetersizliklerin saptanmasıyla, alternatif yaklaşımların gidermeye çalıştığı boşluklar daha büyük bir isabetle tespit edilebilir.

Teknolojik determinizmin genelleyici çıkarımlarının eleştirisinde, sınırlı çerçeveler belirleyen ve bu sorunsalla özgül bağlar kuran çalışmalar özellikle etkili olmuştur. Bu saptamadan hareketle bu sayıda yer alan makaleler veri ve anlam, yaratıcılık, dijital emek, teknoloji politikası ve dikkat ekonomisi gibi konu başlıkları özelinde dijital teknolojiyi farklı hatlar üzerinden irdeliyor. Her konu başlığı, dijital teknolojiyle birlikte belirginleşen farklı dönüşüm çizgilerini takip ederek teknolojik determinizm probleminin eklemelendiği yeni sorunları değerlendiriyor.

Sayının ilk makalesi dijital verinin hükümran doğasını teknolojik determinizm tartışmasıyla ilişkilendirerek irdeliyor. Hüseyin Köse, dijital verinin toplumsal varoluşu bütün boyutlarıyla kapsayabilecek güce sahip olup olmadığını sorguluyor ve verinin merkezi referans olduğu anlatılarda anlamın izlerinin kaybolmaya başladığını öne sürüyor. Köse'nin tartışması toplumsal hayatın veriyle bütünüyle anlaşılabilmesine olan inancın güçlenmesinin, tecrübe, bilgi ve anlamın doğasına ilişkin temel bir kavrayışı kovduğunu vurguluyor.

Mehmet Özkan Yıldırım dijital emek tartışmalarını Zygmunt Bauman'ın akışkan modernite kavramıyla birlikte düşünerek dijital dönemde emek süreçlerinin dönüşümünün bir haritasını çıkarıyor. Dijital teknolojiyle birlikte emek süreçlerinde belirginleşen esnekleşme, belirsizleşme gibi dinamiklerin Bauman'ın akışkanlık kavramıyla tarif ettiği tarihsel sürecin içindeki merkezi yerini tespit eden bir inceleme sunuyor. Dijital teknolojilerin emeğin gayri-maddileşmesine sebep olan güçlü bir tarihsel etken olarak ele alınabileceğini ve bu tarihsel sürecin daha geniş ölçekte en temel niteliğinin belirsizlik kavramında karşılık bulduğunu ileri sürüyor.

Üçüncü makalede Fidan Terzioğlu dijital platformlar ve sosyal medya ile ilgili güncel eleştirel literatürü özgün bir biçimde yaratıcılık kavramı ile ilişkilendiren bir sorunsal çerçevesinde inceliyor. Özellikle yaratıcılık, yaratıcı eylem, yaratıcı düşünce problemiyle gözetim kapitalizmi arasında bir bağlantı kurarak "yaratıcılık" kavramının psikolojik çerçevede örtük kalan toplumsal boyutunu görünür kılıyor. Sosyal ağ platformlarının dijital teknolojiyi belirli bir biçimde şekillendirerek yaratıcı düşünce ve eylemin gelişmesini engellediğini tartışıyor.

Dördüncü makalemiz interneti dönüştürmeyi hedefleyen güncel bir girişimi teknolojik determinizm tartışması ekseninde değerlendiriyor. Fırat Berksun 2019 yılında duyurulan Web Sözleşmesi'nin dijital teknolojiyi belirli ilkeler çerçevesinde dönüştürmek için önerdiği yol haritasında teknolojik determinist düşünce alışkanlıklarının hangi noktalarda devreye girdiğini inceliyor. Bu incelemenin kuramsal zeminini teknolojinin toplumsal şekillenmesi başlığı altında toplanabilecek bir eleştirel hat oluşturuyor.

Beşinci makalede Nilgün Tatal Yiğitalp Ertem ile birlikte son yıllarda gündemde olan dikkat ekonomisi tartışmasını değerlendiriyor ve bu başlık altında gelişmiş literatürün eleştirel bir incelemesini sunuyor. Dikkati bir tür meta ve sermaye olarak kavramsallaştıran farklı yaklaşımları karşılaştırıyor.

Bu sayıdaki yazıların ortak hedefinin dijital teknolojiyi farklı yönleriyle tarihselleştirmek olduğu söylenebilir. Dijital dönemde belirginleşen dönüşüm süreçlerinin dinamiklerinin anlaşılması için bu tür bir perspektifin kurulması gerektiği açıktır. Bu sayının da bu çabaya bir katkı sunacağını umuyoruz.

Prof. Dr. Nilgün Tatal (Editör)
Dr. Öğretim Görevlisi Fırat Berksun (Editör Yardımcısı)

Teknik Belirlenimci Medya Kültürü Bağlamında Dijital Gerçeklik-Veri- Anlam İlişkisi Üzerine Epistemik Bir Tartışma

Hüseyin Köse,

Prof. Dr.

Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi

huseyink180@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5697-9009

An Epistemic Discussion on the Relationship Between Digital Reality-Data-Meaning in the Context of Technological Determinist Media Culture

Abstract

The concept of data, especially digital data, has created a vital transformation in the context of media culture. The critical analysis of the transformation in digital media culture undoubtedly requires that the view of technological determinism be discussed. In this context, the first striking point is that digital data is far from reflecting the cumulative nature of social reality and human experience, since collective existence is not a phenomenon to be simply absorbed via data. Today's digital culture narrative is a social / cultural formation dominated by the quantitative and does not provide a concrete clue about who we really are. The main dilemma in statistical evaluations is that they by no means have such adequate depth to surround the qualitative accumulation law. All these judgments presume an irreducible difference between data and meaning. Many predictions, associated with the relationship among information technologies/ information-meaning/ experience, from the concept of "quantified self" critiqued by Byung-Chul Han to Baudrillard's determination of "hyperreality", Neil Postman's definition of "Technopoly" to Boyd and Crawford's critique of big data, all point towards this direction. Data growth has always improved at the expense of meaning. This study aims to focus on the main concepts and debates brought up by the authors and thinkers on the theoretical plane in the context of information technologies-digital culture criticism.

Keywords: Data, digital culture, meaning, experience, information technologies

DOI:10.16878/gsuilet.829438

Une discussion épistémique sur la relation réalité numérique-données-signification dans le contexte de la culture médiatique déterministe technique

Résumé

Le concept de données, en particulier les données numériques, a créé une transformation vitale dans le contexte de la culture médiatique. L'analyse critique de la transformation de la culture des médias numériques nécessite sans aucun doute d'ouvrir la discussion la vue déterministe technologique. Le premier point frappant dans ce contexte est que les données numériques sont loin de refléter la réalité sociale et la nature cumulative de l'expérience humaine ; parce que l'existence collective n'est pas un phénomène simple que l'on peut saisir à travers les données. La narration de la culture numérique d'aujourd'hui est une formation sociale / culturelle dominée par le quantitatif et ne fournit pas un indice concret de qui nous sommes vraiment. Le principal dilemme des évaluations statistiques est qu'elles ne sont pas suffisamment profondes pour englober la loi d'accumulation qualitative, etc. Tous ces jugements supposent une différence irréductible entre les données et le sens. Du concept de « soi quantifié » que Byung-Chul Han critique à la détermination de Jean Baudrillard de « l'hyper réalité », de la définition « Technopoly » de Neil Postman aux critiques de grandes données de Boyd et de Crawford, c'est essentiellement ce que rapportent de nombreuses prévisions des technologies de l'information / connaissances-sens / expérience: La croissance des données s'est toujours améliorée au détriment de la perte de sens. Cette étude se concentrera sur les principaux concepts et discussions soulevés par les auteurs et les penseurs sur le plan théorique avec l'accent sur les technologies de l'information-critique de la culture numérique.

Mots-clés : Données, culture numérique, sens, expérience, technologies de l'information

Öz

Veri, özellikle de dijital veri kavramı medya kültürü bağlamında hayati bir dönüşüm yaratmıştır. Dijital medya kültüründeki dönüşümün eleştirel analizi, kuşkusuz teknolojik belirlenimci görüşü tartışmaya açmayı gerektirir. Bu bağlamda ilk dikkat çekici husus, dijital verinin toplumsal gerçeklik ve beşeri deneyimin kümülatif niteliğini yansıtmaktan uzak oluşudur; zira kolektif varoluş, veriler üzerinden kavranabilecek yalınlıkta bir olgu değildir. Günümüz dijital kültür anlatısı nicelin hâkim olduğu bir toplumsal/kültürel biçimlenme olup, gerçekte bizim kim olduğumuza ilişkin somut bir ipucu sunmamaktadır. İstatistiksel değerlendirmelerin temel açmazı, nitel birikim yasadını kuşatacak derinlikte olmamasıdır, vb. Tüm bu yargılar, veri ve anlam arasında indirgenemez bir fark olduğunu varsayar. Byung-Chul Han'ın kritiğini yaptığı "nicelenmiş benlik" (quantified self) kavramından Jean Baudrillard'ın "hipergerçeklik" saptamasına, Neil Postman'ın "Teknopololi" tanımlamasından Boyd ve Crawford'un büyük veri eleştirilerine kadar enformasyon teknolojileri/bilgi-anlam/deneyim ilişkilendirmesine dair birçok öngörünün işaret ettiği şey de özünde budur: Veri artışı, anlamın gözden yitirilişi pahasına gelişme kaydetmiştir hep. Bu çalışmada, teorik düzlemde adı geçen yazar ve düşünürlerin enformasyon teknolojileri-dijital kültür kritiği odağında gündeme getirdikleri başlıca kavram ve tartışmalara odaklanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Veri, dijital kültür, anlam, deneyim, enformasyon teknolojileri

Giriş

Fransız düşünür René Guénon, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde kaleme aldığı çarpıcı yapıtı Nicelin Egemenliği'nde, her belirlemenin bir tür sınırlandırma olduğu varsayımından hareketle, sonsuz ve tanımsız olanın nicel ve hesaplanabilir karşılıklarını sonsuzluk fikrinin anlamsal daralması olarak okur. Belirsiz olan ile sonsuz arasında kesin bir ayırım yapan Guénon, tanımsız olanın da hangi kılık altında karşımıza çıkarsa çıksın, yine de sonlu ve sadece sonlu olduğunu belirtir (2012, s.19). Guénon'a göre gerçekliğin anlamı tanımlı veya tanımsız olanda değil, sürekliliği olanda açığa çıkar ve bu hiçbir nicel ölçütle izah edilemez. Düşünür, yine aynı yerde, sanayi toplumlarının krizine eğilerek, nicelin din, bilim ve sanatlar hilafına edindiği yüksek statüyü, kısaca değeri niceliğe eşitleyen hâkim anlayışı sorunsallaştırır. Aslında düşünürün nicel üzerinden tartışmaya açtığı ve itiraz ettiği şey, derinliğin karşısında gitgide geniş bir mevzi kazanmaya başlamış olan yüzeyselliktir. Başka bir deyişle, nicel olanın maddeselliğiyle zuhur eden fenomenal dünyanın nitel olanın özle ilişkili sınırsızlığı ve sürekliliğine galebe çalmaya başlamasıdır. Bir zamanlar Antik Yunanlıların materia, modern Batı dillerinin ise substance sözcükleriyle karşıladıkları "madde", nicel ve ölçülebilir olanın değil, nitelin hedefinde yer almaktadır artık. Guénon'a göre, sonunda modern fizikçiler "niteliği niceliğe indirgemek için gösterdikleri çabalarda (...) birini diğerine karıştırma noktasına" gelmiş olup, "niteliği olduğu gibi kendilerinin 'madde' (matière) dedikleri şeye atfetmeye başlamışlardır" (2012, s.34). Bunun kaçınılmaz sonucu ise, çok geçmeden bütün hakikati maddi olanın içine yerleştirmek olmuştur. Ancak bu durum, yaşamın anlamı veya sosyal/beşeri süreçler açısından net bir şey söylememektedir bize. Zira Guénon'a göre, "her ne kadar nicelik hissedilebilir zuhurun, yani bu dünyanın temeli ise de (...), nicelik, kendi içinde değerlendirildiğinde, sadece gerekli, fakat hiçbir şey açıklamayan bir 'övarsayım'dır" (2012, s.35-36). Dahası, niteliğin uğradığı statü kaybı, bir başka düzlemde, değerler alanında da köklü bir karmaşaya tekabül etmektedir. Guénon'un deyişiyle, "niteliğin niceliğe indirgenmesi olayı, aslında 'üstün alta indirgenmesi' olayından başka bir şey değildir" (2012, s.36).

Dijital kültürle birlikte ise niceliğin egemenliği daha da artmıştır. Bu yeni tarihsel evrede, şayet niteliğin bizatihi niceliğin bir ürünü olduğu varsayımını tespitin dışında tutacak olursak, verilerin "vermediği" şeyin ikame edici işlevini "anlam" diye yorumlamak ne derece doğrudur? Ya da dijital kültürün inkişaf ettirdiği gerçekliğin düz anlamı, verilerin yalnızca anlamsal bir boşluğa denk geldiğiye, yokluğu var eden şeyin kendisini de başlı başına bir "veri" olarak görmek mümkün müdür? Üçüncü olarak, dijital enformasyon teknolojilerinin ürünü olan enformasyon ve veri kavramlarının geçip giden zamana karşı gösterdiği/gösterebildiği direncin gücü ve temsil ettiği hakikat değeri üstüne yeni medya kültürü bağlamında neler söylenebilir? Nasıl ki istatistik, yaşamdan mistik/mitolojik boyutu kovmuşsa, dijital verinin duyuşal gerçekliği tanımlayıcı gücü de hayatın çok boyutlu katmanlarını yüzeysel bir izlenimden ibaret kılmıştır denebilir. Bu durumda verinin anlamsal boşluğu giderdiği savı son derecede tartışmalı bir konu olduğu gibi, anlatıyı kuran

öğelerin de tamamen anlamlı şeylerden oluşması gerektiğine ilişkin muteber bir kural yoktur.

Yukarıdaki sorular dikkate alındığında, dijital veri temelli bilginin yaşamsal gerçekliği yeterince yansıtmadığına ilişkin yaygın bir kanaat vardır. Bu kanaati aynı zamanda teknolojik belirlenimcilik yaklaşımına yöneltilen, teknik ilerlemenin her zaman beraberinde toplumsal ve kültürel değerler alanında da bariz bir iyileşmeyi getirmedeği eleştirisi odağında test etmek hayli ilginç sonuçlar ortaya koyabilir. Özellikle de dijital olarak kurgulanan hikâyelerin ontolojik ve deneyimsel açıdan içerdiği derin çatlakların, verinin birincil düzeyde ihtiva ettiği yüzeysel anlam adına görmezden gelinip gelinemeyeceği konusunda... Kanaatimizce teknolojiyle destekli yeni medya kültürünün ihtiva ettiği nitel düzeyin pratik hayatlarımızda üretebileceği genel hoşnutluk bakımından asıl açıklığa kavuşturulması gereken mesele de budur. Başka bir deyişle, yeni medya kültürünün dört bir koldan yaydığı ve genel olarak algıdan bilgiye salınan içeriğinin “anlamlı yaşama” düzeyimize yaptığı/yapacağı katkının etraflı bir kritiğini yapmak gerekir. Bilgi, kuşkusuz bilmenin verdiği esenliği sağlayıp insanların içinde buldukları süreçlerin belirsizliğini azaltıcı bir işlev görür. Ancak bilgi, -salt duyu verilerinin de ötesinde- eğer felsefi düşüncenin keşfedici gücünü içermiyorsa neyi ne kadar bilmemize aracılık edebilir? Bu da, yanıtı aranacak ikinci soru olacak bu çalışmada. Gerçekten de özellikle yeni medya kültürü çağında tartışılması gereken oldukça ciddi bir sorundur bu; zira teknik anlamda sınırsız bilgi üretim kapasitesine sahip olup da bilgi meşgulü bir çağın bunca düşünme zorluğu çekmesi son derece izaha muhtaç bir konudur. Şurası bir gerçektir ki, yeni medya kültürü içinde filizlenen büyük veri fenomeni, geniş bilgi kümelerinin ölçtüğü hesaplanabilir ilişki biçimlerine odaklanır. Veri, bilmeyi, anlamayı, nüfuz etmeyi, idrak etmeyi değil, daha ziyade anlama, kavrama, idrak etme ve bilme biçimlerimize ilişkin bir hareket noktası sunar. Başka bir deyişle, veri bir varış noktası değil, öncelikle bir kalkış noktasıdır. Veriler, sözgelimi bir şeyi neden yaptığımız sorusuna yönelik net bir yanıt oluşturmazlar kesinlikle. Yine bu bağlamda, bilginin klasik anlamda şifa veren bir kaynak olduğu yargısını aşındıran da, çok miktarda ve karmaşık veri yığınının deva vermez bir tür yeni kavrayış ve ontoloji biçimi yaratmış olmasıdır. Asıl yıkıcı olan da bu tekno-kültürel zihniyetin, dijital çağın âlimi mutlak yanılmazlık kültü ve sonu gelmez nimetlerine olumlu bakanlar arasında geniş ölçekli bir uzlaşma yaratmış olmasıdır. Her yerde büyük veri saplantısına büyük teknoloji yüceltimi eşlik etmektedir. Dijital kültür ve sunduklarına koşulsuz biçimde arka çıkanlarca egemen kılınmaya çalışılan bu kibirli eğilimi ihbar edenlerce dile getirilmeye çalışılan eleştirilerin özlü ve tutarlı bir takdiminin yapılmaya çalışılacağı bu teorik tartışmada, büyük veri anlatısı, entelektüel becerilerin gözden düşüşü veya tükenişi, yaşamsal deneyim/anlam-veri ilişkisi bağlamlarında irdelenecektir. Başka bir deyişle, böyle bir irdelmeden umulan yarar, özünde, “insanların neden bir şeyler yaptığını veya yazdığını sorgulayan daha başka muteber yöntem ve eleştirilerin çok sayıda numaranın arasında kaybolup gitmesi”ni (Boyd ve Crawford, 2015, s.202-203) anlamaya çalışmaktan ibarettir. Bu çaba oldukça önemlidir, zira dijital medya çağının büyük veri anlatısının hemen her alanda ağırlığını hissettiren âlimi mutlaklığının ve matematiksel açıdan

taşıdığı varsayılan şaşmaz kesinlik ve yanılmazlığının ontolojik hakikatlerimiz ve yaşadığımız hayatların anlam ve muhtevası üzerine verdiği vaazlar son derecede ürkütücü bir manzara arz etmeye başlamıştır. Şu halde, dijital gerçekliğin ifade ettiği anlam veya anlamları ya da verilerin “veremediklerini” tartışmaya açmadan önce, köklü toplumsal/kültürel dönüşüm süreçlerine yataklık ettiği varsayılan teknik determinist yaklaşım üzerine de özlü birkaç şey söylemek gereklidir.

Teknolojik Belirlenimcilik Görüşü: Genel Bir Perspektif

Genel kabul gören bir yaklaşıma göre, teknoloji sosyolojisi, teknolojinin evrim sürecinde üç ana aşama bulunduğunu iddia eder. İlki, teknolojinin toplumsal üretimine atıfta bulunarak, temelde tekniğin oluşum ve gelişim koşullarına odaklanır. Bu ilk aşama, ayrıca disiplinlerarasılığın uzmanlık alanlarını ortak bir teknolojik hedefe dönüştürdüğünün altını çizer. Öte yandan, yine bu dönemde ağırlıklı olarak teknolojiyle ilgili yoğun tartışmalar görülür. Teknik ilerlemenin toplumsal yaşamı dönüştürücü gücünün yarattığı iyimser düşünce ve endişeler tartışmaya açılır. Kimi somut projelerde teknolojinin toplumsal yapısıyla ilgili ortaya konulan modellere göndermeler yapılır. Teknik kapasitenin zorlayıcı gücü yerleşik bakış açılarını hükümsüz kılarak yeni bakış açıları yaratır. Lajeune’e göre, bu dönem ortaya konulan görüşleri “toplumsal teknoloji modeli” şeklinde adlandırmak son derece yerinde olup, bu bakış açısından teknik ilerlemenin kendisi ağ oyuncularları arasındaki çoklu müzakerelerin ve istişarelerin bir sonucu olarak kabul edilir (Lajeune, 2015, s.38). Teknolojinin gelişiminin bir diğer evresi, epistemik, sosyolojik ve tarihsel açıdan tam bir kopuşa tanıklık eden yayılım evresidir. Bu dönemde teknoloji kendi yaratıcılarının etkisinden kaçmaya ve yeni oyuncular tarafından desteklenmeye başlar. Bu da oldukça anlaşılır bir durumdur, zira yeni teknolojiler her zaman tasarımcıların teknolojiyi yeni kullanımlara veya öngörülme-yen durumlara karşı incelemelerini sağlayan deneysel aşamalardan geçer. Nihayetinde teknoloji hedef grubun paylaştığı değerlerle tutarlı olduğunda ve algılanabilir avantajları fark edildiğinde sosyal sistemler içinde hızla yayılır. Yayılımın hiç kuşkusuz daha başka ön koşulları da vardır: Denenebilirlik, kolay anlaşılabilirlik, topluma sunacağı potansiyel fayda, var olan değerlerle uyumluluk, vb. Üçüncü aşama ise, “teknolojinin etkisi” veya “teknolojik yayılımın genişletilmiş sürekliliği” şeklinde adlandırılabilir olan teknolojinin sosyal olarak sahiplenilmesi aşamasıdır ki, bu sonuncu evrede artık teknoloji toplumu radikal biçimde dönüştürmeye başlar. Söz konusu sahiplenilme, teknolojinin yeni kullanım alanları yaratmasına izin verildiğinde ve bu yeni kullanım biçimleri toplum tarafından kabul edildiğinde ortaya çıkar. Başka bir deyişle, ancak teknolojinin toplumsal benimsenişi faaliyetten kaynaklanan uygulamalar sayesinde mümkün olur (Lajeune, 2015, s.38-39). Sosyolojik teknoloji tarihi, kısaca özetlenen bu üç evrenin ardından yeni bir realiteyi, toplumsal hayatla ilişkisi bakımından sosyal bir belirlenimciliği de beraberinde getirir. Ne var ki, sosyal belirlenimcilik, burada teknolojik yoğunlaşmanın toplumsal bir çıktısı olarak değil, teknolojiyi teknolojik belirlenimcilikten tamamen farklı bir bakış açısından görür. Burada bir teknolojinin var olmasını ve gelişimini sağlayan şeyin ağ oyuncularları arasındaki tartışmalar, müzakereler, değişimler, istişareler

vb. etkileşimler olduğu varsayılır. Bu teoriye göre, herhangi bir teknolojik proje, teknolojiyi tanımlamak, kullanımlarını ve etkinliğini belirlemek için bir araya gelen aktörleri tanımlar. Şu halde teknoloji, tarihe damga vurmuş bir dizi toplumsal gerçeğin sonucudur (Lejeune, 2015, s.38). Başka bir deyişle, teknolojik gelişmeler toplumsal yapıyı değil, toplumsal yapıda olup bitenler teknik ilerleme dinamiklerini belirler. Toplumsal olanın belirleyici olduğu bu görüşte, teknik ilerleme toplumsal olay ve failerin bir ürünüdür. Bu nedenledir ki, sosyal determinizm savunucuları, teknolojinin ancak bir aktörler ağına entegre edilmesi durumunda kendisini dayatabileceğini iddia ederler. Çünkü sadece teknik ilerlemenin değil, toplumsal failerin belirleyici etkisinden bağımsız bir tarihsel gelişmenin de varlığından söz edilemez. Dahası, toplumsal belirlenimcilik görüşüne göre, bilime teknolojik bir proje sunan asli merci bizzat toplumun kendisidir, bu nedenle teknolojinin kökeninde bilim değil, toplum vardır. Şu halde, teknoloji ve toplumun bir aradaki evrimi, teknolojik belirlenimcilik ile sosyal determinizm arasında bir orta yeri talep eder (Lejeune, 2015, s.38). Bu bakış açısına göre, âlimi mutlak bir niteliğe sahip olduğu varsayılan teknolojik belirlenimcilik görüşünün önemi zannedildiği kadar büyük değildir. Zira teknolojik determinizm görüşüne göre, teknoloji toplumsal tarihin tüm evrelerinde etkili olup, beşeri ilişkilerin teknik-bilimsel yenilik ve buluşların sosyal yaşama etkisi açısından değerlendirilmesini varsayar. Bu varsayımına göre, teknolojinin bağımsız bir hareket etme tarzı vardır ve insanlık tarihinde gözlenen tüm olay, olgu ve gelişmeler teknik ilerlemelerin mührünü taşır. “Örneğin teknik ilerlemenin, teknik üretim türlerinin veya elektronik medyanın ortaya çıkması çalışma hayatı üzerinde olduğu kadar örgütlerin yapısı ve ev yaşamının dinamikleri üzerinde de doğrudan ciddi etkiler yaratmıştır. Buradaki temel argüman, teknolojinin nesnel evreni ve sosyal varoluş karşısında bağımsız değişken olduğu ve her ikisini de nedensel bir mantıkla etkilediğidir” (Doray ve Millerand, 2019, s.66). Aynı şekilde, iş dünyasındaki değişimler de, genellikle yeni teknolojilere yer açmak için modüle edilmiş kurumsal bir tasarıma sahip teknolojiler ile iş yaşamında hâlihazırda geçerli olan değişikliklerin yönetilmesine yönelik yöntemlerin bir sentezi olarak düşünülebilir (Doray ve Millerand, 2019, s.68). Ne ki, bu görüşlerin de birçok bakımdan eleştirisi yapılabilir. İlk olarak, teknolojileri karakterize etmek için kullanılan değişkenlerin niteliği ve etkisi genellikle çok belirgin değildir. Zira benzer teknolojiler için farklı kullanımları veya örgütsel formları gözlemlenmişimizde söz konusu nedensel bağın pek de net olmadığı görülür. İkinci olarak, yukarıda kısaca değinilen sosyal determinizm hipotezine yönelik üretilen teorik önermelerin birçoğu dayanaklarını teknolojilerin üretimini sorgulamalarından alır. Neo-klasik üretim döneminde teknik belirlenimciliğin etkilerini irdeleyen Bruno Tinel de, söz konusu tarihsel döneme ilişkin egemen üretim tarzları ile teknik determinizm arasında kurulan bağlantıyı mahsurlu görür. Tinel, neo-klasik ekonomik teoride teknik determinizmden çok çalışmanın kendisinin -yeni iş teorilerinin tümünü niteleyecek şekilde- genel iş süreçlerinin “kara kutu”su olarak takdim edildiğinden söz eder. Tinel, ayrıca, kara kutu imgesinin özellikle şirketin üretim işleviyle öne çıkarılan temsilinin tanımlanmasına hizmet ettiğini vurgulayarak, Marx’ın “üretimin gizli laboratuvarı” olarak adlandırdığı şeyin doğru bir şekilde anlaşılmasını güçleştirmek için kullanılmış olduğunu iddia eder (Tinel, 2019). Ti-

nel'in savına göre, çalışmanın üretici –ve aynı ölçüde de emeği sömürücü- gücü, teknik üretim kapasitesinin kendisinden daha belirleyicidir. Bu bakış açısına göre, geleneksel teknik determinist yaklaşım, iki farklı kavramı birbiriyle harmanlamıştır: Üretimde kullanılan teknik (buharlı lokomotif veya elektrikli lokomotif, vb.) ve üretimin sosyal organizasyonu ve işbölümü (kim ne yapar?). Bu bakış açısı, üretim sürecinde kullanılan tekniğin doğrudan doğruya sosyal organizasyona indirgenmemesini olduğu kadar, aynı zamanda üretimin sosyal organizasyonunun en az teknik kapasite kadar önemli olduğunu ima eder.

Teknolojik belirlenimcilik görüşünün etkilerini medya alanına taşıdığımızda ise, özellikle yeni iletişim teknolojileri konusunda çalışan birçok araştırmacının aynı noktada birleştiği söylenebilir: Teknolojik determinizm tezini kabul etmek, beraberinde sosyal yeniliği inkar etmeyi getirir (Cabedoche, 2019). Oysaki şu gerçeği de göz ardı etmemek gerekir: Her iki dinamik de birbirini hem etkiler hem de birbirinden aynı ölçüde etkilenir. Teknik ilerleme, toplumsal yenilenmenin hem eyleyeni hem de sonucudur. Bu anlamda, teknik kapasite toplumsal yenileşmeyi belirlediği gibi, toplumsal değişim de teknik kapasiteye etki eder, onun kullanım alanlarını genişletir. Nitekim yakın zamanda yeni iletişim teknolojilerinin bir ürünü olan sosyal medya bu duruma örnek gösterilebilir. Tarihsel açıdan görkemli bir toplumsal/siyasal kalkışma olan "Arap Baharı"nda önemli bir rol oynayan teknolojinin, belki her şeye kadir olamamışsa da, harekete geçirilen referanslar dikkate alındığında, tekniğin belirleyici gücünün ileriye yönelik ne tür yeni perspektifler sunabileceği kolayca anlaşılmıştır. Özellikle sosyal medya, sadece toplumsal değişimin değil, toplumsal dünya olaylarına ve genel olarak nesnel evrene yönelik algı genişlemesinin de itici güçlerinden birisidir. Bu konuda daha da eskiye, köklere dönecek olursak, McLuhan'ın teknolojiye ilişkin bugün artık klasikleşmiş kabul edilen görüşlerini hatırlamak yeterlidir. McLuhan, fiziksel ortam tanımının radikal genişlemesini, her nesnenin "estetik" olabileceğini düşünen ve insanı duyum ilişkileri açısından incelemiş olan Giedion'a borçludur. Şayet bu bilgiye itibar edilecek olursa, McLuhan'ın herhangi bir nesneyi, eseri veya cihazı insan duyumunu ile ilişkisi bakımından "ortam" olarak kabul ettiğini anlamak hiç de zor değildir. Kane'in de belirttiği gibi (2019), eğer herhangi bir ortam, duyumlar üzerinde belirli etkileri olan bir protezse, o halde bu etkiye maruz kalan herkes değişmeye mahkûmdur. Ayrıca, her kültürel dönem kendine özgü bir seçim ortamı sunar ki, insanın içinde yaşadığı dönemle duysal ilişkisi devam ettiği sürece, söz konusu kültürel dönemin özelliklerinin onun üzerindeki egemenliği de varlığını sürdürür. Bu nedenledir ki, medyanın herhangi bir teknolojik dönüşümü sosyal çevreyi ve buna bağlı olarak da bireysel ve kolektif algıyı topluca dönüştürür. Bu nedenle, McLuhan'ın medyadan söz ederken zaman zaman ekoloji terimlerini kullanması boşuna değildir. Sonuç olarak, "ortamın önemliliği, koşullu içerikten önce gelir" (Kane, 2019). Şurası bir gerçektir ki, Innis'yan ve McLuhan'yan önermeler, iletişimin toplumsal tarihini oluşturmaya olanak sunan kültürelci iletişim kuramları içinde yer alırlar. Bununla birlikte, her iki düşünür arasındaki temel fark, ilkinin tarihsel nitelikleri medyaya atfetmesine karşılık, ikincisinin medyatik nitelikleri tarihsel süreçlere bağlamasında göze çarpar. Aynı şekilde, ilkinde araç veya medya tüm tarihsel gelişimin seyrini

etkilerken, ikincisinde medya veya araç veya teknoloji insan yetilerini genişletir. Ne ki, bu genişleme, zannedildiği gibi her zaman geliştirici nitelikte olmayıp köreltici bir işleve de sahiptir. Nasıl ki teknolojik kapasite, her zaman insani duyumların kapasitesini arttırıp derinleştirmeye yetmiyorsa, medyanın olağanüstü çeşitlilikteki ve hacimlerdeki içeriği de anlamayı veya kavrayış gücünü geliştirmeye olanak sunmamaktadır. Şu halde, genel olarak teknik belirlenimciliğin, özelde ise sayısal teknolojiyle desteklenmiş medyanın algı ve anlamla ilişkisini dijital gerçeklik ve veri kavramları odağında değerlendirmek yararlı açılımlar sağlayabilir.

Dijital Gerçekliğin Anlamı ya da Verinin “Veremedikleri”

Anlam ve deneyim kavramları, muhtevaları salt bir veri veya bilgi parçasına indirgenemeyecek kadar derinlikli çağrışımlara sahiptir. Korku, hislenme, sevmeye, anlama, inanma, vb. duygulanım ve etkilerin derecesi ve şiddetini ölçmek konusunda elimizde güvenilir ölçütler ve değişmez reçeteler yoktur. Aynı şekilde, bugüne kadar dikkat yoğunluğunu mükemmelen ölçen bir cihaz icat edilmediği gibi, hayatın anlamına eşlik eden mutluluk ve iyimserlik gibi serinkanlı duygu durumlarının şiddetini herkes için olumlu yönde ve eşit miktarda arttırmayı sağlayacak sabit ve nesnel bir kriter de yoktur. Entelektüel beceriler de ölçüye vurulamaz ve rakamlarla ifadesi mümkün olmayan diğer birçok şey gibi, belirsizdir. Nihayetinde ölçülebilir ve ölçülemez olan şeyler vardır; mutlak nesnellik ve kesinlik iddialarının nesnelere dünyasına dair söyledikleri, beşeri deneyim alanı söz konusu olduğunda hükümsüzdür. Mesele, özünde olgu-değer gerilimiyle ilgilidir ve sonsuz yorumlama kapasitesinin var olduğu yerde, verilerin açıkça “veremediği” sayısız şey vardır. Dahası, Boyd ve Crawford’un belirttikleri gibi, “neyin ölçülmesi gerektiğini tayin edecek olan tasarım seçenekleri de yine yorumlamaktan geçmektedir. Örneğin sosyal medya verileri alanında bir “veri temizleme” süreci bulunur ki, bu, hangi kalıpların ve değişkenlerin sayılacağı ve hangilerinin dikkate alınmayacağına karar vermektir” (2015, s.204). Yorumlama ve seçme, nihayetinde öznel bir süreçtir ve işlenmemiş geniş bir veri yığınının ne anlama geldiği hemen her zaman araştırmacının seçmeci bakışına tabidir. Dolayısıyla “yorum taraflılığı” gibi bir kriter bile veriye öznel bir istikamet açısı kazandırmaya yeterlidir. Boyd ve Crawford’un işaret ettikleri ikinci husus, büyük verinin her zaman daha iyiyi veya doğruyu veremeyeceği tezidir. Araştırmacılara göre sözgelimi istatistiki çözümlenmeler konusunda Twitter’ın durumu buna örnektir. Zira Twitter üzerine yapılan çalışmalar birbirinden farklı birçok kalıba dayandırılabilir. Yazarlara kulak verecek olursak, “ruhsal durum rutinleri, siyasal başkaldırı, medya etkinliklerine katılım, konuşmalı etkileşimler, vb.” bu tür kalıplardandır (Boyd ve Crawford, 2015, s.205). Tüm bu farklı kalıplar dikkate alınarak oluşturulacak araştırma tasarımlarında Twitter’dan bilgi koparma girişimlerinin ulaşılan twitlerin kabaca erişilen sayısı üzerinden işlem yapmaya izin vermesi, incelenen konu ya da sorun üstüne incelikli sonuçlara varmayı güçleştirir. Dahası, Boyd ve Crawford’a göre, Twitter’ın, tüm insanları temsil etmediği gerçeği bir yana, “kullanıcı”, “aktif kullanıcı”, “katılımcı” gibi kodlamaların da hangi nesnel kriterlere göre yapıldığı belli değildir (2015, s.205). Nitekim “aktif” olmanın ölçüsü nedir? Günde kaç saat çevrim içi olunca “aktif”

olunur? Bir, iki, üç, dört, beş saat? Daha üstü? vs. Ayrıca kullanıcı dendiğinde birtakım olasılıkları da dikkate almak gerekir; sözgelimi bir kullanıcının birden fazla sosyal medya hesabı olabileceği gibi, bazı sosyal medya hesapları da birden fazla kişi tarafından kullanılıyor veya yönetiliyor olabilir. Aynı şekilde, “aktif” hesap kavramı da sorunludur. Boyd ve Crawford’a göre, sözgelimi “doğrudan belirli bir kullanıcısı olmayıp otomatik içerikler üreten insansız ‘boot’lar bulunmaktadır” (2015, s.205). Bu tür hesaplara aktif hesaplar mı denecektir? Reel açıdan aktif olan hesaplarla bu tür hesaplar nasıl ayırt edilecektir? Bu ve benzeri belirsizlikler bir yana, Twitter veya daha başka dijital platformlardan süpürülen bilgilerin kullanıcılarla ilişkin tutarlı bir anlatı oluşturabilme gücü de tartışmalıdır. Nitekim Pettman’ın da belirttiği gibi, “tekil kullanıcı ölçeğine inildiğinde, veri ne denli makro olursa, bu benlikler de o kadar matlaşmaktadır” (2018, s.23). Matlığa neden olan şey, bizzat elde edilen verilerin kesinliğidir. Zira “pazarlama makineleri ‘bize’ dair ne kadar fazla bilgi toplarsa, ortaya çıkan anlatının tutarlılığı da o kadar az” olmaktadır, ya da ortaya çıkan “anlatı o kadar basittir ki, bize neredeyse hiçbir şey söylememektedir” (Pettman, 2018, s.23). Sosyal ve beşeri süreçleri istatistiksel olarak adlandırma eğilimi, gerçekliğe tıpkı büyük veri çıkmazına benzer biçimde kısa devre yaptırır. Bu konuda yöneltmiş ciddi itirazlardan biri, felsefeyi güncel eğilimlerin sığılğını izah etmenin hizmetine koşan Güney Koreli yazar Byung-Chul Han’dan gelir. Han’ın tepkisi, dijital kültürün yaşamsal ve ontolojik gerçekliği nicelin yüzeysel çerçevesine indirgeyen hâkim eğilime yöneliktir. Han’a göre, dijital çağın bütününe hâkim olan “hayatın ölçülebilir ve nicelik olarak ifade edilebilir olduğu inancı” (2019a, s.67), zihin ve beden üzerine toplanan “yığın halindeki verilerin ‘Ben kimim?’ sorusuna cevap vermesi” (2019a, s.67), dijital olanın son derecede kör ve sınırlı doğasını da somut biçimde açığa vurur. Dahası, Han’a göre, dijital kültürün yaşamsal gerçekliği önceleyen niceliksel yaklaşımı “özneleri psikolojiden arındırarak” içlerini boşaltma işlevi görür ki, bu onun akla gelebilecek en ideolojik etkilerinden birisidir. Böylelikle bireylerin “henüz adı konmamış bir yaşam biçimi için serbest kalması” sağlanmış olur (Han, 2019a, s.84). Bir tür bağışıklık sistemi çöküşünü andıran bu serbest kalış biçimi, tam da psikolojiden arındırılmış öznelerin sömürüye açık hale gelmeleri demektir. Psikolojiden arındırma işlemi, değer ve alışkanlıklara yönelik geliştirilmiş uzun süreli bir sadakati yok edici bir tüketim döngüsü biçiminde yaşanabileceği gibi, zaman zaman dijital kültürün aşırı içerik ve araç üretiminin yol açtığı bir tür duyuşsal körelme biçiminde de gerçekleşebilir. Zira aşırı enformasyon, hemen her zaman derinlikten yoksun bir algılama çerçevesi üretir. Han’ın dediği gibi, nasıl ki sayet “yüz, yüzeyle ilişkin bir pürüzsüzlüğün” (2018, s.14) göstergelerinden biriyse, içeriğin aşırı yüklü sunumu da pekâlâ yaratıcı imgelemin sakatlanması olarak yorumlanabilir. Her halükarda, enformasyonun üretim hızı, gizli bir vaat olarak zihinlerde bir türlü oluşturulamayan anlamın yok oluş hızıyla aynı sürede gerçekleşir. Gerçekten de vaziyetin vahameti tahmin edilemez boyutlardadır. Yaklaşan elektronik çağın olası rizikolarının büyük öngörücüsü, virtüel gerçeklik cinayetinin asli gurusu Jean Baudrillard’dan ilhamla söylersek, “sonunda temsil edilme yolunu kat etmeden olduğumuz gibi olma fırsatını yakaladık! Özgürlük yolunu kat etmeden istediğimizi isteme fırsatını nihayet yakaladık!” (2012, s.1099). Baudrillard’ın itirazı, tam olarak insandan

aşınmış bir hacim yaratmaksızın zorlu yolların gerçek deneyimine metelik vermeyen tercihlerin kolaycılığıdır. Gerçeklik katmanları onu zorlayıcı aşındırmaksızın kat edildiğinde, artık yolun vaat ettiği hiçbir anlamlı deneyim ve özgürlük biçimi yoktur. Bu bakış açısından, dijital olan da, derinliği parçalar halinde yüzeye yayan postmodern bir kültürün ürünüdür. Han'ın da deyimiyle, burada yüz değil, yüzey önemlidir; gerçeklik, pürüzsüz olanın gerçekliğidir. Yüksek hızın yarattığı döngü, yeni ve denenmemiş olana yönelik arzuyu seri üretim düzeneğinden geçirmeden anlamlı kılamaz hale geldiğinde, sosyal medyanın bulaşıcı etkisi, özgün olanı geliştirmeyi değil, taklidi, tekrarla oluşan aynıyı öne çıkararak yol almayı sürdürdüğünde, kaçınılmaz biçimde olacak olan da budur: Başka olanın, anlamlı olanın, farklılık duygusunun yitirilişi...

Dijital kültürün "seçmen davranışlarından tüketim alışkanlıklarına, ticaret rakamlarından kültürel eğilimlere" kadar (Ertürk, 2018, s.167) toplumsal süreçleri istatistiki veriler (tablolar, oranlar, grafikler, yüzdeler, vb.) üzerinden ele alma girişi de aynı indirgemeci anlayışın bir dışavurumudur denilebilir. İstatistiki veriler elbette toplumsal süreçlere dair somut bir fikir verebilir, ancak toplumsal ve bireysel deneyimi aktardığı söylenemez. Özellikle de uzunca bir zamandır vekâleten yaşamaya koşullanmış bir izler-kitlenin varlığı dikkate alındığında. Baudrillard ve hiper-gerçeklik kavramından da bildiğimiz üzere, aşırı görüntü üretiminin gerçeklik duygusunun kaybına yol açmasıyla birlikte, gerçekliği deneyimlemenin pratik zemini de çökmüştür. Baudrillard, Simülakrlar ve Simülasyon isimli kitabını bu ontik soruna hasreder. Baudrillard'a göre kitle iletişim araçları, özellikle de televizyon, anlamın yok oluş hızına fazladan ivme kazandırmıştır. Çünkü seri mesaj üretimi, genel bir anlam kaybını önlemeye yetmemektedir. Başka bir deyişle, mesaj/ımge üretimi o kadar otomatik ve hızlıdır ki, gerçeklik kendisine inanılmasını güçleştirmektedir artık (Baudrillard, 2005, s.115). Benzeri bir eleştiri, Byung-Chul Han'da da karşımıza çıkar; yazara göre, aşırı enformasyon hakikat eksikliğinin belirtisidir (2017, s.23). Yaşamsal deneyimi nicel verilerin gerçekliğine eşitleyen yaklaşımsa, mevzuyu Baudrillard'ın ve Han'ın tezlerinin de ötesine taşır. Verinin ne kadar büyük olursa olsun, varoluşun kümülatif tarihini asla kapsayamayacağını savunan kimi eleştirel görüşlerin varlığı bunun bir kanıtıdır. Bu bağlamda sadece deneyim ufkunu körelten hızlı mesaj aktarımı değil, yaşamsal deneyimi yansıtmaktan uzak veri anlatısı da kendisine kuşkuyla yaklaşılmasını gerektirir. Nitekim "ne kadar biricik ve özel olursa olsun, her bir deneyim günün sonunda bir Excel dosyası hücrelerine sığdırılması" durumu bunu örnekler (Ertürk, 2018, s.169). Şayet deneyim denilen şey yaşamsal gerçekliğin vasıtasızca algılanmasıysa, hiçbir deneyim hakikaten de bir Excel dosyası hücrelerine sığdıramayacağı gibi, bir dizi yaşamsal an parçasının yeri de hiçbir şeyle doldurulamaz. Deneyimin veriye eşitlenememesi, eşsizliği, bir daha aynı biçimde tekrarlanamaz ve öngörülemez oluşu nedeniyledir. Oysa Ortega y Gasset'nin de belirttiği gibi, "hakikatler bir kere bilindiklerinde faydacı bir kabuk bağlarlar; bizleri artık hakikat olarak değil, faydalı birer reçete olarak ilgilendirirler" (2018, s.35). Aynı şekilde, deneyim de bir kez reçeteye dönüştüğünde çok geçmeden kalıplaşır ve farklı insanların benzer biçimde terennüm ettikleri bir gerçekliği yaratır. Oysa her deneyim bir farklılık

imkânını içinde taşır; aksi halde, ne sahih ne de sahici olabilir. Dahası, reçetenin sunduğu kolaylık ve fetvacılık, iletişimin hızlılığına dalalettir ki, aslanan yavaş ve komplike olmaktır. Zira Han'ın da vurguladığı gibi, bir deneyim alanı oluşturmak ve hayatı içselleştirmek için "iletişimi yavaşlatacak olan karmaşıklığa" ihtiyaç vardır her zaman (2017, s.30). Karmaşıklığın azaldığı yerde hızlanan iletişimle birlikte ise, her tür deneyim alanı ve anlam yok olur. Çünkü "anlam, yavaştır" (Han, 2017, s.30). Anlamak için sahip olduğumuz zaman dilimi genişledikçe hayatın da birden bire berraklaştığı görülür. Zamansızlık yüzünden olay ve olgular hızlanmaz sadece, algılama yetisi de körelir. Bu işleyişin bellek süreçleri üzerindeki menfi etkisi ise mutlaklıdır. Çek yazar Milan Kundera'dan da bilmekteyiz ki, yavaşlayarak hatırlar, hızlanarak unutturuz her şeyi (2019). Bu anlamda hızlı veri akışı ve sürat, hiçbir surette hatırlamayı teşvik etmez, daha ziyade, olsa olsa aynının sürekliliğini pekiştirerek unutuşa zemin hazırlar. Oysa yaşanan anları anlamlandırmak hatırlamakla başlar. Deneyimin dönüştürücü gücü de burada ortaya çıkar: O, yani "deneyim dönüştürür, aynının tekrarını kesintiye uğratar" (Han, 2019b, s.112). İletişimin hızı, deneyimsel bir daralmayı, deneyimin kısırlığı ise ontolojik hakikatte bir azalmayı getirir beraberinde. Çok daha genel düzeyde, Han'ı izleyerek söylersek, "hızlanma, dünyanın semantik açıdan kısırlaşmasına yol açar" (2019b, s.48). Medyanın mesaj aktarım hızı ve veri akışının yol açtığı şey de özünde budur: "Varlık boşluğunun yaşam sürecinin hızlanmasına eşlik etmesi..." (Han, 2019b, s.73). Han'ın dünyanın semantiğini kısırlaştırdığını iddia ettiği hız eleştirisi, en yıkıcı görünümünü "sahih zamansal pratikler" in yokluğu saptamasında edinir. Han'ın "sahih zamansal pratiklerin sonu" dediği şey, sürat ve hızlı hareket etmeyle doğrudan ilişkilidir. Zira "yeryüzü, üzerinde ne kadar hızlı hareket edilirse o kadar daralır" (Han, 2019b, s.31). Bu anlamda aşırı hızlı veri artışı ve akışının da "yaşamı yeryüzü hakikatinden mahrum bıraktığı" aşikârdır (Han, 2019b, s.31).

Yeniden Boyd ve Crawford'un argümanlarına dönersek, dijital gerçekliğin güvenilirlik boyutuyla ilgili sorgulamayı da dikkate almak gerekir. Buna göre, internet ortamından koparılan verilerin güvenilirliği tartışmalı olup, "genellikle hem güvenilmez hem de kesinti ve kayıplara yatkındır. Bu tarz hata ve boşluklar, bir de çoklu veri kümeleri bir arada kullanıldığı anda daha da artmaktadır" (Boyd ve Crawford, 2015, s.204). Hal böyleyken, bu olumsuzluğa bir de, toplanan verileri yorumlama işini üstlenen araştırmacıların kendi yargılarıyla baş edebilmelerinin zorluğu eklenir. Aslında söz konusu zorluk yeni bir olgu da değildir; sosyal bilim araştırmalarının ezeli ve kronik sorunlarından birisidir bu; hiç kuşkusuz daha başka müşküllemlerle birlikte. Nitekim daha fazlası vardır; sözgelimi "bir veri kümesiyle ilgili istatistiksel iddialarda bulunmak için o verinin nereden geldiğini bilmemiz de gerekir" (Boyd ve Crawford, 2015, s.204). Veri nereden gelmektedir? Kaynağın ya da ortamın meşruiyeti hakkındaki uzlaşmaya ilişkin, özellikle de ortamın dışta bıraktıkları dikkate alındığında, bu konuda ne söylenebilir? Ya da kaynağın veya ortamın meşruiyetini teyit edenlerin kimliklerinin meşruiyeti hakkında ne tür iddialar öne sürülebilir? Bir diğer sorun, belli matematiksel ölçeklere sığdırabilmek için bağlamından koparılan veriyle ilgilidir. Boyd ve Crawford'a göre, genellikle "geniş veri kümeleri modellenilebilir olduğu için, veriler sıklıkla matematiksel bir mode-

le sığacak kadar küçültüldüğünden”, “bağlamının dışına çıkarılmış veri anlam ve değerini kaybeder” (2015, s.207). İletişimsel metinler üzerinden gerçekleştirilen klasik “cimbızlama” yönteminin tahripkâr etkisi burada da geçerlidir. Öncesiz ve sonrasız hükümlerin karşılık geldiği yegâne gerçeklik, yalnızca çerçevelenmiş olan üzerindeki vurguyu korur, çerçevenin tümünü ve dışını dikkate almaz. Aynı şekilde, kafalarda etkisi hesaplanmış referans çerçeveleri kurarken ayrıntılı bir sahnelemeden kaçınır, gerçekliği eksik veya çarpık aktarır veya resmeder. Yazarlara göre, özellikle de “sosyal ağ sitelerinin doğuşu ‘toplumsal çizelge’de endüstri çıkışı bir takıntıya sebep olmuştur” (2015, s.207). Bu nedendir ki, bağlamından koparılmış veri parçalarından hareketle oluşturulmuş olan çizelgeler, insan ilişkilerinin niteliği hakkında pek bir şey söylemez bize. Dahası “insanlar arasındaki ilişkiyi bir çizelge olarak gösterebiliyor olmak, bu ilişkilerin eşit değerde bilgi taşıdığı anlamına da gelmemektedir” kesinlikle (Boyd ve Crawford, 2015, s.207). Son yıllarda “dijital” sıfatının yaygın olarak “sayısal”ın yerine kullanılmaya başlanması da, gitgide beşeri ilişkilerin ve toplumsal değerlerin niteliğinin nicel bir ölçüyle adlandırılmaya çalışılması anlamına gelmektedir ki, çevremizde olup biten şeyleri anlamak ve anlamlandırmak bakımından yakın gelecekte bizi bekleyen asıl büyük riziko da budur. Dijital ile birlikte gözden yiten şey, yalnızca anlam ya da nesnel gerçeği anlamlandırma yetisi değil, Han’ın yakın zamanda kendisiyle yapılmış olan bir söyleşide belirttiği gibi, “bilgi birikimine dayalı olan tecrübe”dir (Han ile söyleşi, 07.01.2020). Han’a göre, sayısal veriler tecrübe içermezler, sadece bilgi verirler; dijital kültürün bilgiden anladığı da büyük ölçüde bilgi birikiminden farklı bir şeydir. Aynı söyleşide Han, “Bugün bilgi birikimi bile ortadan kalkmış durumda” diye yanıtlar, “bunun yerine sadece bilgi var. [Oysa] bilmek bilgiden tamamen farklı bir olgu” (07.01.2020). Açıkça görüldüğü üzere, Han bilmeyi bilgiden ayırmakta, bilmeye bilgiden daha üstün bir statü bahsetmektedir. Bu, aynı zamanda bilgi ile tecrübe arasındaki temel farktır. Bilgi, hele de dijital verilerden hareketle oluşturulmuş nicel bilgi, yaşamın içinden devşirilmediği ve belli bir yaşanmışlık duygusu içermediği sürece tecrübeye yataklık edemez. Han, burada, manidar biçimde bilginin dosyalarda, tecrübeninse zihinde biriktirildiğini iddia eden kaynağı muteber görüşü yankılamaktadır. Han’ın endişesinin nedeni, sadece ihtiva ettiği hızdan dolayı bilginin doğruluğuna duyulan güvensizlik değildir, aynı zamanda dijital bilginin her şeyi tanımlayıcı meşruiyetidir. Başka bir deyişle, asıl endişesi duyulması gereken şey, “her şeyin otomatige geçtiği ve algoritmalarla yönetildiği yerde hayatın tehlikeye düşmesidir” (Han, 07.01.2020). Aynı nedenle, verinin, özellikle de büyük veri anlatisinin insan yaşamını getirdiği içler acısı durum ortadadır. Neoliberal ideolojinin psikopolitik etkilerinin yaşamın her alanını zapturapt altına almış egemenliğine görünmez bağlarla tabi kılınmış olan bireyler, “şahsın ve özgür iradenin sonunu ilan eden Büyük Veri’nin bir parçasına dönüşmüşlerdir” artık (Bulunmaz, 2019). Bu çıkarıma göre, dijital çağın psikopolitik ideolojisi dikişsiz biçimde her yerdedir; dışarıda bir yerde değil, içselleştirilmiş bir kanaat olarak bizzat bireyin kendi içindedir, hiç kimse bu etkiden muaf değildir. Söz konusu etki bireysel bilinçleri ve özneliği parçalayıp yok etmekle kalmaz, aynı zamanda tüm parçalı, çok katmanlı ve çok hakikatli yapısı içindeki toplumsal dünyayı da holistik bir bakışın süzgecinden geçirerek matlaştırır. Han’ın durumun vahametine ilişkin

yaptığı Dadaizm-Dataizm ilişkilendirmesi ise özellikle ilginçtir. Buna göre, dijital bilgiye duyulan saplantılı inanç “bilgi ve veriyi şeffaflştırırken özneliği ve özgürlüğü sömürülen kişi de dâhil, her şey ‘veri ve enformasyon olabilir’ şiarıyla ‘dijital totalitarizm’e kapı aralamaktadır” (Bulunmaz, 2019). Her şeyin veri ve enformasyona tercüme edilebilir olması, bilindiği üzere, birinci aydınlanma döneminin her şeyin bilinebilir olduğu/olması gerektiği yanılısamasından kaynaklanır. Her şeyi bilmek, kozmosu insan için bilinebilir kılmak, bilinmeyenin temasını bertaraf etmek, gizemli hiçbir şeye izin vermemek, vb. arayışlar başlangıçta bilimum hurafe hilafına insan aklının özerkliğine yönelik masumane ve haklı bir düşüncenin ürünüydü. Gelgelelim, araçsal aklın hükümrancılığını kuran da yine aynı masum ve aymaz düşünce oldu. Bugün gelinen noktada ise, dijital veri hâkimiyetinin yaşamsal hakikati tanımlayıcı tek ölçüt ve norma dönüşmüş olması, daha önceki tüm kavrayış düzlemlerinden daha yıkıcı bir etki yapmaktadır. Bulunmaz’ı izleyerek söylersek (2019); “bu eylem, sayıların ve verilerin mutlaklaştırılıp fetişleştirilmesine kadar ilerletil(miş) ve ardından, nihayetinde kendisini sayılar üzerinden tanıyıp bilmeye çalışan ‘niceliksel benliğe’ varıl(miş)tır.” Dijital ve hesaplanabilir, ölçülebilir veriye yönelik bu saplantılı ilgi, Han’ın niceliksel benlik eleştirisinin de ana kaynağını oluşturur. Aslında nicelenmiş benlik, birey ile bedeni arasında hesaplanabilir bir ilişki olduğu varsayımına şaşmaz bir kesinlikle yeniden işlerlik kazandırırken, onu hislerden ve alışkanlıklardan arındırılmış duygusuz bir makine-varlık olarak konumlandırmaya çalışır. Başka bir deyişle, “niceliksel benlik, neoliberal iktidarın psikopolitikasında önemli bir parça, hatta temel araç olan Büyük Veri’nin, alışkanlıkları kaydetmesini ve iz sürmesini sağlar. Han, buna ‘dijital toplu hafızadaki mahkûmiyet’ der” (Bulunmaz, 2019). Dijital toplu hafıza, verilerin düşünceyi ve davranışı koşullayıcı, toplumsal dünya gerçekliğini tartışmasız biçimde tanımlatıcı bir mahkûmiyet alanı mıdır gerçekten? Bu soruyu yanıtlamadan önce, söz konusu mahkûmiyete zemin hazırlayan algılama kültürünün hayatın bütünsel gerçekliğini baş döndürücü bir hızla parçalarken anlamını daha da geciktiren etkilerine dair de bir şeyler söylemek yerinde olur.

Dijital Kültür: Hızlanmış Hayat, Gecikmiş Anlam

Daha önce, bir çalışmamızda Paul Virilio ve “hızlanmış hakikat” izleği üzerinden tartışmaya açmış olduğumuz gibi, hızlı enformasyon aktarımı döngüsünde kaygısı duyulması gereken temel şey, toplumsal dünyayı temsil etme araçlarının güvensizliğidir (Köse, 2005, s.230). Dijital iletişim araçları ve genel olarak dijital kültürle birlikte daha da hızlanan ve akışkan hale gelen içerik üretimi, hayatın parçalanmasına koşut olarak, anlamlı yaşama yetisini de büyük ölçüde zedelemiştir. Virilio’nun deyişiyle, bu durum “değişimin dünyasallaşması”, var olan gerçekliklerin yüzeyinde hüküm süren “sonlu bir dünyanın içidir” (2003, s.14). Her bakımdan “enformasyon bombası”yla aydınlatılmış bu yüzey, hakikate ilişkin bir sıkışmanın yeri olduğu kadar, yine Virilio’nun deyişiyle, “anlık zaman sıkışmasıyla” (2003, s.19) sanal ve parçalanmış bir gerçekliğe odaklanmış yeni bir algılama biçiminin de dolaşıma sokulmasını ifade eder. Dijital kültür çağı, hakikati bakımından parçalanmış, bütünlüğünü yitirmiş bir dünya resmidir. İçeriği

muazzam ölçekte çoğaltarak “anlamı geciktiren” bir etkiye sahip olan bu kültürün yegâne ayırt edici özelliği, Arslantunalı’nın da deyimiyle, modern zamanların klasik gözetimci simgesel figürü Big Brother’ın yerine, ondan daha aleni ve muteber bir güdümlenme biçimi olarak Big Data’yı ikame etmiş olmasıdır (2019, s.132). Hüküm fazlasıyla katı görünebilir, ancak verinin üretici, yaratıcı, problem çözücü, sentezleyici zekânın bir yansıması ya da parçalanmış bir dünyayı bütünleştirici bir tutkal değil de, nicelenmiş benliğin bir aracı ve sürekli dikkat dağıtan bir uyarılar çokluğu biçiminde kavrandığı yerde, başka türlü düşünmek de olası değildir sanki. Meseleye bu perspektiften bakıldığında, yine Arslantunalı’ya göre “İnternet madrabazlarının bize söylemediği şey, internetin bütünlük konusunda hiçbir şey vaat etmeyen büyük bir düzenlenmemiş veri okyanusu olduğudur” (2019, s.133). Dahası, uçsuz bucaksız uzamı ve içeriğinin denetlenemez boyutu bakımından “editörleri ve eleştirilenleri olmayan internet, süzgeçten geçirilmemiş bir veri çöplüğüdür” (Arslantunalı, 2019, s.133). İnternet tabanlı dijital çağın önceki kültürel dönemlerden bariz bir farklılığı da, ürettiği içeriklerin çeşitliliği ve sunduğu seçeneklerin çokluğunda göze çarpar. Bu, beşeri ve toplumsal hayatın anlamlı ve bütünlüklü kavranışı açısından öylesine ciddi bir kırılmadır ki, sonunda “post-truth” diye adlandırılan yeni ve oldukça tuhaf bir hakikat tanımlaması bile yaratmıştır. Artık, hakikatler hiç olmadığı kadar akışkan ve değişken, seçenekler daha önce hiç olmadığı kadar sınırsızdır. Seçeneklerin çokluğu, daha önceki çağlarda olduğu gibi, özgürlüklerin bir göstergesi değildir artık, daha ziyade hakikatlerden kaçmanın bariz yollarından birisidir. Bu kaçışın kaçınılmaz sonucu ise, toplumsal dünyada tebarüz eden sonu gelmez bir kakofoni olsa gerektir. Yeniden Arslantunalı’ya kulak verecek olursak, bu “seçenek bolluğunun ve sonsuz seçme hürriyetinin yarattığı tipik davranışlardan biri, okurun, karşısına çıkan rahatsız edici içeriği, görmek duymak istemediğini tek hareketle geri itmesi, oraya hiç uğramadan geçmesidir. [Oysa] eskiden böyle bir imkân yoktu. Basılı gazeteye böyle davranmanız mümkün değildi. Sayfayı katlarken bile görmek istemediğiniz haber gözünüze ilişirdi” (2019, s.153). Her şeyin göz önünde olduğu bir kültürde kaçış da zordur. Seçeneklerin çokluğu ve çeşitliliği, otomatik hızda üretilen içeriklerle birleştiğinde, anlamın gecikmiş bir anlam, düşüncenin de hızlanmış ve yüzeysel nitelikli bir düşünce olması gayet mukadderdir; kuşkusuz, bu sürecin doğal sonucunun “yavaşlık” yönünde yeni bazı arayışları beraberinde getirmesi de: Yavaş gazete, yavaş televizyon, yavaş yemek, yavaş şehir, vb.

Dijital çağın veri üretim hızına koşut biçimde gündeme getirdiği anlam gecikmesi ve deneyim güdüklüğü, toplumsal dünyanın gerçekliğine dair hissiyatın yitirilmesiyle bir arada yürüdüğü içindir ki, aslında bir yönüyle tartışma, her dakika icat edilen yeni araçlar (dijital uygulamalar, alışkanlıklar, tendy’ler, sosyal medya akımları, vb.) ve bunlara uyum sağlama zorunluluğuyla ilgilidir. Başka bir deyişle, konu, sürekli öncelikli kılınmış yeni araçlar eşliğinde bir dizi amaç üreten sistemin akıbetiyle bir arada düşünülmelidir. Bu noktada asıl sorulması gereken soru şudur: Hayata ve toplumsal dünyanın gerçekliğine dair hissiyat bir kez yitirildiğinde, bırakın her yeni icat edilen araçla birlikte bir dizi amaç üreten sistemin akıbetini, bireysel varoluşun selameti için her gün yeniden devşirilmesi zaruri olan yaşama

gerekçesine ışık tutan o veriyi nereden bulmalıdır? Başka bir şekilde sorarsak, sadece bilgi veren ancak somut bir bilgi birikimine yol açmayan veri yığınlarının yapay ışığıyla aydınlatılmış, ancak kıvrımları yeterince deneyimlenmemiş bir hayat ne ölçüde anlamlı ve değerlidir gerçekten? Eğer yaşamak, bir dizi olay anını fasıllı fasılasız deneyimlemekse, hassaten yaşamakla Baudrillard'cıl anlamda "yaşıyor gibi görünmek" arasındaki o indirgenemez farkı nasıl açıklamalıdır? Dijital kültürün âlimi mutlak veri kudreti bu ve benzeri sorulara ikna edici yanıtlar verebilir mi? Sorun, gerçekten de sadece öznel deneyimin yıkılışı sorunu değil, söz konusu deneyimin cereyan edeceği zeminin de yokluğu sorunudur. Başka bir deyişle, "nedenlerinden kurtulmuş sonuçların virüs hızında yayılmasıyla" (Baudrillard, 2006, s.23) vuku bulan hayati bir anlamsal karmaşa sorunudur. Aşırı imge üretimine koşut olarak beliren anlam kaybı, öznel deneyimin temelini oluşturan her türden duygusal ve hissi temasın yitirilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Oysa yazgısı var oluş cezasına çarptırılmış olan faniler için temas etmenin sonu yoktur (Köse, 2019, s.250). Anlamı durmaksızın geciktiren ve hakikati bir türlü vermeyen dijital veri çağında, deneyim, gerçekten de onarılamaz biçimde yıkılmış mıdır? Bu soruya müspet bir yanıt verebilmek her zamankinden daha zordur bugün. Sadece deneyim değil, bazılarının göre, failin kendisi de çoktan yürürlükten kalkmıştır. Kanıtı da şudur ki, ortalık insanın kendi gözlerinden daha güvenilir bulunduğu kamera lens ve objektifleri, kulağına kendi çıplak sesinden daha etkileyici gelen yüksek teknoloji ürünü ses efektleri, kendi 'aura'sından bile daha sahici görünen suretlerin kitch görüntüleriyle doludur" (Köse, 2019, s.251). Nitekim bu anlamda Baudrillard'ın düşünce malulü kitle medyası çağına yönelik temel izleği de hemen hemen tüm "göstergelerin boşluğu gösterdiği" bir zelil tefekküre düğümleir. Buna göre, göstergeler anlam taşıma güçlerinden yoksun olmaları yanında, anlamı tüümüyle yok etme gücüne de sahiptirler. Üstelik bunu, anlamı temsil edebilecek yegâne araç olduğu iddiasıyla yaparlar. İmge/görüntü enflasyonu anlam azlığından maluldür ve olgular dünyasına ve beşeri ilişkiler alanına yönelik bir aşinalık veya tanıma değil, yalnızca bir tanımlama getirirler. Dijital çağda insanlar arası ilişkiler de bundan pek farklı değildir. Pettman'ın da vurguladığı gibi, "sözüm ona 'büyük veriler' gerçek bireysel yaşamlara açıklama getirmek için fazlasıyla büyük ölçeklidir ve hiçbir kıymetleri yoktur. Anlamlı tek şey eğridir, sinüs dalgasıdır, örtüşen veri noktalarıdır" (2018, s.70). Verinin büyüklüğünü temsil ettiği şeyin değerine eşitleyen anlayış, yeni tür bir dijital ontoloji yaratmıştır. Bu ontolojinin dikkate aldığı tek şey, veri tabanına kayıtlı olan verilerdir. Buna karşılık, "veri tabanında yer almayan her şey önemsizliğe ve hatta hiçliğe göz kırpmaktadır" (Pettman, 2018, s.87). Göze çarpmadan, iz bırakmadan yaşamının, görünürlüğü bir kişisel sermaye haline getirmeksizin var olmayı seçmenin peşin cezası, deyim yerindeyse bir hayalet olarak yaşamayı seçmektir. Zira Pettman'ın deyişiyle, "bir 'aramada' çıkmazsan, bizatihi gerçekliğin sorgulanabilir" (2018, s.87). Bu hâkim algılamaya göre, dijital kültür çağının kaçak avcıları envanter kayıtlarında yer almadıklarından, google veya diğer dijital ontoloji platformlarında izi sürülemeyen çağ dışı birer varlık numunesidir. Aynı sorunlu algılama, tanımlanamaz olanı "tanınmaz" olarak kodlar ve bu yaklaşıma asıl kısıyıcı niteliğini veren şey, duygusal varlığı köreltici hesaplamalardır. "Tanımak", bir kez "tanımlamak" biçimini aldığı anda, dijital aklın

seyri yok sayıcı ontolojiye evrilir. Nihayetinde bir arama motorunda aranıldığında çıkmamak, tanımlanamayan bir nesne olmaktır ve internetin ara yüzeyindekilerle temas edilemeyecek bir mesafede durmak da tekinsiz olana kapı aralamak için yeterlidir. Denebilir ki, yeni dijital ontolojinin yaşamın indirgenemez çoğulluğu hila-fına dikkate aldığı şey, pozitif nitelikli nicel bilgidir. Henri Lefebvre de “bilmek artık kavramlar kullanmak değil, sadece enformasyonu almak ve belleğe kaydetmek-tir” derken (akt. Pettman, 2018, s.111), benzer bir tanıma/tanımlama çelişkinin altını çizmektedir. Lefebvre devam eder: “Bilmenin yerini alan enformasyon, dü-şünceyi ortadan kaldırır ve pozitif bilgiyi yaşantının dışında kalan, yığılan, biriken, unutulmadan belleğe kaydedilen şeye indirger” (akt. Pettman, 2018, s.111).

Dijital bilginin tek umudu, otoriter bir teknokrazi yaratmak olmamalıdır. Neil Postman’ın, tüm kültürel yaşam formlarını teknolojinin egemenliğine tabi kılan Teknopoli kavramsallaştırması ve aynı adı taşıyan ünlü yapıtı da “hayatlarımızı bilgiye erişme arayışıyla geçirmeye teşvik edildiğimiz” bir dünyayı anlatır (2006, s.76). Postman, bilgi teknolojilerinin gelişiminden yana hayli kederlidir; zira “ma-nadan yoksun, bilgiden yana mustarip” (Postman, 2006, s.85) bir kültürün ye-şerdiğini görmek, başlangıçta verilmiş olan sözlerin -daha çok aydınlanma, daha çok eşitlik, bilgiye aracsız erişim, maksimum özgürlük, vs.- tutulmadığının teyidi gibidir. Bu bağlamda, “teknolojinin geliştiği ortamda bilgi ve insan arasındaki ba-ğın koptuğunu” belirten Postman (2006, s.84); sonunda “kendimizi bilgiyle tüke-ten bir kültürüz” diye de ekler (2006, s.85). Yazarın bilgi teknolojilerinin hızlı gelişi-mi karşısında duyduğu endişe, Baudrillard’vari bir bedbinlikle yakından akrabadır. Postman’ın da eleştirisi özünde “mana malulü, bilgi meşgulü” teknolojik bir çağın açmazlarına yöneliktir. Postman’a göre, hızlı mesaj aktarımına bağlı olarak körelen deneyim ufku, çok geçmeden, beraberinde “ruhsal sükûnetin ve toplumsal amaç-ların çöküşünü” getirir (2006, s.88). Kontrol edilemez boyutlardaki enformasyon akışı ve miktarı karşısında etkili düşünsel bir direnç gösterme gücünden yoksun birey, “savunmasızca tecrübe ettikleri şeylerde anlam bulamaz” (Postman, 2006, s.88). Bilgi ya da enformasyon teknolojilerinin, anlam aktarımı adına uyarıcı bir iş-lev gördükleri muhakkaktır. Ancak aktardığı içeriğin açık-seçik, anlaşılır, standardi-ze edilebilir, nesnelleştirilebilir ve ölçülebilir olması gerektiği inancı, paradoksal bi-çimde, tahayyül gücünün kendi üzerine kapanışıyla sonuçlanır. Eldeki yığınla veri ve bilgi biçimi sosyal süreçler hakkında oldukça açıklayıcı ve tartışmasız biçimde doğrudur; gelgelelim, yaratıcı düşünceye ve tahayyül gücüne de bir o kadar karşıt-tır. Eldeki veriden hareketle modeller, kuramlar, bağlantılar, araştırma desenleri/ tasarımı hazırlanabilir; bu tür amaçlar için oldukça elverişlidir, ancak “makinelere karmaşıklığa, şüpheye, belirsizliğe son verdiklerinden” filozofların “hareket ne-dir?”, “zekâ nedir?”, “iyi bir yaşam nedir?”, vb. sorularına yanıt vermekten de acizdir (Postman, 2006, s.111). Postman, sorgulamayı daha da ileri götürerek bil-gisayar teknolojiyle birlikte “aklın pudrası” (2006: 135) haline gelerek belirgin ölçüde “hafiflemiş” bilginin en temel ve hayati meselelerin çözümünde telkin ettiği güvensizliği gözler önüne serer. “En ciddi problemlerimiz” diye yazar Post-man, “ne teknik şeylerdir, ne de bilgi yetersizliğinden kaynaklanır. Eğer bir nükle-er felaket gerçekleşecekse” ya da “insanlar aklıktan ölüyorlarsa, bunların nedeni

yetersiz bilgi değildir” (2006, s.138). Postman’ın dikkati, belirsizliğe alerjisi olan Francis Galton gibi marazi mucitlere kaydığında ise, artık bilginin kendisi güvensizliğin kaynağı değil, bizzat hayatın çoğul hakikatine karşı bir komploya dönüşür. Galton’un İngiliz adalarının ayrıntılı bir güzellik haritasını çıkarması, can sıkıntısını ölçmek için bir yöntem geliştirmeye yeltenmesi, hatta 1884’te kurduğu bir laboratuvar sayesinde üç peni karşılığında insanların kafataslarını ölçme girişimi gibi örneklerden yola çıkarak istatistiksel nesnellik fikrinin tarihsel süreçte kat ettiği mesafenin izini sürer (2006, s.147-163). Son olarak, Postman, Teknopoli’deki sembol selinin kritiğine yönelerek, toplumsal açıdan önemli ahlaksal ve kültürel değerleri erozyona uğratan reklamcılık retorliğini mercek altına alır. Yazarın burada da endişeyle gözlemlediği şey, reklamcılığın amacına varmak için ilahi/dini diskurdan evrensel stereotiplere, anlam ve önemini milli bağamlardan alan sembollerin “güçsüz düşürülmesinden” (2006, s.188) ulu orta müstehcenliğe ve gizli/aleni nefret söylemlerine varıncaya kadar (2006, s.190) birçok yolu kendine mubah sayan oportünist stratejisinin ürkütücü yüzüdür.

Postman’ın teknolojik egemenliğin inşa ettiği sorunlu ahlaksal boyut hakkında duyduğu kaygılar, dijital kültüre kutsallık mührünü vuran büyük veri kavramı için de geçerlidir. Büyük veri anlatısını büyük bir ümidi açığa vuran bir olgu olarak kavrayanlara göre, kavram gerçekten de “yaşamı, çalışma ve düşünme biçimimizi yeniden şekillendirmeye hazır” yeni bir paradigma oluşturmuştur (Lewis ve Westlund, 2017, s.156). Büyük veri, her şeyden önce büyük bir veri patlamasıdır ve sadece medya ve gazetecilik alanını değil, teknolojik, siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, vb. birçok alandaki mevcut değer ve pratikleri, iş yapma biçimlerini dönüştüren bariz bir etkiye sahiptir. Verilerin büyüklüğü hakkında endişelenmemizi gerektirecek eleştirel akademik çalışmaların hedefinde duran şeyse, olgunun pazarlama, ikna, uyum, baskı, kontrol, tüketim, yönlendirme, ticari/siyasi etkileme, vb. amaçlarla kullanılmaya elverişli yapısıdır (Lewis ve Westlund, 2017: 158). Özellikle sosyal medya platformlarının politikası ve pazarlama uygulamalarının stratejileri dikkate alındığında, büyük veri anlatısının merkantilist ve ideolojik niteliği kendiliğinden anlaşılacaktır. Aynı şekilde, gazetecilikte toplumsal gerçekliğin yeniden üretimi bağlamında düşünülduğünde de, bilimsellik, doğruluk ve kesinlik potansiyellerinin açığa vuruluşunun ve genel olarak nicel yönelişin bir kanıtını sunsa bile, “herhangi bir veri gibi, büyük veri de nesnel gerçekliği temsil etmez” (Lewis ve Westlund, 2017, s.164). Zira veri her ne kadar bilgisayar destekli endüstrilerin vazgeçilmez unsurlarından biriye de, “var olanın biliminin bir vekili olarak değil, daha ziyade sayıların çok büyük önem taşıdığı epistemolojik bilginin bir biçimi olarak alınmalıdır” (Lewis ve Westlund, 2017, s.164). Joshua Fairfield ve Hannah Shtein ise, temelde veri anlatısının yol açtığı etik tartışmalara eğilimler. “Büyük Veri, Büyük Problemler: Gazetecilik ve Veri Bilimi Etiğinde Yeni Sorunlar” başlıklı ortak makalelerinde, Fairfield ve Shtein, büyük veri etiğiyle ilgili sorunları “boyut”, “kümelenme” ve “enformasyonel zarar” alt başlıkları çerçevesinde tartışırlar. İlki, büyük veri kümelerinin yararlılıkla olan doğrudan ilgisi ve ona-y alınmadan sızdırılan kullanıcı bilgileri açısından sorunludur (2017, s.193-195). Yazarların bu başlık altında işaret ettikleri şey, temelde veri madenciliği uygula-

malarının, gözetimci bir stratejiyle, özellikle güçsüz konumdaki kitleleri olumsuz etkilemesiyle ilgilidir. Kümelenme olgusu da, tıpkı ilkinde olduğu gibi, özerklik, yararlılık ve adalet meseleleriyle bağlantılıdır (Fairfield ve Shtein, 2017, s.196). Kümelenmiş kullanıcılara ilişkin veriler, büyük ölçüde veriye odaklanmayı gerektirdiği durumlarda, araştırmacıları araştırma deneklerinden uzaklaştırdığı gibi, “veri seti bir araya gelmiş binlerce denekten oluştuğu zaman, herhangi bir denegin muhtemel endişelerini hissetmek de zordur” (Fairfield ve Shtein, 2017, s.196). Kümelenmiş verinin neden olduğu asıl adaletsizlik, her zaman kümelenmiş veriye erişim eşitliğinin olmamasıdır: Başka bir deyişle, verilerin işlenişi, depolanması ve yayılması için gerekli olan teknik kapasite ve alt yapının kullanıcılar arasında eşit dağıtılmamış olması... Enformasyonel zarara gelince; bu, araştırma sürecinde araştırma etiği kurallarının sağlanamaması durumudur. Anonimleştirmenin “başarısız bir koruma” sağladığı durumlarda bireysel zarar kaçınılmazdır. Genellikle de son yıllarda anonimleştirmenin başarısız bir koruma olduğuna dair inanç güçlenmektedir. Sözelimi bir denegin arama geçmişi, sosyal medya iletileri ya da bağlantıları, tıpkı adını söylemesi gibi, kolaylıkla onun kim olduğunu söyleyebilmektedir” (Fairfield ve Shtein, 2017, s.199). Bu ise, özel ve kişisel bilgilerin izinsizce derlenip kullanılması sorununu, başka bir deyişle, ciddi etik tartışmaları beraberinde getirmektedir. Özellikle Facebook veya Twitter gibi sosyal medya ortamlarından koparılan verilerle, kendisi hakkında veri toplandığından habersiz kişilerin mahremiyetlerinin riske atılması bunun somut bir örneğidir. Dolayısıyla veri bilimi etiği açısından öncelikle hesap verebilirliğin önemi büyüktür. Enformasyonel zararın en aza indirilmesinde gazetecilik etiği ve sosyal bilim etiğine büyük işler düşmektedir. Öte yandan, yine sosyal medya platformları üzerine yapılan çalışmalarda, katılımcı yöntemi merkeze alan “karma yöntemli araştırmalar” da araştırmacının araştırma denegine vereceği zararın en aza indirilmesinin diğer önemli yollarından birisi olarak dikkate alınabilir (Fairfield ve Shtein, 2017; s.200).

Etik ve epistemik sorunlara ilaveten, dijital kültürün sınırlarını genel olarak ekonomik işletmecilik, iş etiği ve pragmatizm temelinde bir tür uyumsuzluk veya çatışma alanı olarak işaretleyen bakış açılarıyla, dijital çağı ortak bir kültürel ütopya olarak tayin eden görüşlere de kısaca göz atmak gerekir. İlk eğilimin dijital kültür savunusunun özellikle ekonomik verimlilik kaygısıyla güdülenmiş çevrelerden gelmesi pek de şaşırtıcı değildir. Bu perspektifte en çok öne çıkan eğilimler, son yıllarda sarsıcı bir “dijital dönüşüm manisine” tanık olduğumuzu savunan, içinde bulunduğumuz çağın Büyük Sayısal Akım’ın doğru yönde ilerlediğini teyit eden ekonomik girişim ve göstergelerle dolu olduğundan dem vuran, sık sık kolektif zekâya vurgu yaparak takım ruhunu teşvik eden yaklaşımlardır (Guggenheim, 2020). Gerçekten de dijital kültür çağının ekonomik gerçeğinin ihtiva ettiği pragmatizm oldukça belirgindir. İşletmecilik alanında dijital kültür tartışmaları görünürde öylesine ikircikli tavırlara sahne olmaktadır ki, hangi koşullarda olursa olsun, mutlaka yeni olanı “deneme”ye cesaret etme ve “başarısız olma hakkı”nı hoşgörüle karşılamayı salık veren tevazu dolu telkinlere, “sistemik ve operasyonel iç yenilik yarışmaları” gibi verimlilik arttırıcı yönelimleri teşvik etme eğilimi eşlik etmektedir. Dahası, dijital kültürün yer etmesiyle, buralarda mütevazı bir

üst yönetim ve yaklaşım liderliğinden “Ters Mentorluk”, “Gölge Comex” veya “Çalışan Savunuculuğu”, vb. terkiplerde cisimleşen yeni bir iş etiğinin kuruluşlarının yeni işbirliği biçimlerini harekete geçirmesine ve yaymasına yardımcı olan programlar icra edilmektedir (Guggenheim, 2020). Tüm bu çabaların gözlerden gizlediği asıl hakikatse, Frédéric Cavazza’nın da belirttiği gibi (2018), “webin sadece bir teknoloji olmayıp, trilyon dolarlık bir piyasa gerçeği”nin temsilcisi olduğudur. Yine aynı görüşe göre, bireyin web kodlarını anlama ve farklı dijital kullanımları benimseme yeteneğini temsil eden dijital kültür ve bu kodlarla biçimlenmiş dijital kültürel bilinç, erken yaşlarda edinilmesi gereken bir yeti olup, her şeyden önce “X Kuşağı” açısından ciddi bir sorundur. Kültürel bir gecikmenin başlı başına bir “sorun” olarak tarif edilmesi, dahası bununla da yetinilmeyip mevzunun “dijital borç” (Cavazza, 2018) benzetmesiyle ilişkilendirilmesi gerçekten de oldukça manidardır. Zira 60’lı veya 70’li yıllarda doğanların “dijital okuryazarlık açığı” kurbanları olarak kabul edilmelerinin nedeni de, bu çağın değer ve normlarına karşı gösterdikleri bariz dirençtir. Cavazza ve benzerlerinin ağzından, dijital kültür becerisi olarak zikrettikleri davranış biçimlerini –sözelimi Instagramda bir kampanyayı nasıl kodlayacağını veya yapılandıracağını bilmek, vs.- işittiğimizde ise, aslında sözü edilen becerilerin pek matah şeyler olmadığını fark etmek oldukça rahatlatıcıdır. Bu teknik beceriler bir yana, aynı perspektiften bakıldığında burada aleni ya da zımni önem arz eden tek şey, nihayetinde internetin elektronik merkantilist doğasının haklı çıkarılışından ibarettir. Nitekim “dijital kültüre geçmenin ilk adımı” şeklinde tarif edilen ve genel kabul görmüş bir yaklaşıma göre de “dijital” tanımlamasını hak eden yegâne “yumuşak beceri” ve davranışlar da bunun apaçık birer teyidi gibidir. Buna göre, kimi ufak tefek zorluklarının yanı sıra, “profesyonel bir ortamda dijital kültür, çeviklik, yenilikçilik, müşteri odaklı vizyon, işbirliği, şeffaflık gibi belirli sayıda yumuşak beceri ve davranışların kazanılmasını içerir” (Cavazza, 2018). Mesele, sadece sıralanan bu yumuşak beceri ve davranışları edinmekten ibaret olsa iyidir, dahası da vardır; dijital kültürün herkesi birleştirici norm ve kaidelerinden ilham alacak bir tür dijital ütopya kapıdadır. Başka bir deyişle, dijital kültürel bilinç kazanımının evrensel nitelikli ortak bir kültürün yaratılmasının ön koşullarından biri olduğuna inananların sayısı bir hayli fazladır. Niçin ortak bir dijital kültürün gerekli olduğuna ilişkin üretilen gerekçeler ve bu konuda sorulmuş sorulara verilen ekonomik, politik ve hümanist yanıtlar bunun açık kanıtlarıdır. Sözelimi Fransa menşeli “siecledigital.fr” internet sitesinin söz konusu soruyla ilgili gerekçe ve yanıtları şu şekildedir: Ortak bir dijital kültüre ihtiyaç vardır, çünkü toplumların endüstrinin yatırımlarını telafi etmek ve kâr elde etmek için ürettiği teknolojileri nasıl kullanacağını bilmesi şarttır. Aksi halde, muazzam ölçekli potansiyel tüketici rezervuarlarını gereği gibi değerlendirememesi riski vardır. İkinci olarak, ortak dijital kültürel bir zeminin yaratılması gerekir, çünkü küreselleşmiş bir dünyada, dijital teknolojilere hâkimiyetin uluslara sağladığı rekabet avantajı bir yana, herhangi bir gelişmiş veya gelişmekte olan ülkenin, teknolojik yeniliğin bu temel ve birleştirici yönünü ihmal etmesine olanak yoktur. Bu bağlamda sözelimi cihaz ergonomisi, ağ verimliliği, bilgi işlem ve depolama kapasiteleri, yapay zekâ, büyük veri veya siber suçlara karşı koruma gibi faaliyetlerin ulus-üstü ölçekli hale gelmesi kaçınılmazdır. Bu ise, tahmin edileceği üzere, iyimser bir düşünce ve

beklentiyle, uluslar ve toplumlar arasında kendiliğinden politik bir yakınlaşmanın tohumlarını serpecektir. Burada her ne kadar açıkça telaffuz edilmese de, ortak dijital kültürden anlaşılan, aslında yeni iletişim teknolojilerinin gitgide politikadan arındırılmış bölgeler ve alanlar yarattığı/yaratacağı varsayımdır. Üretilen gerekçelerin hümanist boyutuna gelince, ortak bir dijital kültürel duyarlık zeminine ihtiyaç vardır; çünkü dijital iletişim teknolojisi süreç içinde geliştikçe bariz biçimde bir bilgi ve know-how kaybına (filozof Bernard Stiegler tarafından tanımlandığı biçimiyle bir tür proleterleşmeye) yol açacaktır. Bu ise, kaçınılmaz biçimde kendilerini varoluşsal açıdan anlam kaybına uğrama riski altında hisseden yurttaşların “yeniden güçlendirilmesini” gerektirmektedir; özellikle de geleceğin, ekonomik üreticilere ve onların çığırkazan lobilerine değil de, insanlara emanet edilmesi gerektiğini vaaz eden demokratik toplumlar bağlamında, yurttaşların hem sürekli gelişen dijital teknolojilerle tanışıklık ilişkisi içinde olmaları, hem de bu teknolojilerin öncülük ettiği yeni toplumsal seçimler karşısında ayırt etme güdülerini nasıl kullanacaklarını bilebilmeleri açısından (<https://siecledigital.fr>, 25.01.2020).

Sonuç

Sonuç olarak, dijital kültürün temelini oluşturan dijital veri/dijital gerçeklik kavramları, yeni bir ontolojik referans çerçevesi yaratmıştır. Aynı referans çerçevesi, gerek sosyal ve beşeri yaşamda gerekse sosyal bilimler etiği alanında önemli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Teknolojik aklın tüm toplumsal süreçleri tanımlayıcı ve kültürel değerler alanını biçimlendirici etkisini, 2010’lu yıllardan itibaren yeni iletişim ve bilgi teknolojilerinin de giderek yaygınlaşmasıyla daha da kuşatıcı hale gelmeye başlayan dijital kültürel belirlenim almış, bu durum da kaçınılmaz olarak mevcut bilgi/anlam/deneyim kavramlarının tanımlarını değiştirmiştir. Dijital veri/dijital gerçeklik ve bilgi/anlam ilişkisi bu yeni kültürel algılama ve deneyim döneminin en tartışmalı meseleleridir. Mesele, bir yönüyle de dijital/nicel veri ve gerçeklik algılamasının beşeri ve kültürel deneyimi yansıtır yansıtamayacağı, temsil edilemeyeceği tartışmasıdır. Temel varsayım şudur: İstatistiksel değerlendirmelerin temel açmazı, nitel birikim yasadını kuşatacak derinlikte olmamasıdır, zira nasıl ki istatistik, modern zamanlarla birlikte yaşamdan mitolojik boyutu kovmuş ve yeraltına itmisse, dijital verinin yaşamsal gerçekliği nicel yoldan tanımlayıcı gücü de hayatın çok boyutlu katmanlarını salt yüzeysel ve uçucu izlenimlerden ibaret kılmıştır. Baudrillard’dan Virilio’ya, Postman’dan Han’a kadar kitle iletişiminin açmazları ve dijital kültür çağının çıktıkları üzerine kafa yoran birçok yazar ve düşünürün kimi küçük farklılıklarla birlikte az-çok mutabık kaldıkları bir konudur bu. Özellikle de Han’ın dijital kültürün istatistiksel veriyi kutsayan baskın eğilimine karşı çıkarken dile getirdiği “anlam veriye değil, anlatıya dayanır” teşhisi, büyük ölçüde yaşamın anlamsal derinliğini verinin sınırlı gerçekliğinden dışlamakla kalmamakta, aynı zamanda dijital kültür anlatısını bütünlüklü ve derinlikli bir yaşamsal deneyim süreci oluşturma gücünden de feragat ettirmektedir. Zira Han’ın nitel olana nicelin hilafına yol aldırın cümlesinin izleyen bölümü verinin ihtiva ettiği gerçekliğin anlamdan feragatiyle sonuçlandırılmaktadır: “Veriler anlam boşluğunu doldurur.” Özetle, bugün verinin salt anlamsal boşlukları doldurmayıp yeni ufuklara ve idraklere yol açabilmesi için, dijital

kültürün egemen gerçekliğinin ve “nicelin egemenliği”nin hayatlarımızda açtığı derin boşlukları ve yarattığı hissiyat eksilmesini de dikkate alarak, bilgiyi, bilmeyi, duymayı, anlamayı, yaşamsal deneyim ve gerçekliği farklı bir epistemolojik yaklaşım çerçevesinde yeniden düşünmek gerekmektedir.

Kaynakça

Arslantunali, M. (2019). Teknopolis: Akıllı Makineler, Dağınık Zihinler. İstanbul: İletişim Yayınları.

Baudrillard, J. (2005). Simülakrlar ve Simülasyon. (Oğuz Adanır, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Baudrillard, J. (2006). Cool Anılar V. (Ayşegül Sönmezay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, J. (2012). İmkânsız Takas. (Ayşegül Sönmezay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Boyd, D. ve Crawford, K. (2015). Büyük Veri Üzerine Eleştirel Sorular: Kültürel, Teknolojik ve Bilimsel Bir Olgu hakkında Eleştirel Sorgulamalar. (Bilgesu Savcı, Çev.). Folklor/Edebiyat. 83(21), 199-215.

Bulunmaz, A.(2019). Dijital Totalitarizmin Kıskaçında. Erişim 10 Aralık 2019, <https://www.kulturservisi.com>.

Cabedoche, B. (2019). Médias sociaux, technologies de l’information et de la communication et changement social: des jeux croisés d’acteurs, contrariant toute lecture déterministe portée par les médias, Erişim 20.03.2020, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02021641>.

Cavazza, F. (2018). La culture numérique est le principal facteur de fracture numérique. Erişim 18 Aralık 2019, <https://www.sysk.fr/2018/08/28/culture-numerique-fracture-numerique/>

Doray, P. et Millerand, F. (2019). Déterminisme technologique in Sciences, technologies et sociétés de A à Z, Frédéric Bouchard, Pierre Doray et Julien Prud’homme (dir.) Montréal: Presses de l’Université de Montréal. pp. 65-69.

Ertürk, N. E. (2018). Dijital Varoluş: Dijitalin Soykütüğüne Doğru. Doğu Batı. Ağustos-Eylül-Ekim, 86: 157-171.

Fairfield, J. ve Shtein, H. (2017). Büyük Veri, Büyük Problemler: Gazetecilik ve Veri Bilimi Etiğinde Yeni Sorunlar. Yeni Medya ve Gazeteciliğin Geleceği içinde. ss.184-206, (Himmet Hülür-Cem Yaşın, Editörler). Ankara: Ütopya Yayıncılık.

Gasset, O. y (2018). Quijote Üzerine Düşünceler. (Mehmet Sait Şener, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Guénon, R. (2012). Nicelin Egemenliği ve Çağın Alametleri. (Mahmut Kanık, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.

- Guggenheim, I. (2020). La transformation digitale n'existe pas, il s'agit d'une transformation culturelle dans un monde digital. Erişim 27 Ocak 2020, <https://www.blogdumoderateur.com/imf19-transformation-digitale/>
- Han, B.-C. (2017). Şeffaflık Toplumu. (Haluk Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2018). Güzeli Kurtarmak. (Kadir Filiz, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Han, B.-C. (2019a). Psikopolitika. (Haluk Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2019b). Zamanın Kokusu. (Şeyda Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2020). Bilgi Birikimi Tecrübeden Gelir, Bizlerse Bugün Amatörlüğün Korkusuyla Yaşıyoruz. Han ile söyleşi, Söyleşenler: Niels Boeing & Andreas Lebert, (Ayşe Serra Kolcu, Çev.). Erişim 7 Ocak 2020, <https://www.cins.com.tr>.
- Kane, O. (2019). Marshall McLuhan et la théorie médiatique: genèse, pertinence et limites d'une contribution contestée, tic & société, Vol. 10, N° 1 | 1er semestre 2016, Erişim 19.03.2020, URL: <http://journals.openedition.org/ticetsociete/2043>.
- Köse, H. (2005). Virilio ve Hızlandırılmış Hakikat. Yeni Düşünceler. 1:229-238.
- Köse, H. (2019). Post-Gerçeklik Toplumunda Kamu Yararı: Baudrillard Etkisi Ekseninde Bir İrdeleme. Kamusuz Yararlar Ülkesi: Sağ Popülist Siyaset Çağında Medya ve Kamu Yararı İlkesi içinde, ss.237-276, (Hüseyin Köse, Ed.), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Kundera, M. (2019). Yavaşlık. (Özdemir İnce, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Lejeune, M. (2015). L'apport de la sociologie de la technologie à la professionnalisation de l'ingénieur. Phronesis, 4 (2), 34-41. Erişim 12.03.2002, <https://doi.org/10.7202/1033448ar>.
- Lewis, S. C ve Westlund, O. (2017). Büyük Veri ve Gazetecilik: Epistemoloji, Uzmanlık, Ekonomi ve Etik. Yeni Medya ve Gazeteciliğin Geleceği içinde, ss.155-183, (Himmet Hülür-Cem Yaşın, Editörler). Ankara: Ütopya Yayıncılık.
- Le numérique en culture. Erişim 25.01.2020, <https://siecledigital.fr/2016/09/26/le-numerique-en-culture/>
- Pettman, D. (2018). Sonsuz Dikkat Dağınıklığı. (Yunus Çetin, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Postman, N. (2006). Teknopoli. (Mustafa Emre Yılmaz, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Tinel, B. (2019). Remarques à propos du déterminisme technique, Erişim 18.02.2020, <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00196377>.
- Virilio, P. (2003). Enformasyon Bombası. (Kaya Şahin, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Akışkan Modernite ile Dijital Emek Süreçlerini Birlikte Düşünmek¹

Mehmet Özkan Yıldırım

Marmara Üniversitesi, Radyo-Televizyon Sinema,
İletişim Bilimleri Doktora Öğrencisi
mehmetozkanyildirim@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3343-1950

Abstract

Thinking Digital Labor Processes with Liquid Modernity Discussions

The aim of this study is to reveal the relationship between liquid modernity, which is ambiguous and varied, and labour processes, and to identify, by addressing the developments in information and communication technology, the relationship between labour processes and the uncertainty and insecurity brought on by liquid modernity. This paper will attempt, firstly, to answer the question of what modernity is. This will be important in determining how liquid modernity becomes evident, thus answering the questions of how liquid relations can be established with intangible labor, and how liquid modernity transforms labor processes. Therefore, the following sections will focus on how to establish a conceptual relationship between liquid modernity and digital labor discussions if at all possible. In this study, it has been concluded that flexibility, uncertainty and insecurity are the complementary points of the debates on digital labor processes and liquid modernity.

Keywords: Digital labor, liquid modernity, immaterial labor, flexibility

¹ Bu makale, Prof. Dr. Nilgün Tural Cheviron danışmanlığında hazırlanan "Akışkan Modernite Tartışmaları Işığında Dijital Emek Süreçlerinin Kavramsal Bir İncelemesi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Résume

Penser les processus de travail numérique avec des discussions sur la modernité liquide

L'objectif de cette étude est d'étudier la relation entre la modernité liquide et les processus de travail, ambigus et variés, et d'établir une relation avec ceux-ci en abordant l'incertitude et l'insécurité induites avec le développement des technologies de l'information et de la communication. À cet égard, cet article tente, dans un premier temps, de répondre à la question de savoir ce que c'est la modernité. Ceci semble être important pour déterminer comment la modernité liquide se cristallise dans le domaine du travail intangible en transformant celui-ci. On discute donc dans cet article de la façon dont s'établit une relation conceptuelle entre la modernité liquide et le travail numérique. On tente aussi de montrer que la flexibilité, l'incertitude et l'insécurité sont devenues les aspects indéniables du processus de travail numérique à l'Age de la modernité liquide.

Mots-clés : Travail numérique, modernité liquide, travail immatériel, flexibilité

Öz

Bu çalışmanın muradı muğlak ve değişken yapıdaki akışkan modernitenin ve emek süreçlerinin ilişkisini açığa çıkarma, akışkan modernitenin getirdiği belirsizliği, güvencesizliği enformasyon ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelerle ele alarak emek süreçleriyle rabitasını kurma saiki taşır. Bu anlamda çalışmada ilk olarak modernitenin ne olduğu sorusu cevaplanacaktır. Bu, akışkan modernitenin belirginleşen ana hatlarının ne olduğundan hareketle gayri maddi emekle ilişkisinin nasıl kurulabileceği, akışkan modernliğin emek süreçlerini nasıl dönüştürdüğü sorularını cevaplamakta önemli olacaktır. Dolayısıyla çalışmada daha sonraki bölümlerde kavramsal farklı yolların izinden giderek akışkan modernite ve dijital emek tartışmaları arasında bir ilişkinin nasıl kurulacağı, kurulup kurulmayacağı üzerinde durulacaktır. Çalışmada, dijital emek süreçleri ve akışkan modernite tartışmalarının birbirlerini tamamlayan noktaları olarak esneklik, belirsizlik ve güvencesizlik olduğuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital emek, akışkan modernite, maddi olmayan emek, esneklik

Giriş

“Günümüz” sözcüğüyle ima edilen, sınır çizilen zamansallık yaşadığımız dünyayı tanımlama konusunda önemli bir alana karşılık gelir. Fakat bu zamansallığın ne olduğu sorusu bize bir tartışma alanı açar. Literatürdeki tartışmalar ve adlandırmalar farklı gibi görünse de izlekleriyle, ana hatlarıyla benzer bir tablo sergiler.

Genel olarak, bugünü tanımlarken öne çıkan kavramlar ‘-post’ öneki ve enformasyon toplumu kavramlarıdır. 20. yüzyılın son çeyreğinden bu yana zaman, post-modern toplumla anılmakla birlikte bugün gelişen bilgi ve iletişim teknolojileriyle enformasyon toplumu kendini yüzeye çıkarmaya, oldukça geniş bir alanda karşılık bulmaya başlamıştır. Farklı sömürü biçimlerini içine alan, kullanışlı olan neyse sermaye birikim sürecine eklemleyen kapitalist üretim ilişkileri varlığını sürdürmenin yanında neo-liberalizmin her tarafı ekonomikleştiren amaçsallığı enformasyonu metalaştırarak, enformasyonu üretim ilişkilerine bugün eskiden olduğundan çok daha fazla dâhil etmiştir.

Bu anlamda, enformasyon ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelere dair bir okuma gerçekleştirdiğimizde iki tür hikâyeye denk geliriz. Gündelik dilde karşılaştığımız temel söylem ve algılardan biri yeni iletişim teknolojilerinin hayatı askıya aldığı, anı yakalama ve paylaşma çabasının anı kaçırdığı, şimdiki rafa kaldırdığı, gerçek ilişkilerin yerini sanal ilişkilere bırakmış olduğu yönündedir. Hikâyenin diğer tarafı ise bu gelişimin hayatı kolaylaştırdığı, uzakları yakın ettiği, üretim sürecinden tüketim sürecine değin pek çok noktayı kolaylaştırdığı noktasında birleşir. Fakat tüm bunlardan önce buradaki sermaye birikim sürecine, emek süreçlerine bakmak daha geniş bir perspektif sunması açısından önemlidir. Emek sürecini, emeğin üretim araçlarının etrafında örgütlenme biçimi olarak ele aldığımızda, emek sürecindeki değişimden söz ettiğimizde topyekûn bir değişim, dönüşüm sürecinden de bahsedebiliriz. Emek gücünün üretim araçlarıyla kurduğu, üreticilerin üretim araçlarıyla kurduğu ilişki bugün kapitalist sistemin ilk evresinden oldukça farklı bir noktaya taşınmıştır.

Kapitalizmin ilk evresini “ağır kapitalizm” ile kavramsallaştıran Bauman, bugünkü evreyi “hafif kapitalizm” olarak kavramsallaştırır. Bauman’a göre bugün artık üretimden tüketime, yaşamın tüm alanları bir değişimden geçmektedir. Bu değişim beraberinde daha çok belirsizlik, güvensizlik, esneklik gibi durumları yarattığı gibi kapitalizmin bu tür aklının her şeye sirayet ettiği açıkça görülmektedir. Bu durumları akışkanlık metaforuyla ele alan Bauman, günümüz toplumundaki hemen her olgu ve durumu bu kavram üzerinden okur. Akışkanlığın hayatın her veçhesine sirayet etmesini biz de çalışma boyunca emeğin dönüşüm süreciyle birlikte ele almaya, okumaya çalışacağız. Çalışmada modernitenin geçirdiği dönüşüm sürecini kısaca açıkladıktan sonra akışkan modernitenin ne olduğuna ve bununla açığa çıkan dinamiklerin yaşamın diğer alanlarındaki izlerine odaklanacağız. Daha sonra emek değer kuramı etrafındaki güncel tartışmaları ele alarak akışkan modernite ile ilişkisini ele alacağız. Özellikle üretim sürecindeki dina-

miklerle beraber ele almaya ve buraya sirayet eden şeyin ne olduğunu yüzeye çıkarmaya gayret edeceğiz.

Modernitenin Dönüşümüne Kısa Tarihsel Bir Bakış: Katı Olandan Akışkan Olana Doğru Giden Yol

Modernite kavramı, literatürde daha çok dönemlere ayrıştırılarak tanımlanmaya, sınırları belirginleştirilmeye, menzili çizilmeye çalışılır. Üç farklı döneme (erken modernite, modernite, geç modernite ya da şöyle; modern öncesi, modern dönem, modern sonrası) ayrılan modernite olgusunu açıklamadan akışkan moderniteden bahsetmek, tanımların eksikliğine ve çalışmanın sağlam bir zemine oturmamasına yol açar. Ancak moderniteye getirilen her tanım beraberinde büyük bir çelişkinin ve zemin kaymasının doğmasına da yol açar. Zira tanımların çoğu bir anlam karmaşası yaratır ve bu yüzden de araştırmacıyı hacimli bir literatürle karşı karşıya bırakır. Doğru bir tanım getirme çabasından çok, modernliği bir süreç olarak ele almaya çalışmak bu karmaşayı açıklamayı imkânli hale getirmenin bir yolu olarak görünmektedir.

Çalışma boyunca kullanılacak modernite, modernlik ve modernleşme kavram ve olgularının baştan ayrımını yapmak süreci anlamak açısından daha faydalı olacaktır. Öncelikle modernite kavram olarak yeniye, yeni olana işaret eden, eskiden farklı olan bir sürece gönderme yapan ve yeni bir olguyu, durumu, tarzı ifade eden şeye karşılık gelir. Temel anlamda paradigmatik bir değişim, eskiye nazaran yeni ve farklı bir yaklaşımdır. Bu değişimin hayatın kimi veçhelerine yansımaları olur ve bu yansımalar da modernlik olarak ele alınır. Modernizm ise modern olanın, modernitenin² bir ideolojisi şeklinde tezahür eder.

Touraine, modernliği klasik modernlik, orta modernlik ve geç modernlik diye bölümlere ayrıştırır. Touraine'e (2010) göre, klasik modernlik Rönesans hareketlerinden endüstrileşmeye kadar olan zaman dilimine; orta modernlik, endüstrileşmeden 1970'li yıllara; geç modernlik ise 1970 ve sonrasına karşılık gelir. Touraine'nin bu tanımı, menzil çizme çabası tartışmalıdır. Örnek vermek gerekirse Habermas, modernliği Rönesans'la sınırlamanın doğru olmadığını, bu sınırın tarihsel açıdan modernliğin dönüşümünü daralttığını belirtir (1994: 32). Ne var ki Touraine'e göre modernlik, bir değişim ve olaylar silsilesinden ibaret olmayıp bilimin, teknolojinin ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırması anlamına gelir ve toplumsal yaşamın çeşitli bölümleri arasındaki giderek artan farklılaşmaları içerir (2010: 25). Bu farklılaşma biçimlerinde katalizör işlevi gören noktalardan biri olarak teknolojinin gelişimiyle üretim sürecinde gerçekleşen kırılmanın payını yadsımak olanaksızdır. Zira modernliğin kendisini üretim süreçleriyle ele alan hacimli bir literatür de mevcuttur. Sözgelimi Habermas, Hardt ve Negri gibi düşünürler modernliği bu noktalardan ele alır.

2 Modernite kavramının başlık ve metinde tercih edilmesinin sebebi Zygmunt Bauman'ın temel metinlerinde kullandığı bir kavram olmasından ileri gelmektedir. Modernlik, modernleşme üzerine yazan düşünürlerin metinlerinde de çeviri literatür dikkate alınarak, kavram metinlerde kullanıldığı haliyle ele alınacaktır.

Habermas, modernliği üç boyutta ele alarak, modernliğin tamamlanmamış bir proje olduğunu, modernleşme sürecinin ikinci kısmının –endüstri devriminin-bittiğini fakat modernleşmenin bitmediğini belirtir (1994: 42). Enformasyonun ve buna bağlı olarak hizmet sektörünün gelişimi üzerinde duran Hardt ve Negri ise, günümüzde modernleşme sürecinin sona erdiğini, çünkü artık endüstriyel üretimin tek başına tahakkümünü ekonomik ve toplumsal olgulara karşı genişletemediğini, modernleşme sürecinin emeğin birincil sektörden ikincil sektöre kaymasıyla açıklandığını, post-modernleşmenin emeğin ikincil sektörden üçüncü sektöre göçüyle tanımlanabildiğini belirtirler (2003: 298). Bu yönüyle sektörel kaymanın yaşanan süreç üzerindeki etkileri açığa çıkar. Bu bakış açısı temelde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üçüncü sektördeki -hizmet sektöründeki- yayılımını temel alır. Dolayısıyla enformasyonun sektörel kaymada etkisi, yeni bir zeminin oluşmasına olanak sağlar. Bu yönüyle de enformasyonun belirlenimciliği açığa çıkar. Giddens ise bu kaymalarda pek çok değişkenin olduğu yorumunda bulunur. Bunu dört ana başlık altında sıralar: kapitalizm, endüstrileşme, askeri iktidar ve gözetleme (Giddens, 2004: 65). Modernliğin belirginleşen toplum düzeninin ekonomik açıdan kapitalist olarak ele alındığı bu dört kurumsal boyutta, kapitalist toplumların modern toplumun pek çok özelliğine sahip olduğuna dair bir çerçeve çizilir. Diğer yandan ikinci kurum olarak mal ve hizmet üretimi için makine kullanımını içeren endüstrileşme, yalnızca emek süreçlerini değil ulaşım, iletişim gibi bir dizi toplumsal süreci de dönüştürür. Bu nokta iletişimin kazandığı ivmenin yaslandığı bir dayanak olarak da ele alınabilir.

Giddens, bizlerin yüksek modernlik döneminde yaşadığını belirterek, modernliğin ötesine geçen bir durumu işaret eder (2004: 162). Ancak modernliğin temel sonuçlarından biri olarak küreselleşmeyi ele alır. Üstelik modernliğin küreselleşmesi, modernliğin radikalleşme süreçleri tamamlanan bir süreç de değildir. Süreç devam ettiği için de üretim süreçlerinden tüketime, gündelik hayata kadar birbirine geçen dinamikler mevcut. Fakat Touraine, en genel biçimde modernlik düşüncesini, insanın eylemleriyle bir tutulduğu bir süreç olarak ele alır. Bu nedenle bilim, teknoloji veya yönetimde etkilerini gördüğümüz modernlik düşüncesi, toplumun üretimle, yasayla örgütlenmesi olarak değerlendirilebilir. Kişisel çıkarların, tüm kısıtlama süreçlerinin ortadan kalktığı ve kişisel yaşama denk düşmesi gerektiği bir durumun olumlanması olarak da ele alınır (Touraine, 2010: 14). Kısıtlamanın bireysel düzlemde ortadan kalkması Aydınlanma düşüncesi ile ilişkilirken, ekonomik düzlemde neo-liberalizme giden yol ile ilişkilendirilebilir. Touraine, modernliğe belirli bir mesafeden yaklaşarak modernliğin ideolojisinin bir antihumanizm olduğunu ve özneyi yok oluşa sürüklediğini düşünür. “Her tür vahiy ve ahlaksal ilkenin reddi, toplum fikri, yani toplumsal yararlılık fikri tarafından doldurulacak olan bir boşluk yaratmaktadır. İnsan yalnızca yurttaştır. Tanrı sevgisi dayanışmaya, vicdan ise yasalara saygıya dönüşür. Hukukçular ve idareciler peygamberlerin yerini alır” (Touraine, 2010: 51). Bu görüş bizi Schmitt’in “modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, sekülerleştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır” (2005: 41) şeklindeki ifadesine gönderir. Sözelimi her şeye kadir Tanrı’nın, her şeye kadir kanun koyucuya dönüşmesi gibi.

Dini değerlerin yerine akli değerleri vurgulayan modernlik fikri, insan eylemlerini de sekülerleştirerek insanı modern toplumun yasalarıyla değerlendirmeye tabi tutar. Modernlik bu haliyle günah kavramının yerine suç kavramını koyarak seçimlerin yanlış olmayacağı, günahın olmadığı bir insani dünyanın mümkün olduğunu insanların önüne koyar. Seçimlerin önem kazanması kuşkusuz sermayenin devamlılığı için gerekli olan tüketime dolaylı olarak gönderme yapar. Bu da mevcut olana dair bir tür tatminsizliği yüzeye çıkararak, her zaman ilerideki bir noktanın daha iyi olduğunu bireylere aşılır. Dolayısıyla modernliğin kendisi, insanı bulunduğu menzilden daima daha ileride olan bir menzile taşımanın mümkün olduğuna dair bir fikirle donatmıştır. Bu fikir daha sonra, akışkan modernite koşullarında doyumun ertelenmesine tekabül edecektir. Böylece tüketimin sınırsızlığı önem kazanacaktır.

Peki, öyleyse nedir modernliğin en görünür imgesi? Simmel “yabancı”yı modernliğin simgesi olarak ele alır (akt: Touraine, 2010: 258). Touraine ise modernliğin görünür imgesini bir boşluk, kaygan bir ekonomi, merkezsiz iktidar, üretime çok bir mübadele toplumu olarak düşünür ve onun için modern toplumu edimcileri olmayan bir toplum şeklinde tasvir eder (s.261). Giddens için ise ulus-devlet, modernliğin en belirgin toplumsal formudur (2004: 63-65).

Touraine, Habermas ve Giddens gibi düşünürlerin düşüncelerinden yola çıkarak açığa çıkan ve anlaşılır kılınan şey modernliğin genel olarak üç çizgisi olan bir süreç olarak ele alınması gerektiğidir. Görünür olan bu üç ayrışma biçimidir. Çizgilerden birini endüstrileşme ve bununla ilişkili olarak emeğin üretkenliğinin artması, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin yeni bir evreye geçmesi oluşturur. İkincisi dünyanın ve yaşamın sekülerleşmesi yani bir tür büyü bozumunun gerçekleşmesidir. Üçüncü çizgisi ise rasyonellikten temel alır ki bu daha çok Weber’in üstünde durduğu bir konudur, insan eylemlerinin kapitalist firma ile bürokratik devlet modellerine göre düzenlenen amaçlı rasyonel eylemliliği (Koçak, 1992: 83). Yani bir tür akılçılık. Bunun için Bauman’ın kavramlarıyla konuyu bu noktadan itibaren açabiliriz.

Akışkan Modernite: Katılıkların Eritilmesi ve Akışkanlığa Varan Yol

Bauman, yaşadığımız hayatın belirli parametrelerini ve imgelerini görünür kılarak akışkanlık metaforunu ortaya atar. Bauman, akışkanlığı bildiğimiz sıvı ve gazların durumundan yola çıkarak ele alır. Sıvılar ve gazlardan bahsedildiği anda, anıdalık, dakiklik önemli unsurlar olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden akışkanlıkta zaman önemli bir noktadır. Bauman, bunu şöyle açıklar: “Akışkanlıkları tanımlamak fotoğraf çekmek gibidir ve çerçevenin alt kenarlarında hep bir tarih ve zaman bilgisi olması gerekir” (2019: 26). Çünkü anında değişebilen, kendisini ıskartaya çıkarabilen, akan, zemin değiştiren bir şeyler söz konusudur. Zemini sabitlemenin temel yolu, tek imkânlı hali, devinim halinde olan nesnenin, şeyin kendisini paranteze almak olarak görünür. Bugün açığa çıkan şeyi yarın tanımlamak, onun ne olduğunu görünür kılmak zaman geçtikçe zor bir hal alır. Bunda çok fazla uyarının,

değişken süreçlerin etkisi söz konusudur. Bu yüzden olacak ki akışkan modernlik, Bauman'a göre, içinde üyelerinin davranışlarını alışkanlıklara ve rutinlere dönüştürme fırsatı dahi bulamadan hızla değiştirdiği bir toplumu, akışkan yaşam ise bu tür bir modernlik içinde yaşanan, uzun süre biçimini yahut rotasını koruyamayan bir yaşamı imler (2018: 7). Akışkan modernlikte, çok kısa süre içerisinde varlık olarak görülen yükümlülüğe ve engele dönüşebilir. Geçmişte pek çok sorunu çözen anahtarlar gündelik hayatta işlevsiz kalarak, bugün hiçbir kapıyı açamaz hale gelebilir. Geleceği geçmişin gölgesinden çağırarak, geçmiş deneyimler yoluyla geleceğe dair tahminlerde bulunmak, riskli ve yanıltıcı olabilir. Bu yüzden denilebilir ki Bauman'ın akışkan modernitesi esasen tüm sosyal yapıların köksüzlüğüne işaret eder (Lee, 2005: 61). Bu açıdan, akışkan moderniteyi post-modern süreçte yaşanan bir hayatın, yeni yaşam biçimlerinin karşılığı olarak şemsiye bir kavram şeklinde değerlendirebilmek mümkündür.

Sürekli belirsizlik ve risk koşullarında yaşanan bir hayat olarak akışkan yaşam sürekli devinim halindedir. Dolayısıyla akışkan toplumda, sürekliliğin yerine ikame edilen şey hızdır ve bu, elbette sermaye sistemine dair bir olgudur. Reketin vahşice yaşandığı bir toplum olması hasebiyle akışkan modern toplumda sermaye birikimini arttırmanın gerekliliği ön plana çıkar ve bireylere daima mevcut olanla yetinmemeyi gösteren araçlar devreye sokulur. Sömürü süreçlerini arttıran bu durum, bir taraf için felakete dönüşürken bir taraf için refaha dönüşür. İletişim araçlarının her tarafı fethedebilmesi sermayeyi başka mekânlara taşıdığından, bunu olanaklı kıldığından durulan yerde durmak atık kategorisine dâhil olma riski taşır. Bu yüzden gerek gündelik hayatta gerekse de çalışma hayatında her an bir dönüşüme hazır olmak bir zorunluluk halini alır. Akışkan toplumun bireyi, belirli bir standardizasyon getiren modernliğin dönüşümüne hazır olmaya; evde çalışmaya, iş yeri olarak ayak basılacak her yeri iş alanı olarak görmeye zorlanır. Katı modernite ya da modernitenin ilk ortaya çıkış halinde sabitlik, yavaşlık bir anlamlar bütünü oluştururken bugün bu durumlar geride kalmıştır.

Örneğin, modernliğin ilk hali olarak ele alabileceğimiz katı modernitede mekânın sermaye ile yakın mesafede olması akışkan modernitede aşılmış bir durum olarak karşımıza çıkar. Akışkan modernitede sermaye sahibi mekâna hiçbir biçimde bağlı değildir. Gelişen ağlar ve aracı kurumlar, sermayenin her türlü yatırımı yapabilmesini, alım satımda bulunabilmesini olanaklı kılar. Sermayenin yersiz-yurtsuz bir hale gelişi onu bir tür mekândışılığa denk getirir. Gücün ya da diğer bir deyişle sermayenin dolaşımı, hareket kabiliyeti, taşınabilir olması sömürmekte ve sermayenin sömürünün sonuçlarından hızlıca sıyrılabilmesine olanak sağlamaktadır. Böylece sermayenin eylemlerinin sonuçlarından sorumluluk duymaması mümkün hale gelir. Hareket kabiliyetinin sermayeye verdiği en gözde armağan da bu eylemlerinden sorumlu olmama halidir (Bauman, 2006: 17). Zira sermayenin anında göçünü olanaklı kılan şey küresel dolaşım halidir.

Enformasyonun genişleme alanı bulmasıyla, mesajların maliyetinin azalması zaman ve mekân birliğini kıran en büyük faktördür. Çünkü teknolojinin gelişi-

mi mekânı insan bedeninin doğal kısıtlamalarından kurtararak başka bir yöne taşımıştır. Küresel enformasyon ağlarının gelişimi, inşa edilmiş mekân üzerine yeni bir tür mekân olarak siberetik³ mekânı bindirmiştir. Fakat bu tür bir zaman-mekân ayırımının yok edilişi, teknoloji ile sınırlanışı sermayenin uçsuz bucaksız dolaşımını hızlandırmaktadır. Örneğin bugün paranın bir mekânda tutulmasının yerini sadece rakamlardan oluşan bir ekrana bırakması enformasyonun gelişim ve dönüşümüyle açıklanabilir. Başka bir örnek vermek gerekirse bireylerle temasın kaçınılmaz olduğu geleneksel dönemde üretim sürecinde somut el birliği ürünün ortaya çıkması için ön koşulken, bugün el birliğine evden ya da bambaşka bir coğrafyadan iletişim araçlarıyla dâhil olmak mümkündür. Bu aynı zamanda sömürü süreçlerinin de her tarafa yayılabildiğini, hatta çalışmadan da sömürünün gerçekleşebildiğini gösterir. Bireysel aktivitede gerçekleşebilen sömürü süreçlerinin önünü iletişim araçlarını kullanmanın zorunluluğu açtığından, sözgelimi sadece interneti kullanmak, bir bilgi edinmek için arama yapmak bile sömürü süreçlerine dâhil olmayı sağlar. Bunda kuşkusuz çalışma hayatında bir norm olan esnekliğin önemli bir payı vardır. Modernitedeki katılık aynı zamanda bir sabitliğin göstergesi-yken akışkanlık esnekliği de içine alan bir durumu simgeler.

Örneğin, katı modernitede fabrikada işe başlayan biri, ilerde nerede olacağını kestirebilmektedir. Bu bize zaman kavramına dair pek çok şey söyler. Katı modernitede zaman ufku uzun vadeliyken, akışkan modernitede zaman her şey gibi anlık ve şimdi üzerindedir (Bauman, 2001: 34). Bugün yapılan araştırmalarda bir işçinin ömrü boyunca en az ortalama on-on bir iş değiştirdiği gözlemlenmiştir (Sennett, 2011: 21). Bundan olacak Bauman, “esnekliği” günün sloganı ve emek piyasasına uygulandığında güvencesiz, belirsiz koşullarda çalışma anlamında kullanır (2001: 35). Akışkan modernite ya da Sennett’in deyimiyile “esnek kapitalizm”de işçilerden seri hareket etmeleri, risk almaları, değişime sürekli hazır olmaları ve prosedürlere giderek daha az bağlı kalmaları beklenmektedir (2011: 9). İş yaşamında yaşanan etkiler, işin doğasının dönüşümü, eğilip bükülebilir bir hal alması süreçleri izleyen başlıkta, esneklik, güvencesizlik ve belirsizlik üzerinden ele alınıp, işin işçi üzerindeki etkileri ve üretim tüketim süreçlerindeki izleri tartışılacaktır.

Akışkanlıktan İş ve Yaşam Pratiklerine Sızan Esneklik

Günümüzde toplumlar daha esnek kurumlar ve akışlar oluşturarak rutinin, tek tipin, aynılığın kötülüklerini yok etmenin yollarını aramaktadırlar (Sennett: 2011: 47). Bu yüzden akışkan modern dünyada esnek olmak, her an her şeyi bırakmaya hazır olmak dünyaya ayak uydurmanın yegâne koşulu olarak karşımıza çıkar. Bu bir anlamda sürekli bir şekilde değişime hazır bulunmak anlamına da gelir (Bauman, 2011: 8). İlk zamanlar, modernlik öncesi dönemde esneklik girişimcilik ve erdemle birlikte anılır (Sennett, 2011: 48). Bugün ise esneklik daha çok bir rekabetle karakterize edilir ve bu da aslında sömürü ve eşitsizliklerin gizlenmesine yol açar. Bir işçinin iş bulmamasının asıl sebebi vasıfsızlık, eğitimsizlik ve

3 Bilgisayar kontrollü.

rekabetten geri durmak olarak bireyin önüne koyulur. Böylece sürekli vahşi bir rekabette koşmaya, yetişmeye, asıl olanı düşünmemeye yöneltir.

Rekabeti vahşileştiren küreselleşme süreci işletmeleri hızla değişen piyasaya ayak uydurmaya zorlayarak, istihdama dair engellerin ve hukuki düzenlemelerin gevşetilmesi için girişimlere itmiştir. Sermayeyi yerel sınırlardan, gümrük duvarlarından kurtaran hukuki düzenlemeler, enformasyon dolaşımı sermayenin emeğin ucuz olduğu ülkelere akmasını sağlamıştır. Bu yönüyle esneklik, işletme evreninde işten çıkarma, işin tanımını eğip bükme, kuralsızlaştırma olarak belirginleşir. Çalışanlar için ücretin değişmesiyle ve çalışma zamanının belirli olmaktan çıkmasıyla anlam bulur. Oysa modernitenin ilk evresinde daha standart, belirgin ve aklın tahmin edebileceği bir durumdadır iş ve iş dışı ayrımı.

Bauman'a başvurduğumuzda bu halin geride kaldığını görürüz. Bauman'a göre günümüzün sloganı "esneklik" olmuştur ve işgücü pazarına uyarlandığında bu slogan, iş kavramının artık geçerliliğini yitirdiğine işaret etmektedir. Esnek çalışma modelinde işin yerini kısa vadeli veya periyodik olarak yenilenen sözleşmeler ya da ortada bir sözleşme olmadan verilen işler alır. Bu hal altında çalışanlar "ikinci bir bildirim kadar" koşuluyla işe alınır ve bu yüzden, bugün iş hayatı, esneklik yüzünden ağzına kadar belirsizliklerle doludur (Bauman, 2019: 217). Bu bize aslında şunu söyler: Fordist üretim sistemine has olan çalışmanın ve emeğin anlamı kaybolmuştur. Çalışma iynin ve kötünün ötesinde, dışında bir yere taşınmıştır. Dolayısıyla parçalanmış bir yapı söz konusudur. Öyle ki parçalanmakla kalmayan ama aynı zamanda parçalayan, parçaladığı için de birleştirmeyi imkânsız kılan, geleceğe dair tahayyülü rafa kaldıran bir yapıdan bahsetmekteyiz. Bu durum ise bireylerin iş yaşamından anlamlı bir bütün oluşturmasını engellemektedir (Sennett, 2011: 129).

Nitekim Toffler, bugün artık sermayenin işin esnekleşmesi sonucu işçilerden değişikliklerle ve yeni düzenlemelerle baş etmeyi öğrenmesini beklediğini söyler (1996: 425). Bu şartlar altında karşımıza çıkan yeni ekonomi, zaman içinde oradan oraya giden bir işçiden, bir iş sürecinden beslenmektedir. İşverenler işçilerden değişik koşullara uyabilen, sorumluluktan kaçmayan, esnek bireyler olmalarını, gerektiğinde yeni bilgiler edinmek için iş değiştirmelerini bekler (Toffler, 1996: 426). Bilginin önemini açığa çıkaran bu bakış açısı, bilginin üretim ve emek süreçlerindeki rolünü açığa çıkarır. Çünkü işten çıkarmanın sebebi bilgi eksikliği olarak görülüyorsa, bilginin şirket için önemi de vurgulanmış olur. Dolayısıyla bilginin değişen konumu ve yapısı işçi için, emek gücü için bir belirsizliği beraberinde getirir. Aynı zamanda da belirsizliği besleyen bir güç olarak bilginin konumunu gözler önüne serer.

Güvencesizlik, dengesizlik ve kırılganlık günümüz yaşam koşullarının en yaygın özellikleri olarak karşımıza çıkarken, bu tür koşullarda çalışanlar için Standing (2019), prekarya kavramını kullanır. Prekarya, iş güvencesinden yoksun, vasıfların göz ardı edildiği insanların bir araya geldiği, geçici sözleşmelerle çalışan,

sürekli işsizlik tehdidi altında yaşayan bireyleri kapsar (Standing, 2019: 20). Standing, herhangi bir istikrara sahip olmayan ve kürenin her tarafına yayılmış küresel bir prekaryanın ortaya çıktığını söyler. Sennett bundan olacak bugünün kapitalizminde ayırt edici nitelik olarak emeğin yerinden edilmesini ele alır (2011: 21).

Emeğin yerinden edilmesi, enformasyon ve iletişim teknolojilerinden soyutlanamamaktadır. Bugün enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişimle iş yapma süreçleri uzağa taşınabilir, emek gücünün kullanım alanı fabrikadan ev içine genişleyebilir hale gelmiştir. Emek ilk zamanlarda taşıyıcılarından bağımsız alınıp satılmadığı için bir meta olamaz, diye değerlendirilir. Çünkü işçiler hareket etmeyince emek gücünün bir yere taşınması mümkün değildir. Bu durum emek ve sermayeyi yan yana getiren noktadır. Oysa şimdi bunun tersi bir hal söz konusudur.

Mekânın işlevsizleşmesiyle sermaye hareket serbestliği kazanmış, kendisini işgücüne bağlı olmaktan kurtarmış, sermaye sahiplerinin ve işgücünün aynı mekânı paylaşma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Sermayenin eşi benzeri görülmedik ölçüde mekân bağımlılığından kurtulmuş, hafiflemiş, bağlarından ve köklerinden sıyrılmış olması teknolojik dönüşümle paralel bir seyir izler. Dev makineleri ve binaların yükünü üzerinden atmış sermaye, kabin bagajı içine (cep telefonu, evrak çantası, dizüstü bilgisayar) sıkışmış durumdadır. Kabin bagajı benzetmesi sermayenin bugün başlıca kar kaynağının maddi nesnelere çok fikirler olduğuna dair bir çıkarım yapmamızı sağlar. Bu anlamda Gorz, modern kapitalizmin yerini maddesiz denen, zihinsel emek, bilgi sermaye, zekâ sermaye olarak adlandırılan bir sermaye değerlendirme süreçlerine bıraktığını belirtir. Artık nicelik olarak ölçülebilen klasik emek biçiminin geride kaldığını belirten Gorz, maddesiz denen bir emeğin yer kaplamaya, görünür olmaya başladığını söyler (2011: 11). Gorz'un ifadeleri bireydeki mevcut bilginin makinelerden daha önemli olduğu gerçeğini gözler önüne serer.

Akışkanlık ve Modernite Bağlamında Emek-Değer Kuramına Kısa Bir Bakış

Modernitenin sermaye alanındaki görünümüne baktığımızda emeğin sınıf ve sermaye ilişkisine dayalı kapitalist koşullar altında çalışma anlamına kavuşması 18. yüzyıla tekabül eder (Williams, 2018: 213). Bu nokta, özel ve ticari işletmelerin ortaya çıkmasının yanı sıra endüstriyel üretimin başlangıç çizgisi olarak ele alınabilir. Endüstrileşmenin üretim sürecine yansımaları ile ücretli çalışma önem kazanmış, hayatın her tarafında egemen bir güç haline gelmiştir. Bu noktaya Marx'ın metinlerinden bakıldığında emek süreci, insan ve doğa arasındaki bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır (2011: 56). En genel şekilde ifade etmek gerekirse, insanların bilinçli eylemler bütünüdür (Marx, 2011: 182; Harvey, 2012: 130). Emek sürecinin basit unsurları olarak Marx, emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve emeğin araçlarını sayar ve bunlar arasında bir ayırım yapar: Bir amaca yönelik faaliyet, çalışmanın üzerinde yapıldığı nesne, söz konusu çalışmanın araçları (Marx, 2011: 182; Fuchs, 2015: 52). Yani emek süreci, işin konusunu ve üretim araçlarını kapsamaktadır. Fakat temel olarak emek, insan ve doğa arasındaki ilişkiye aracılık

eden, onu düzenleyen ve kontrol eden bir süreçtir. Doğanın olanaklı kıldığı “madelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır” (Marx, 2011: 181).

Emek sürecinde insanlar, emek araçları aracılığıyla emek gücünü kullanarak, emek nesnelere dönüştürürler. Emek sürecinde neyin emeğin nesnesi, aracı, ürünü olduğu emek sürecindeki özel işleve bağlıdır. Önceden var olan emek nesnelere ve emek araçlarını –ister doğal, ister dönüştürülmüş olsun- üretim araçları olarak ele alabiliriz. Üretim araçları, emek nesnelere (doğal kaynaklar, hammadde) ve emek araçlarından (teknoloji gibi) müteşekkildir. Burada önemli olarak görebileceğimiz nokta emek sürecinin ne zaman kapitalist birikim sürecine dâhil olduğudur. Bu bizi, kullanım değeri ve mübadele değeri kavramlarına gönderir. Çünkü bir ihtiyaca karşılık gelen şey metanın kullanım değerine yöneliktir ve burada sömürü süreci çok yaygın değildir. Örneğin modern öncesi üretim süreci kullanım değerine yönelik bir üretim sürecidir çoğunlukla. Fakat metanın mübadele değerine indirgenmesi ihtiyaçtan değil, sermayenin artı değer üretme isteğinden ileri gelir. Zira kapitalist üretim biçiminde emek sürecinin sömürülmesiyle artı değer oluşturulmaktadır (Yeşilyurt, 2015: 120).

Marx, üretken ve üretken olmayan emek arasında ayırma bulunur ve üretken emeği sermaye üreten, kapitalist için artı değer üreten emek olarak ele alır (Fuchs, 2015: 64). Üretken ve üretken olmayan emek ayrımı, emeğin sermayeye dâhil edilip edilmemesi üzerinden şekillenir. Meta üretimi bağlamında genel anlamda değer yaratan her emek etkinliği üretken emek olarak ele alınabilir. Yani genel bağlamda üretmek emek değildir, sermaye için üretken olan, sermaye için artı değer üreten bir emek üretken emektir (Karahanoğulları, 2014: 83). Ücretli emek olarak üretken emek, emek güçlerini piyasaya satmak koşuluyla sömürü süreçlerine tabiidir. Üretken olmayan emek, artı değer üretmemesine rağmen sömürülebilir. Dolayısıyla sadece artı değer yaratması bağlamında değil, artı değer oluşmasına kaynaklık eden şey de üretken olarak ele alınabilir.

Nitekim sermayeyi bir hareketlilikle ele alan Marx, sermayeyi değerlerin dolaşım süreci olarak ele alarak artı değer üretme koşulunu, dolaşımın artması şeklinde değerlendirir (2011: 150). Sermayenin yarattığı artı değer karşılığında mübadele edilmek üzere başka bir artı değer yaratılmasına karşılık gelir bu durum (Marx, 1979: 444). Dolayısıyla sermaye hareket halindeki değer olarak karşılık bulur (Harvey, 2012: 105). Değer ise kapitalist toplumsal ilişkilerinin ilkesi olarak üç temel görünüm biçimine sahiptir: Meta biçimi, para biçimi, sermaye biçimi. Ancak Gorz’un deyimıyla “ekonomik anlamda değer daima bir metanın diğer metalar karşısındaki mübadele değerini belirtir” (2011: 28).

Emekçi emek gücüne eş bir değeri, yaşamını idame ettirmek için üretir ama aynı zamanda da üretim araçlarının değerlerini ürettiği metaya aktarır (Harvey, 2017: 26). Ancak emek gücünü satmak için sözleşme imzalayan emekçi sadece kullanım değeri üretmek için çalışmaz, çalışmasının yalnızca bir kısmı, diyelim altı saati kullanım değeri içinse, geri kalan dört saati sermaye içindir ki bu

dört saat karşılıksız üretimdir ve artı değeri üretir. Artı değer parasal karın temeli olarak karşılık bulur. Kapitalist üretim bu anlamıyla ikili bir karaktere sahiptir: kullanım değeri için metaların üretimi ve kapitalistin çıkarı için artı değer üretimi (Harvey, 2017: 27). İş gücünde esneklik, bu yüzden sermayenin artı değeri için bulunmaz nimettir. İş ve iş dışı zamanın bulanıklaşması sürekli çalışmaya tekabül ettiğinden, sürekli bir artı değer üretimi gerçekleşir ki bu sermayenin temel arzularından biridir. Katı modernite koşullarında artı değer üretimi iş zamanıyla sınırlıdır ki bu yüzden akışkan koşullarda üretim hayatın tamamına yayılır.

Bugün çalışmanın ve artı ürün üretmenin yolları değişmiştir. Sermaye mekâna bağlı olma özelliğini yitirdiğinden, gezegenin her noktasında sermaye artı değer için hareket ve teyakkuz halindedir. Bauman'a göre pek çok erdemden hangisi için modern zamanların en üstün değeri payesini almış olursa olsun, emeğin en önemli ve değerli özelliği şekilsiz olana şekil verme, süreksiz olana zaman içinde bir varlık kazandırma gibi muhteşem, hatta mucizevi beceridir (2019: 203). Bu becerisi nedeniyle emek, geleceği ele geçirme, dizginleme ve kolonize etmeye yönelik arzuda önemli, hatta can alıcı bir rol oynayabilse de kapitalizmin bu becerileri sürekli kontrol edilebilir bir düzen noktasına çekmesi emeğin durumunu değiştirmiştir. Köklerinden kurtulan "iş, katı modernite ve ağır kapitalizm çağında başat olan değerler galaksisi içinde atandığı merkezi konumunu yitirmiş-tir" (Bauman, 2019: 207). Artık emek süreciyle gelecek kuşaklar için yapılan katkı yerini emeğin kendi başına ve kendi içinde tatmin edici olmasına bırakmıştır. İşten icracısını soylulaştırması, daha iyi bir insan haline getirmesi ortadan kalkmış, takdir ve yüceltme yok edilmiştir. Bunların yerine, emeğin eğlenceli olması, tüketicilerin arzuları ve estetik ihtiyaçlarını tatmin etmesi oranında değerlendirilir hale gelmiştir (Bauman, 2019: 207).

Dolayısıyla emek sürecinde ve emeğin durumundaki yeni değişim ve dönüşüm emek süreçlerini yeniden ele almayı gerektirmektedir. Üstelik akışkanlığa hizmet eden bilgi ve iletişim teknolojileri emeği esnek bir alana çekerek bütün sınırları bulanık hale getirmiştir. Çalışmanın izleyen bölümünde bu dönüşüm ve dolaşım süreci, maddi olmayan emek, dijital emek gibi kavramlarla tartışılacaktır. Kavramları doğuran faktör enformasyonun artan önemi ve yayılım alanlarıdır.

Gayri Maddi Emek Tartışmaları Odağında Maddi Olmayan Emek

Lazzarato, bugün değişen emek süreçlerini yapılan ampirik çalışmalar aracılığıyla yeniden tanımlar. Çalışmalarda metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek olarak "maddi olmayan emek" kavramını kullanır (Lazzarato, 2006: 142). Maddi olmayan emek kavramı emeğin iki yönüne eder: Metanın enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek ve metanın kültürel içeriğini üreten etkinlik olarak maddi olmayan emek. Birincisi yani enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek, doğrudan emek gücü ile ilgili becerilerin gittikçe siberetik ve bilgisayar kullanımı gerektirdiğine dayanır ve endüstri ile hizmet sektöründeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerinde meydana ge-

len değişimlere vurguda bulunur. İkincisi, yani metanın kültürel içeriği bakımından maddi olmayan emek ise iş olarak kabul edilmeyen bir sürü etkinliği imler: moda-dan tüketime, kamuoyu belirlemekten kurmaya yönelik birçok etkinliği (Lazzarato, 2006: 142). Lazzarato büyük dönüşüme atıfta bulunarak –ki bu dönem Alain Touraine için de endüstri sonrası toplumun başlangıç çizgisidir- kol emeğinin artık kol emeği olarak üretim sürecinde yeterli gelmediği ve belli oranda entelektüel zekâ gerektirdiği çıkarımında bulunur. Bu aynı zamanda post-modern sermaye aklının yol açtığı bir durumdur.

Bugün üretkenliğin yegâne kaynaklarından biri bilimsel emeğin, birincil ve ikincil sektörlerle bütünleşmesidir ki bilimsel emeğin piyasanın en önemli kaynaklarından biri haline geldiğini söylemek yanlış olmaz. Lazzarato, endüstri sonrası ekonomide görsel-işitsel üretimin, reklamın, modanın, bilgisayar yazılımlarının, kültürel etkinliklerin maddi olmayan üretimin klasik biçiminde büyük oranda mevcut olduğunu dile getirir (2006: 146). Bu, iş ve işgücü gibi kavramların sorgulanmasını da zorunlu kılar. Maddi olmayan üretim, pek çok iş türüne özgü ürünleri bir araya getirir: Kültürel içerik için entelektüel becerileri, teknik ve kol emeğinin bir araya getiren kol becerileri, sosyal ilişkiler için girişimcilik becerileri ve saire. Bunların bir arada ve kolektif olarak kendisini kurması, ağlar ve akışlar biçiminde var olması maddi olmayan emekle doğrudan ilişkilidir. Fakat maddi olmayan emeğin bileşenleri fabrika ile sınırlı olmadığından bu emeği somut bir şekilde görmek, ayırtırmak zordur (Lazzarato: 2006: 146). Maddi olmayan emek, toplumun tüm kesimine ve toplumun her yerine yayılmıştır. Belli projeler için, fabrika dışında küçük üretim birimleri belirli bir iş sürecinde var olur ve düzenlenir. Sermaye ihtiyaç duydukça üretim döngüsü devreye girer. Freelance işler buna örnek gösterilebilir. Zaten freelance çalışma biçiminin doğuşu iletişim ve bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile eş zamanlıdır. Bugün görüntü, belge, ses gibi ortamların anlık paylaşımına olanak sağlayan sistemlerin yaygınlaşması ve iletişim teknolojilerinin kişisel bir üretim aracına evrilmesi bu tür çalışmayı mümkün kılmıştır. Lazzarato “metropol emeği” kavramını kullanarak, bu tür emeğin kentli olduğunu dile getirir (2006: 143). Bu tür emeğin en belirgin özelliği ise sömürüye açık, esnek ve hiyerarşik olmasıdır.

Hardt ve Negri günümüzdeki bütün ekonomik etkinliklerin enformasyon ekonomisinin tahakkümüne ve bu ekonomi tarafından dönüştürülme eğilimine girdiğini söylerler (2003: 300). Bu tür bir bakış açısı elbette, enformasyonun ve iletişimin üretim süreçlerinde asli, dönüştürücü bir rol oynadığı anlamına gelir. Ekonominin hizmet sektöründe daha zengin bir biçimini gördüğümüz üretici iletişim modeli, sürekli enformasyon ve veri akışı üzerine kuruludur. Hardt ve Negri, hizmet üretiminin ortaya maddi ve kalıcı bir mal çıkarmamasından dolayı, bu tür emeği “maddi olmayan emek” olarak adlandırdıklarını belirtirler (2003: 303). “Yani bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi-olmayan mallar üreten emek” (2003: 303). Maddi olmayan emek, bilgisayar işleyiş modeliyle benzerlikler göstermektedir ki bilgisayar gibi düşünme ve sürekli olarak işleyişi kendine ve olasılıklara uyarlama biçimi, emek pratiklerini dönüştürmüştür. Değişen bu emek

pratiklerinde enformasyon ve iletişim teknolojileri modeline öykünme görülür. Ancak yazarlara göre bilgisayar modeli, hizmetlerin üretilmesiyle ilgili, iletişimsel ve maddi olmayan emeğin yalnızca bir yönünü oluşturur.

Maddi olmayan emeğin, bir başka yönünün ise “duygulanımsal emek” olduğunu belirtirler (Hardt ve Negri, 2003: 305). Rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan gibi hisleri üreten ve işleyen bir emek biçimi olarak, duygulanımsal emek, daha çok ürünlerin elle tutulamayan anlamında maddi olmayan emektir. Kişiyeye özel hizmetler, örneğin hukuki danışmanlık ya da mahremiyet alanıyla ilgili hizmetler bu tür emeği tanımlamakta kullanılır (Hardt ve Negri: 2003: 305). Bu tür duygulanımsal emek, bunların yanı sıra bakım ve yardım işlerini de kapsar (Sayers, 2007: 447). Bu etkinliklerin hiçbirisi gerçek anlamda bir maddi ürün üretmeyi amaçlamaz fakat biçimlendirici etkinliklerdir. Toplumsal ilişkileri üretmeye ve yeniden üretmeye hizmet eden maddi sonuçlara sahiptirler (Sayers, 2007: 447).

Hardt ve Negri, maddi olmayan emeğin sadece maddi mallar üretmekle kalmadığını, aynı zamanda toplumsal yaşamın kendisini üreten emek olarak algılanması gerektiğini vurgularlar (2003: 306). Maddi olmayan üretimin tamamında kullanılan emeğin maddi kalmaya devam ettiğini, bu emeğin diğer bütün emek türlerinde olduğu gibi bedenimizi ve beynimizi içerdüğünü, maddi olmayan şeyin emeğin ürünü olduğunu dile getirerek, bu anlamda maddi olmayan emeğin çok muğlak bir terim olduğunu da ayrıca belirtirler (Hardt ve Negri: 2004: 123). Terimin muğlak olduğunu kabul eden yazarlar, yalnızca maddi mallar üretmekle kalmayan, toplumsal yaşamın kendisini de üreten bu emeği “biyopolitik emek”⁴ olarak adlandırmanın daha doğru olabileceğini söylerler (Hardt ve Negri, 2004: 123). Böylece kapitalizmdeki ontolojik kırılma vurgulanır. Üretim, sadece şeylerin değil, ilişkilerin ve öznelerin üretimiyle ilişkilendirilir. Duygulanımsal emek bu açıdan toplumsal ilişkileri ve yaşam biçimlerini doğrudan ürettiği için biyopolitik üretim olarak ele alınabilir.

Hardt ve Negri, günümüzdeki üretim ve emek sahnesinin maddi olmayan emeğin hegemonyasıyla dönüştüğünü söylerler (2004: 83). Bu yargı elbette, artık işçinin nasırlı elleriyle çalışmadığı, tarım işçilerinin yok olduğu, Marx’ın emek-değer teorisinin geride kaldığı anlamına gelmez. Hardt ve Negri’nin asıl söylemek istedikleri şey, maddi olmayan üretimin niteliklerinin emek biçimlerini ve toplumun tamamını dönüştürmekte olduğudur (2004: 83). Maddi olmayan emeğin toplumun tüm kesimine yayılmasıyla emek süreçleri daha güvencesiz, daha esnek hale gelir. Maddi olmayan emekle iş ve iş dışı zaman arasında muğlaklaşan bir süreç yaşanır. Bu bölünme fabrika çağında daha net biçimlerde görülebilirken maddi olmayan emeğin hegemonyasıyla dönüşen üretim süreçleri altında bu ayırım ortadan kalkar (Camfield, 2014: 178). İş günü genişleyip yaşamın tamamına yayılır.

Bu noktaları toparlayıp özetlemek gerekirse: Marx, emeği doğal ve zaruri bir zorunluluk olarak ele alıp, insanın doğayla alışverişini mümkün kılan, dolayısıyla da

4 Yazarlar, bu kavramı Foucault, Deleuze ve Guattari’nin fikirlerinden esinlenerek kullanırlar.

insan yaşamını sürdürmeye yarayan, toplumların varoluş koşulu olarak karşımıza çıktığından biçimlendirici, dönüştürücü bir etkinlik olduğundan bahseder (2011: 56). Erken dönem eserlerinde cisimleştirme, nesneleştirme süreci olarak emek sürecinden bahseden Marx'ın bu görüşü, maddi bir ürün yaratan işi, diğer tüm işlerin paradigması olarak değerlendirdiği prodüktivist bir emek modelini benimsediği şeklindeki bir çıkarıma karşılık gelir. Hardt ve Negri'ye göre Marx'ın açıklamaları endüstriyel fabrikayı temel almaktadır (Sayers, 2007: 432). Bugün, bu iş süreçleri çok değişmiştir. Sözgelimi, Marx'ın zamanında kitlesel işçiler tarafından işletilen, yürütülen endüstrinin yerini şimdi başka şeyler almıştır. Bir kalıpcının, tornacının, santral memurunun gördüğü işlerin tamamı neredeyse dokumacınıninki gibi yok olmuş ya da tanınmayacak bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün kalbinde yatan şey ise bilgi ve iletişim teknolojileridir. Bilgisayarların kullanımı, üretim süreçlerinin, iş kollarının, şirketlerin arasındaki uzun süren farklılıkları silip atmaya da bunlarla ilgili bilgiyi düzenleyen, işleyen bir dizi farklı süreç getirmiştir (Huws, 2018: 44). Otomobil üretimi gibi süreçlerde, daha fazla bilgisayar kontrollü ve enformasyon yönelimli süreçler kullanılıp, büro ve idari tipteki işler bile otomatikleştirilmiştir. Bu durum endüstri toplumundan, endüstri sonrası topluma geçiş imler (Sayers, 2007: 442). Bu anlamda yazarlar yeni iş bölümleri karşısında yeni bir teorik zeminin gerekliliğini vurgularlar. Endüstri sonrası, post-modernite, akışkan modernite gibi endüstri sonrası toplumu imleyen süreçte "maddi olmayan" yeni emek biçimleri yaygınlık kazandıkça bu alandaki tartışmalar Marx'tan ve Lazzarato'dan el alarak genişlik kazanır. Bedensel olan ve olmayan işler arasındaki ayrım bulanıklaşırken, tüketim, üretim arasındaki sınırlar erirken yeni alanlar, yeni sahalara tartışmaya konu olur. Bu durumlar da elbette, yeni teorik tartışmaları beraberinde getirir. Özellikle Web 2.0'nin hayatımıza girmesi alandaki tartışmaları alevlendirmiş, emeğin dijital bir görünüm kazandığına dair tartışmaların önünü açmıştır.

Gayri Maddi Emek Süreçlerinde Bir Tartışma Alanı Olarak Dijital Emek

Christian Fuchs, Marx'ın kavramlarını dijital dünyaya uyarlayarak emek sürecini internetin ekonomi-politiği bağlamında tartışmaya açar. Tartışma "dijital emek" kavramıyla karakterize edilerek internet platformlarındaki içerik oluşturma, sosyal ağ sitelerini kullanma, blog yazma uğraşlarının sermaye birikim modeline, değer yaratma şekillerine odaklanır. Dijital emek kavramını Fuchs, dijital mecralarda kapitalist sömürü biçimleri altında çalışan çeşitli emek sınıflarını belirtmek için kullanır. Dijital emek, belirli bir meslek kategorisini tanımlamak yerine, kolektif sömürüyü, endüstri tabanlı geniş bir anlayışı belirtmektedir (Fuchs, 2015: 22). Dijital emeğe dair ortak görüş, dijital emeğin bilgi toplumunda, bilgi ekonomisinde değer üretimi için temel meselelerden biri olduğu yönündedir (Crowell, 2017: 66). Dijital emek, açık kaynaklı yazılımları oluşturmak, blog yazmak, e-kitaplar yazmaktan çevrimiçi etkinliğe kadar geniş bir süreci kapsar. Çevrimiçi etkinlikler, konum, beğeni gibi durumlar, tıklamalar tercih açısından tüketim süreçlerine dair bir veri oluşturur (Fuchs ve Sevignani, 2013: 237). Bu çevrimiçi etkinlikler oyun emeği/oyun iş (playbour) olarak da kavramsallaştırılır. Oyun emeği, çevrimiçi etkinlikler temel alınarak reklamcılara satılan bir veri-metadır. Oyun emeği ile dijital

emeğin sömürüsü gizlenir ve sömürünün arkasındaki gerçeklik oyun kılıfına bürünür. Böylece hedefli reklamcılıkla kullanıcılara çevrimiçi davranışlarına yönelik içerikler sunularak tercihleri öğrenilir ve günün sonunda bu tercihler reklam olarak sunulur. Hedefli reklamcılık bu yönüyle sermaye birikim modelinin kalbini oluşturur. Ancak emek sürecini internete uyarlamak tartışmalı olsa da Fuchs, sözgelimi Facebook kullanıcılarının sömürülmesi sürecinde kimsenin kullanıcıları platformu kullanmaya zorlamadığını ama bireyin iletişim ve sosyal ağlardan soyutlanması durumunda toplumsal olarak ölümle karşılık aldığını belirtir (2013: 257). Artık sosyal olmanın anlamının ağlarda görünmek olduğu günümüz toplumunda, ağları kullanmamak bir seçenek olabilse de, aslında bir tür tecrit biçimi meydana geldiğinden tıpkı iş süreçlerindeki gibi fiziksel ve manevi bir tehdit biçimine dönüşür. Fakat burada harcanan bir zaman söz konusu ve bu zamanda ne üretilir, sorusu tartışmayı zemine oturtmak adına önem kazanır.

Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal ağlardaki/mecralardaki kullanıcıların hareketlerinin ve zamanlarının karşılığı ödenmemektedir. Oysa kullanıcının mecralardaki her hareketi bir artı değer üretimine eklenir ve sömürüye yol açar. Marx'ın (2011) sömürü süreçlerinde gördüğümüz gibi sömürü her zaman bir ücretle karşılık bulmayabilir köleler, ev işçileri de sömürünün bir parçasını oluşturur çoğunlukla. Fuchs, bu platformlardaki emek araçları olarak platformların kendisini ve kullanıcıların zihnini örnek gösterir. Platformlar, kullanıcılar daha fazla vakit harcasınlar diye, sürekli eğlenceli hale getirilmeye ve kullanıcıların kendilerini platformda veri anlamında daha fazla açmalarını sağlamaya çalışır.

Fuchs, dünyadaki en yaygın kullanılan sosyal medya platformları olan Facebook, Twitter, Youtube, Blogger, LinkedIn, Instagram, Swarm gibi platformların kullanıcılara yaptığı davetleri görünür kılar. Platformlar kullanıcılara bağlanmayı, paylaşmayı, keşfetmeyi, dünyaya açılmayı, izlemeyi, değiş-tokuş etmeyi, haberdar etmeyi, postalamayı, düzenlemeyi vaat eder (Fuchs, 2015: 354). Platformların kendilerini sunarken kullandıkları bu söylem ve vaat biçiminin arkasındaki üretim ve tüketim ilişkisini görünür kılmak dijital emeğin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Kullanıcılar her şeyden önce enformasyon ve iletişim teknolojilerinde satın alan ve tüketen olarak farklı şekillerde hareket ederler. Ancak bu platformların ortak noktası hedefli reklamcılığa dayanmalarıdır ve kullanıcıların verilerini bir meta-ya çevirmeye dayanan iş modelleri kullanmalarıdır (Fuchs, 2015: 356; 2013: 251). Dolayısıyla enformasyonun satın alınması ve tüketimi sonuçta aynı şeye hizmet eder: Sermaye birikimini sağlayan artı değere.

Fuchs, Google, Facebook, Youtube gibi şirketlerde artı değer yalnızca burarlarda çalışan, yazılım ve mühendislik kısmında istihdam edilen emekçi tarafından değil, kullanıcılar, üreticiler⁵ (produser) tarafından meydana geldiğini belirtir (2014: 175). Yeni medya kullanıcılarına içerik üretimleri için herhangi bir ücret ödemesi yapılmaz. Bu tarz yapıların sermaye birikim stratejileri, platformlara serbest erişim sağlayarak kullanıcıların içerik üretmelerine olanak vermeye ve reklam için

5 Üreticisi: Hem üreten hem de kullanan anlamına gelir.

birçok üretlanıcı toplamaya dayanır. “Kullanıcılara satılan bir ürün değil, fakat reklamcılara bir meta olarak satılan kullanıcılarıdır” (Fuchs, 2014: 175). Facebook, Youtube gibi sosyal platformlarda gerçekleştirilen faaliyetler, sömürülerek artı değer halini alır ki bu, kullanıcıların ve onların yaptığı işlerin çıktılarının reklamcılara satılmasıyla mümkün hale gelir (Ekman, 2019: 108). Fuchs, internet platformlarında metanın, kullanıcı verisi olarak karşımıza çıktığını, bu veriyi yaratma sürecini de değer üreten emek olarak ele aldığını söyler. Bu da bizi internet kullanımının satılan bir meta ve değer yaratması açısından bir üretken tüketim ya da üretketim olduğu çıkarımına götürür. Fuchs, Dallas Smythe’in izleyici emeği ve seyirci metası kavramlarını bu anlamda internet platformlarına uyarlayarak izleyici emeğinin canlanarak internet üretketici-metasına dönüştüğünü belirtir (Fuchs, 2015: 357).

Fuchs’un dijital platformlardaki emeğin meta haline gelişindeki kavramsal laştırması Smythe’in seyirci metası ve Toffler’in üretketici (prosumer) kavramlarından bir sentezle ama Lazzarato, Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek kavramını merkeze alarak oluşturulur. Toffler üç dalga halinde ifade ettiği üretim ve tüketim süreçlerinde ilk olarak tarım toplumunu ele alır. Toffler tarım toplumunda üretim ve tüketimin birbirinden ayrılmadığına dikkat çekerek ikinci dalga olarak ele aldığı endüstri devrimi sonrasında toplum yapısında ise kullanım değerinin yanı sıra mübadele değeri için üretimin geliştiğini belirtir. Böylece üretim ve tüketim süreçleri arasında bir kırılma gerçekleşmiştir. 1970’li yıllar sonrasında ise üçüncü dalga gerçekleşmiş ve üretim ve tüketim kavramları tekrar iç içe geçmiştir. Kitlesellik yerine bireysellik ön plana çıkarak, üreten tüketici ya da üretketici meydana gelmiştir (Toffler, 1996: 253). Üretim süreci bireyleri baz alarak, müşteri tarzı üretim süreci başlar olmuştur. Üretim süreçlerinde yaşanan dalgalanmayı tüm toplum katmanlarına yayan Toffler, birinci dalgada insanların tüketmek için ürettiğini ve dolayısıyla onlara tüketen üretici denmesinin doğru olduğunu belirtiyordu (1996: 325). Ancak bu kitlesel üretimden ziyade kişinin kendisi için üretimine ve tüketimine dayanıyordu. İkinci dalgada kullanım için üretimden mübadele için üretime geçilmiş, birinci dalga unutturulmuştur. Üçüncü dalgada ise tüketen bizzat tüketirken sermaye için üretmektedir de. Sözelimi müşteri temsilcisiyle görüşüp, bir kombinin sorununu çözmek bir tür üretimdir ve emek maliyetlerinin dışı aktarılmasıdır. Normal şartlarda bunun için çalışan ve gelip sorunu çözen teknisyenin yerini doğrudan tüketici almıştır. Dolayısıyla tüketiciler üretim sürecinin içerisine dâhil edilmeye başlanmıştır (Toffler, 1996: 335). Bilgi ve iletişim teknolojilerinde bu gelişim tüketiciyi üretim sürecine katılmaya giderek daha fazla itmektedir. Dolayısıyla üçüncü dalga ekonominin yükselişinin altında yatan yalnızca teknolojinin yaygınlaşmasıyla açıklanamadığı gibi asıl olarak toplumun bilgi tabanındaki genişlemeyle açıklanmalıdır. Bugün sermaye birikimi bu bilgiye dayanmaktadır.

Fuchs, Toffler’in yorumlarını dikkate alarak, işin dışı kaynak kullanımı yoluyla çalışan kullanıcılara yaptırılmasının yarattığı sömürü süreçlerine dikkati çekerek, ücret ödemeyen şirketlere artı değeri yaratanların bu tüketiciler olduğunu dile getirir (2015: 151). Fuchs bunu medya ve iletişim çalışmalarına dâhil edip, Smythe’in seyirci metasıyla sentezleyerek dijital emek kavramını ortaya koyar.

Smythe kitle iletişim araçları vasıtasıyla üretilen metanın hep “iletiler”, “imgeler”, “anlam”, “enformasyon” gibi şeylerle ele alındığından bahseder ve asıl mesele- nin göz ardı edildiğini düşünür (1977: 2). Dolayısıyla Smythe, metanın ne olduğu sorusuna “izleyici” yanıtını verir (1977: 3). Bugün ise metanın dikkat olduğunu, hatta kelime olduğu söyleyebiliriz.

Smythe, bu kavramla medya izleyiciliğini gelir elde etmek için reklamcılara satılan bir meta olarak resmeder (1981: 233). Smythe için izleyici gücü alınıp satılabilir ve tüketilebilir olduğundan bir fiyatı vardır ve dolayısıyla metadır. Smythe bu anlamda kitle medyasının ekonomi politikğinde izleyiciyi aktif katılımcı olarak ele alır. Smythe’in kavramıyla açıkladığı ve ortaya attığı esasen toplumun ve bireysel yaşamın tüm boyutlarının metalaştırılabileceğine ve kapitalist birikim sürecine dâhil edilebileceğine işaret eder (Prodnik, 2019: 340). Smythe’in bu konudaki temel fikirleri, Adorno ve Horkheimer’in (2014: 167) boş zamanın üretimin birliğine dâhil olmaktan başka bir şey olmadığı için kendi zıddına dönüştüğünü, kendisinin parodisi haline geldiğini söylediği fikirlerden el alır. Tüketimi gerçekleştiren kesim öncelikle artı değer üreten bir kesimdir ve bu kazandığı parayı harcamak için boş zamana ihtiyaç duyar. Oysa modern dönemin başlangıcında boş zaman işsizlik, yarar sağlamamazlıkla eş değerdir. Ancak geç kapitalizm ya da akışkan modernite koşullarında boş zaman zinde olan emeğin verimliliğini arttırmak için ve üretim birliğine emeği dâhil etmek için anlam kazanır.

Modern üretim koşullarında yalnızca çalışma süresi sermaye sahibinin kontrolü altındayken akışkan modern toplumda çalışmanın bitimiyle başlayan boş zaman da kontrol edilmektedir. Çünkü tüketim için gerekli olan bu boş zamanın içinde mevcuttur. Smythe açısından uyku zamanı dışında kalan bütün zaman çalışma zamanına dönüştürülür ve fiili çalışma dışında kalan zaman emek gücünün üretimine odaklanır. İzleyicilerin emek güçlerini üretirken kitle iletişim araçlarını kullanmaları reklam verenler için pek çok yeni görevi yerine getirir (Smythe, 1977: 14). İzleyiciler reklamlar aracılığıyla hem tüketim ürünlerini almayı hem de gelirlerini bu doğrultuda düzenlemeyi öğrenir. Dolayısıyla Smythe bunun üretken bir faaliyet olduğunu söyler (1977: 16).

Gorz’a göre çalışma ile çalışma dışı zaman ayrımının ortadan kalkmasının sebebinin ikisinde de aynı yeteneklerin kullanılması değil, yaşamın tümünün ekonomikleştirilmesi, değer hanesine dâhil olması yatmaktadır (2011: 21). Dolayısıyla iş kavramı bir zamanlar çalışma zamanını asgariye indirip boş vakte daha fazla yer vermekten, artık işi uğraştan, hobiden, eğlenceden ayıran tüm sınırları ortadan kaldırıp aynı potada eritmek olarak karşımıza çıkar. Ancak bugün bilgi temelli ekonomide, dijital emeğin kimi öğelerini içermeyen iktisadi faaliyete rastlamak güçtür. Akışkan modernite ya da post-modernite koşullarında yaşamın teknolojik araçlarla örülmesi aynı zamanda kapitalizmin de araçları olarak işlev görür. Küresel bir dünyayı McLuhan’ın deyimiyle “küresel bir köye” dönüştüren internet ve cep telefonları akışkanlığı hızlandırmış, iktisadi faaliyetlerin dolaşımını arttırmıştır. Öte yandan iletişim araçlarının kullanım ücretlerinin düşmesi, araçların geniş ke-

simlerde ve geniş bir alanda kullanımının yaygınlaşmasını sağlamıştır (Cheviron, 2014: 45). Bu iktisadi faaliyetlerin ulus ötesi sınırları aşan karmaşıklığı bilgi temelli ekonomide iş ve iş dışı ayrımını, üretken olan-olmayan ayrımını bulanıklaştırmıştır. Fakat Marx'ın Milton'un Yitik Cennet'ine başvurarak yaptığı açıklamada emeğin üretken olmasının koşulu doğrudan sermaye üretmesine bağlıdır (Marx, 1998: 353). Prodnik, Hardt ve Negri'nin ileri sürdüğü "toplumsal fabrika" modeliyle üretimin mekân ötesi bir yere taşınması ve metalaştırma süreçlerinin toplumun tamamına yayılması durumlarını internetle mümkün olduğunu belirtir (2019: 340-344). Prodnik bunu yeni iletişim araçlarının kullanıcı merkezli bir üretim aracı olarak ortaya çıkmasına dayandırır ancak Fuchs, kullanıcıların kullanıcı olmasının yanı sıra içerik üreticisine de dönüştüğünü söyler (2015: 191). Dijital emek kavramı tartışmalı olsa da, mal ve hizmetlerin dijital bir görünüm kazandığını söylemesi, medyanın ekonomi politikası bağlamında sosyal medyayı tartışmaya açması, esnekliğin bir artı değere dönüşmesi açılarından önemli ve güncelliğini korumaktadır.

Sonuç Yerine

Günümüz sözcüğüyle ima edilen zamansallığın, her şeyden önce belirsizlik, esneklik, güvencesizlik sözcükleriyle karakterize edildiği, dolayısıyla emek süreçlerinde bir dönüşümün olduğu ve klasik Marksist emek-değer teorisinin yanı sıra, medyanın ekonomi politikası bağlamında maddi olmayan emek, dijital emek tartışmalarının elverişli bir zemin sağladığı görülmektedir. Bunların yanı sıra bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerin üretim ve tüketim süreçlerini dönüştürdüğü buna bağlı olarak da sınıflı toplum yapısında çalışma ve çalışma dışı ayrımının bulanıklaştığı gözlemlenmiştir. Akışkan yaşamda, sınırların erimesinden kaynaklı başlangıç ve bitiş noktaları muğlaklaşmış, mekân ve zaman arasındaki birlik yıkılmış, modern öncesi toplumdaki dinamikler yerini yeni dinamiklere bırakmıştır. Sermayenin bir mekâna bağlı oluşu yerini bilgi ve enformasyon süreciyle birlikte mekân ötesi bir sürece devretmiştir. Bugün, ticari sermayenin büyük bir kısmı bu güvencesizlik, belirsizlik ve esneklikten elde edilir hale gelmiştir.

Emek piyasasındaki esneklik, eşitsizliklerin artmasına, sınıf yapısının değişmesine denk gelmektedir. Her faaliyetin kısa vadeli olması, bireyselleşme sürecine yapılan vurgu, teknolojinin gelişimiyle ortaya çıkan ağırlar uzun vadeli düşünmeyi, uzun vadeli bir işte çalışmayı, uzun süre bir yere bağlı kalmayı iskarta haline getirmiştir. Bu anlamda, değişim ve dönüşüm üretim süreçlerini, buna bağlı olarak emek gücünü ve emek biçimlerini de dönüştürmüştür. Karın kaynağı olarak görülen artı değer bugün üretim araçlarının gelişimi ve metaların küresel dolaşım ağına ulaşması sayesinde yaşamın tüm alanına yayılım göstermiştir. Değişen emek süreçlerinde metalar enformatik ve kültürel özellikler kazanmış, enformatikleşme sürecinde üretim ortaya maddi ve kalıcı bir ürün çıkarmadığı için emek maddi olmayan bir görünüme kavuşmuştur.

Ancak kapitalizmin bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber, dijital bir görünüm kazanması, üretim ve dolaşım süreçlerinin dijitalleşerek ağına

mantığına göre şekillendiğini göstermiştir. Emek ürünü metalar dijital bir görünüm kazanmış, şirketlerin iş yapma ve tüketim süreçleri değişmiştir. Üretim ve dolaşım süreçlerinde enformasyonun iletimi, depolanması ve tüm enformasyon süreçlerinin dâhil olması artmış ve buna bağlı olarak enformasyon üretim süreçleri için kas gücünden daha önemli bir konuma gelmiştir.

Emek-sermaye ilişkisi Marx'ın emek-değer kuramındaki eğilimlerle varlığını sürdürse de emeğin farklı formlarını incelememiz için yeni kavramlara ihtiyaç duymaktayız. Bu anlamda dijital emek kavramsallaştırması internet platformlarındaki emek sürecini göstermesi açısından kıymetlidir. Nitekim bugün, modern devletlerin insanların ne yapacağına karar veren politikalarının insanları çalışmaya teşvik etme gücü bu devletlerin elinden alınmıştır. Burada politika eyleyicilerin yeri değişmemiş, iktidarları ellerinden alınmıştır. Bu, akışkan modernitenin getirdiklerinden biridir ya da modernitenin ötesindeki bir durumun getirdiği bir şey olarak okunabilir. Modern insan için hayat verili bir şey değil, henüz tamamlanmamış ve durmaksızın daha fazla gayret ve özen talep eden bir görevdir. Akışkan modernite ya da hafif kapitalizm bu hayat tipini daha da belirginleştirmiştir. Erken modernite koşullarına baktığımızda, emeğin durumu, emeğin/işin insanlığın yolunu çizirken tesadüfler yerine kendi kaderi ve doğa tarafından yönlendirilmesi gerektiren bir eylemdir. Her bireyin katılmak zorunda olduğu kolektif bir çabadır. Nitekim bugüne varan gelişme de bu çabanın bir sonucudur. Fakat şüphe ve belirsizlik kalıcı hale geldiğinde, geleceğe dair planlar birkaç hamleden öteye geçemeyen, kısa ömürlü ve değişken hale geldiğinde süreklilik iskartaya karışır, esneklik ve belirsizlik sürekliliğin yerini alır. Esneklikle yönetilen bir hayatta yaşam stratejileri ve planları da haliyle kısa vadeli hale gelir. Böyle bir dünyada iş ve emek süreçleri eyleyicinin çizdiği yolun dışına çıkmadığı gibi düzen ve geleceği kontrol eden evrenden uzaklaşmıştır. Önemli olan her hareketin o andaki durumu ve sonuçlarıdır. Emeğin karakteri böylece dönüşüme uğramış, emeğin katı modernite ve ağır kapitalizm çağında başat değerler içerisindeki merkezi konumu böylece geride kalmıştır. Bunların yerine emeğin eğlenceli olması –oyunış emeği- tüketicilerin arzuları ve estetik ihtiyaçları tatmin etmesi oranında değer kazanmıştır. Nitekim, küreselleşme ile beraber gördüğümüz sermayenin uluslar ötesi konumu ve işleyişi emekçilerin kendi geçim kaynaklarından kopmasının, emeğin dijital bir görünüm kazanmasının etkisiyle mümkün olabilmektedir.

Dijital emeğin bugün, bireysel yaşamın tüm boyutlarının metalaştırılabileceğine ve kapitalist birikim sürecine dâhil edilebileceğine işaret etmesi akışkan, akan şeylerle doğrudan ilişkilidir. Nitekim menzili değişen, sürekli kendisini güncelleyen ve gizleyen sömürü pratikleri, tüketim ilişkileri özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri ile bugün korkunç boyutlara ulaşmıştır. Sömürünün eğlence kılığında karşımıza çıkması, yaşamın tüm alanlarına yayılması dijitalleşme süreçleriyle doğrudan ilişkili olarak okunabilir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2014). Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar. Ülner, N. & Karadoğan, E. Ö. (çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2001). Bireyselleşmiş Toplum. Alogan, Y. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2006). Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları. Yılmaz, A. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2011). Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup. Sıral, P. (çev.). İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2018). Akışkan Hayat. Pilgir, A. E. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2019). Akışkan Modernite. Çavuş, S. O. (çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Camfield, D. (2014). «Çokluk ve Kanguru». Savran, S., Tanyılmaz, K., Tonak, E. (Haz.). Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri içinde (174-204). İstanbul: Yordam Kitap.
- Cheviron, N. T. (2014). Küresel İletişim. İstanbul: Ekslibris Yayıncılık.
- Crowell, J. (2017). Liquid labor, precarious lives: an urban ethnography of online work and digital inequality. (Doctoral dissertation, Rutgers University-School of Graduate Studies).
- Ekman, M. (2019). “Birikimi Anlamak: Marx’ın İlkel Birikim Kuramı’nın Medya ve İletişim Çalışmaları Açısından Önemi”. Kıyan, Z. & Yüksel, H. (çev.). Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi içinde. (83-118). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. & Seignani, S. (2013). “What is Digital Labour? What is Digital Work? What’s their Difference? And why do these Questions Matter for Understanding Social Media?” tripleC: Communication, Capitalism & Critique 11 (2): 237-293.
- Fuchs, C. (2014). “Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü”. Peters, M. A. & Bulut, E. (ed.) Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek içinde (137-188). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. (2015). Dijital Emek ve Karl Marx. S. Oğuz ve T. E. Kalaycı. (çev.). Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Giddens, A. (2004). Modernliğin Sonuçları. Kuşdil, E. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gorz, A. (2011). Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye. Ergüden, I. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Habermas, J. (1994). «Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje». Necmi Zeka, Postmodernizm-Jameson, Lyotard, Habermas- içinde, s. 31-44. İstanbul: Kıy

Yayınları.

Hardt, M. & Negri, A. (2003). İmparatorluk. Yılmaz, A. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. & Negri, A. (2004). Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (2012). Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz. Doğan, B. O. (çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2017). Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti. Soğancılar, E. (çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Huws, U. (2018). Küresel Dijital Ekonomide Emek: Siberteryanın Oluşumu. Şenesen, C. (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Karahanoğulları, Y. (2014). Marksist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme. Mülkiye Dergisi, 30 (250) , 81-95.

Koçak, O., Savaşır, İ., Bilgin, İ., & Akay, A. (1992). Çelişki ve Fark: Modernizm ve Postmodernizm Üzerine Söyleşi. Defter Dergisi, 18, .82-99.

Lazzarato, M. (2006), "Immaterial Labour", Paolo Virno ve Michael Hardt (der.), Radical Thought in Italy: A Potential Politics (Theory Out of Bounds içinde. London: University of Minnesota Press, s. 133-150.

Lee, R. L. (2005). Bauman, liquid modernity and dilemmas of development. Thesis Eleven, 83(1), 61-77.

Marx, K. (1979). Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma. Nişanyan, S. (çev.). İstanbul: Birikim Yayıncılık.

Marx, K. (1998). Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap. Fincancı, Y. (çev.). İstanbul: Sol Yayınları.

Marx, K. (2011). Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi, C.I., Selik, M., Satlıgan, N. (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Prodnik, J. (2019). "Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya". Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi içinde. (301-366). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Sayers, S. (2007). The concept of labor: Marx and his critics. Science & society, 71(4), 431-454.

Schmitt, C. (2005). Siyasal İlahiyat. Zeybekoğlu, E. (çev.). İstanbul: Dost Yayınevi

Sennett, R. (2011). Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Smythe, D. W. (1977). "Communications: Blindspot Of Western Marxism." Canadian Journal of Political and Social Theory. 1(3): 1-28.

Smythe, D. W. (1981). "On the audience commodity and its work". Duncan, M. G. & Kellner, M. D. (der.) Media and cultural studies içinde Malden: Blackwell Publishing.

Standing, G. (2019). Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf. Bulut, E. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Toffler, A. (1996). Üçüncü Dalga. Seden, A. (çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Touraine, A. (2010). Modernliğin Eleştirisi. Tufan, H. (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Williams, R. (2018). Anahtar Sözcükler. Kılıç, S. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeşilyurt, A. (2015). "Dijital Emek Kavramsallaştırması: Marx, Arendt ve Sennett'ten İzlenimler". LaborComm 2015, 117-127.

Dijital Platformların Yaratıcı Düşünce ve Eylem Haliyle Etkileşimine İlişkin Bir Sorgulama

Fidan Terzioğlu

Doktora Öğrencisi

Galatasaray Üniversitesi

Medya ve İletişim Çalışmaları Bölümü

fidanterzioglu@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7543-4661

An Investigation About the Interaction of Digital Platforms and States of Creative Thinking and Action

Abstract

This paper investigates the interaction in digital platforms with our abilities of creative thinking and creative action. The first section thus reviews the essential qualities that reveal the states of creative thinking and action. The following sections discuss how digital platforms and the attention economy affect these qualities. The paper contends that the fundamental problem behind these effects does not arise from the technology per se, but from the worldview that leads the economic system, using this technology. The paper finally brings up for discussion the positions and the steps that can be taken in order for this worldview and this system to change.

Keywords: *Digital platforms, creative action, creative thinking, attention economy, social media addiction, hate speech, fake news*

Une enquête sur l'interaction des plateformes numériques et les états de pensée et d'action créative

Résumé

Cet article examine comment les plateformes numériques affectent les capacités de pensée créative et d'action créative des utilisateurs. La première section résume les qualités essentielles observées dans les états de pensée créatrice et d'action. Les sections suivantes discutent les effets des plateformes numériques et de l'économie de l'attention sur ces qualités. Le document propose que le problème fondamental de ces effets ne survient pas de la technologie elle-même; il survient de la vision du monde derrière l'économie qui utilise cette technologie. Le document indique enfin les stratégies que nous pouvons utiliser et les mesures que nous pouvons prendre pour changer cette vision du monde et ce système.

Mots-clés : plateformes numériques, action créative, pensée créative, économie de l'attention, dépendance aux médias sociaux, discours de haine, fausses nouvelles

Öz

Bu makale, günümüzde işleyen biçimleriyle dijital platformların yaratıcı düşünce ve eylem imkânlarımızla etkileşimini sorguluyor. Bu amaçla ilk bölümde yaratıcı eylem halini ortaya çıkaran bazı önemli nitelikleri gözden geçiriyor. Sonraki bölümlerde dijital platformların ve dikkat ekonomisinin bu nitelikleri nasıl etkilediğini araştırıyor. Bu etkilerin arkasında yatan temel sorunun teknolojinin kendisinden değil, bu teknolojiyi kullanan ekonomik sistemi yönlendiren zihniyetten kaynaklandığını savunuyor. Bu zihniyetin ve sistemin değişmesi için alabileceğimiz konuları ve atabileceğimiz adımları tartışmaya açıyor.

Anahtar Kelimeler: Dijital platformlar, yaratıcı eylem, yaratıcı düşünce, dikkat ekonomisi, sosyal medya bağımlılığı, nefret söylemi, sahte habercilik

Giriş

2020 yılının Temmuz ayında yayımlanan bilgilere göre, bu tarihlerde dünya üzerinde 2.6 milyar kişi aktif olarak Facebook kullanıyor.¹ Aynı tarihlerde, iki milyardan fazla kişi YouTube, iki milyardan fazla kişi de WhatsApp kullanıcısı. Instagram, TikTok, Snapchat ve Twitter kullanıcılarının sayıları da bu rakamlara yaklaşıyor. Sosyal ağ platformları olarak tanıdığımız bu iletişim ağları, zaman ve mekân mesafelerini ortadan kaldırmasa da, bu mesafelerin getirdiği bazı engellerin çevresinden dolaşmamızı sağlıyor. Bulduğumuz noktadan dünyanın her köşesine ve milyarlarca kişiye ulaşabileceğimize, aynı anda o milyarlarca kişinin bu platformlara akıttığı sınırsız veriye erişebileceğimize inandırıyor bizi. Yaratıcı düşünce ve yaratıcı eylem yeteneklerimizin hayata geçmesi için, gezegeni paylaştığımız kişilerle dayanışma içinde, yaratıcı eylemler doğrultusunda yaşamak için mükemmel imkânlarla kavuştuğumuzu düşünabiliyoruz zaman zaman. Öte yandan, bu platformlarda yaşadığımız deneyimler ve yayımlanan araştırmaların getirdiği bilgi, bu ümitleri ve inançları ortadan kaldırır nitelikte. Dijital platformların kişileri yakınlaştırmak yerine yalnızlaştırdığı; nefret söylemini, sahte haberciliği, benmerkezci tüketimciliği derinleştirdiği görülüyor, hissediliyor, tartışılıyor.

İletişim ve dayanışma imkânlarımızı zenginleştirme vaadiyle ortaya çıkan bu platformlar, yalnızlaşmaya, nefret söylemine ve kutuplaşmaya nasıl yol açıyor? Yaratıcı düşünce ve eylem yönelimini desteklemesini beklediğimiz dijital platformlar, bu yönelimi nasıl ve ne yönde etkiliyor? Dijital platformların yaratıcı düşünce ve eylem yeteneklerimizle giriştiği etkileşimin altyapısında ideolojik, kültürel ve ekonomik bağlamda ne tür dinamikler işliyor? Önümüzdeki çalışma, bu soruların cevaplarını araştırmak üzere yola çıkıyor. Dijital platformların yaratıcı düşünce ve eylem imkânlarımızla etkileşimini, bu etkileşimin arkasındaki dinamikleri ve bu dinamiklerin içinde alabileceğimiz konumları tartışmaya açıyor.

Yaratıcı Eylem Halinin Temel Nitelikleri

Mihalyi Csikszentmihalyi, insanda yaratıcılık olarak tanımlanan olguyu inceleyen önemli çalışmalarıyla tanınan bir psikolog, araştırmacı. Bu alanda gerçekleştirmiş olduğu araştırmalar ilk olarak 1975'te yayımlandı. O günden bu güne çok sayıda kitabı ve yaklaşık 300 makalesi pek çok dile tercüme edilerek yaratıcılık alanındaki akademik araştırmalara yön verdi (Csikszentmihalyi, 2014a; 2014b; 2014c). Bu bölümde, Csikszentmihalyi'nin yaratıcılık alanındaki çalışmalarının önümüze serdiği, literatüre yön veren bazı önemli bulguları gözden geçireceğiz.

Csikszentmihalyi yaratıcı düşünce ve eylem halini, kişinin belirli bir konuda keşif halinde, yeni fikirler ve eylemler ortaya koyduğu durumlar olarak tanımlıyor. Sıradan insanların bu nitelikteki deneyimlerini incelerken, çeşitli alanlarda önemli başarılarıyla öne çıkan, yaratıcı olarak tanımlanan kişilerin deneyimlerindeki ortak nitelikleri belirlemekle işe başlıyor. Bu araştırmaların çeşitli ortamlarda, çok sayıda

1 <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

kişiyle sürdürülmesi sonucunda ortaya çıkan bulgulara göre, yaratıcı düşünce ve eylem halindeki kişilerde gözlenen ortak nitelikler şöyle sıralanıyor (Csikszentmihalyi 1996; 2014c):

Niyetin ve hedefin belirli olması. Yaratıcı düşünce ve eylem halindeki kişi, ne yapmak istediğini net olarak biliyor. Belirgin bir niyet ve hedef doğrultusunda düşünüyor ve hareket ediyor. Bedeni, zihni, sezgileri, duyguları bu niyete ve hedefe yönelmiş durumda. Belirli bir matematik problemini çözmek üzere düşünen bir bilim adamı, hastasını ameliyat etmekte olan bir cerrah, bir müzik parçasını en iyi şekilde icra etmek üzere tüm yeteneklerini kullanan müzisyen, bahçesindeki bitkilere gereken bakımı en iyi şekilde sağlamak için uğraşan bahçıvan örneklerinde olduğu gibi, yaratıcı düşünce ve eylem halindeki kişi ne yapmak istediğini, neyin peşinde olduğunu net biçimde biliyor. Gerçekleşmesini istediği niyetin ve hedefin gerektirdiği soruları sormak, bu soruların çözümlerini araştırmak ve bulduğu çözümleri en iyi şekilde uygulamak üzere zihnini, bedenini, sezgilerini, duygularını bir arada seferber ediyor.

Eylemlerin işe yarayıp yaramadığına dair içsel farkındalık. Yaratıcı düşünce ve eylem halindeki kişi, düşüncelerinin ve eylemlerinin amacına hizmet edip etmediğini içsel olarak değerlendirebildiği bir süreç içinde. Müzik parçasını icra eden müzisyen enstrümanından çıkan sesin doğru olup olmadığını, sesi duyduğu anda biliyor. Bir makale üzerinde çalışan akademisyen, okuduğu metnin araştırdığı konuya dair ne söylediğini net olarak değerlendirebiliyor. Yazarken kurduğu cümlelerin anlamını, değerini yoklayarak ilerliyor. Marangoz ustası, eline aldığı tahtanın amacına uygun olup olmadığını, tahtayı keserken izlediği açının doğru olup olmadığını biliyor. Yaratıcı düşünce ve eylem halindeki kişi, dışarıdan bir değerlendirmeye ihtiyaç duymadığı bir bütünlük duygusuyla ilerliyor.

Yetenekler ve karşılaşılan zorluk arasındaki denge. Yaratıcı düşünce ve eylem halindeki kişinin yeteneklerinin, önündeki işin zorluklarıyla uyumlu düzeyde olması çok önemli. Eğer kişinin yetenekleri yapılacak olan işin fazlasıyla üstündeyse, yaratıcı bir eylemin ortaya çıkması için gereken dikkati ve özeni göstermeyebiliyor. Öte yandan, eğer gerçekleştirmek istediği işin zorluğu yeteneklerini fazlasıyla aşıyorsa, bu işin üstesinden gelemiyor. İdeal durumda işin zorluğu, kişinin yetkinliğini bir parça zorlayacak düzeyde olmalı. Eğer işin zorluk düzeyi kişideki yeteneklerin tümüyle harekete geçmesini gerektiriyorsa, yetkinliğin gelişmesi için ideal ortam oluşuyor. Bu koşullarda yaratıcı eylem halindeki kişinin yetkinliği adım adım gelişebiliyor. Bu dinamikler ve dengeler, kişinin belirli bir alanda yetkinlik kazanmak için artan zorluktaki işlerle adım adım yüzleşmesi gerektiğini ortaya koyuyor.

Dikkati odaklı bir şekilde sürdürebilmek, zamanla gelişen bir yeti. Yaratıcı eylem halindeki kişi, dikkatini odaklı bir biçimde kesintisiz olarak sürdürebiliyor. Eylemi gerçekleştirirken bu dikkati sürdürmek için de bir çaba gösteriyor. Niyetin belirliliği ve yapılan işin yolunda gidip gitmediğini değerlendirme gereksinimi, yeteneklerin engelleri aşmak üzere harekete geçirilmesini ve tüm dikkatin odaklı

biçimde seferber edilmesini gerektiriyor. Yaratıcı eylemlilik halinde yıllar geçtikçe deneyim kazanan bir kişide, dikkati dağıtan etkenleri devre dışı bırakan bir algı mekanizması geliyor. Nörobilim alanındaki araştırmalar da, dikkati bu şekilde odaklı tutma yetisinin deneyimle geliştiğini, bu yetiyi kazanan kişilerin beyinsel fonksiyonlarında adım adım gerçekleşen bir dönüşüm süreci belirlendiğini ortaya koyuyor (Karwowski ve Kaufman, 2016).

Başarısızlık korkusu hissedilmiyor. Yaratıcı eylem halindeki kişi dikkatini yaptığı işin en iyi şekilde ilerlemesine odaklanmış olduğu için, bu eylemin başarısızlıkla sonuçlanıp sonuçlanmayacağını düşünmüyor. Zihnini, bedenini, sezgi ve duygularını odaklanmış biçimde kullanırken, bu eylemin önceki ve sonraki aşamalarına yönelik bir kaygı hissetmiyor. Böylece, başarısızlık korkusunun dikkati dağıtan, duyguları karıştıran, zihni, bedeni, sezgileri zayıflatan etkilerine maruz kalmadan ilerleyebiliyor.

Benlik kaygısı siliniyor. Yaratıcı eylem halindeki kişi, başkalarının onu nasıl gördüğünü, başkalarının kendisi hakkında ne düşündüğünü ya da düşünebileceğini önemsemiyor. Diğer insanlar tarafından beğenilmek ve saygı görmek için bir çaba göstermiyor. Arzusu, niyeti ve çabası yaptığı işe yönelmiş durumda. Benlik kaygısı hissetmiyor. Ancak bu sayede paradoksal bir biçimde, dikkati ve çabası kendine yönelik arzularla bölünmediği için, benlik sınırlarının genişlediğini, yaptığı işin kapsadığı geniş bir alana doğru ilerlediğini hissediyor. Diğer bir deyişle benlik duygusu, yaratıcı eylemin potansiyel etki alanıyla özdeşleşiyor. Benlik sınırlarında ki bu büyüme sayesinde, yaratıcı eylem halindeki kişinin algı yetenekleri ve görüş alanı da genişliyor.

Zaman algısı farklılaşıyor. Yaratıcı eylem halindeki kişi, saatle ölçülen standart zaman algısından sıyrılıyor. Zaman algısındaki bu değişim beden ve zihin fonksiyonlarını, duygularını da etkiliyor. Bu sayede kişi bazı durumlarda saatlerce duraklamadan, yorulmadan aynı işe odaklanabiliyor. Bazı durumlarda da, çok karmaşık görünen, uzun sürede halledileceği düşünülen bir soruna birkaç dakika içinde çözüm bulabiliyor.

Eylem kendisi için gerçekleştiriliyor. Yaratıcı eylem halindeki kişi, yaptığı işin sonuçları ne olursa olsun, deneyimlediği eylemlilik halini başlı başına ödül olarak algılıyor. Diğer bir deyişle, sürecin kendisine değer veriyor. Yaratıcı eylemlilik halini bir sonuca ulaşmak için gerekli bir araçtan ibaret olarak görmüyor. Bu etkinlik alanının olanaklarını keşfetmek, bu süreç sırasında yetkinliğin adım adım gelişmesi, eylemin kendisini bir ödül haline getiriyor. Kişinin bu işi mutlulukla yapmasını, bu işin diğer insanlara sunduğu fayda ve güzelliğe tanık olmasını, bu süreci şükranla deneyimlemesini sağlıyor. Eylemler istenilen sonuçları getirmese bile, kişi bu süreci öğrenmek, keşfetmek ve deneyim kazanmak için kullanabiliyor. Yaratıcılık alanında yürütülen uzun süreli araştırmalara göre, kişi yaratıcı eylemle belirli bir alanda yetkinlik kazandıkça, sürecin değer kazandığı bu bütüncül deneyim, yaşamın diğer alanlarına da yayılıyor (Csikszentmihalyi, 2014a; Ryan ve Deci, 2018).

Narsistik Yönelim ve Yaratıcı Yönelim

Csikszentmihalyi, yaratıcı eylem halindeki kişilerde görülen bu özellikleri ortaya koyarken önemli bir konuyu da gündeme getiriyor; narsistik eğilimlerden kaynaklanan başarı istencinin, yaratıcı eylem halinde görülen bu niteliklerden çok farklı nitelikler sergilediğini vurguluyor. (Csikszentmihalyi, 2014c, s. 195-207). Yaratıcılık alanında sürdürülen araştırmaların ortaya koyduğu bulgulara göre narsistik yönelimden kaynaklanan odaklılık hali, yaratıcı eylem halinde görülen odaklılık halinden çok farklı nitelikler gösteriyor. Bu farklılıkları kısaca gözden geçirelim.

Narsistik yönelimdeki kişi, kendisine dair taşıdığı benlik algısındaki bir eksikliği diğer insanların hayranlığını, beğenisini ve saygısını kazanarak telâfi etmeye çalışıyor. Bu yönelimden kaynaklanan odaklılık halinde kişinin baskın hedefi, diğer insanların beğenisini kazanmak. Ancak diğer insanların beğenisini ne kadar kazanırsa da, bu kazanım kendi benliğine ilişkin eksiklik algısını değiştirmiyor. Bu durumda, başkaları tarafından beğenilme çabası kişiye istediği sonucu getirmeyen yıkıcı bir döngü oluşturabiliyor.

Narsistik yönelimdeki kişi için ortaya koyduğu düşüncelerin, eylemlerin içeriği ve sonuçları, kendisine beğeni kazandırmalarının dışında bir değer taşıyor. Böyle bir kişi ortaya koyduğu düşünce ve eylemin başkalarının yaşamını nasıl etkilediğini, ortak yaşama ne getirdiğini önemsemiyor. Bu durumda dikkati sürekli kendi benliğine yönelik kaygılar ve düşünceler tarafından bölünüyor. Başarısızlık korkusu, beğenilmeme kaygısı düşüncelerini ve eylemlerini farklı yönere doğru çekiyor. Henüz beğenisini kazanmadığı kişilerin ilgisi en değerli, en önemli, ancak daima belirsiz bir hedef olarak varlığını koruyor. Bu çaba sırasında kazandığı deneyim ve yetenekler bu kişiye istediği doyumunu getirmiyor ve ortak bir yaşama katkı sağlamanın verebileceği mutluluğu hissedemiyor.

Buna karşılık, yaratıcı eylem halindeki kişinin çıkış noktası, yaşama yönelik bir merak ve keşif arzusu. Bu keşif yolculuğunda kişi, içinde bulunduğu ortamda diğer insanların o güne kadar oluşturduğu bilgi kaynaklarını, ortaya koyduğu yöntem ve teknikleri öğreniyor. Kendisinde bulduğu yetenekleri geliştiriyor ve bu yeteneklerle o bilgi kaynaklarına ve yöntemlere katkıda bulunuyor. Bu süreçte kişi başkalarının dikkatini toplamak için değil, kendi dikkatini ortaya çıkarmaya çalıştığı işe odaklanmak için çaba gösteriyor. Bu çaba sırasında attığı adımlar her zaman istediği sonuçları getirmese de, yaşadığı deneyimi öğrenmek ve gelişmek üzere kullanabiliyor. Bu sırada edindiği yetenekler önündeki keşif yollarını zenginleştirirken, diğer insanlarla dayanışmaya ve dostluğa dayalı ilişkiler kurmasına imkân veriyor. Şükran ve hayret duygularından beslenen, ortak keşiflere dayalı zengin bir hayat deneyimine yol açabiliyor (Csikszentmihalyi, 2014a).

Csikszentmihalyi, yaşamın ilk yıllarında narsistik yönelimle ortaya çıkan başarı istencinin, kişilik gelişimi ve kazanılan deneyim sayesinde, yaratıcı yönelimin hizmetine girebildiğini de vurguluyor. Araştırmalar, böyle bir dönüşümün gerçek-

leşebilmesi için, kişinin yaratıcı yönelimi destekleyen ve geliştiren bir ortamda büyümesinin birincil derecede önem taşıdığına ortaya koyuyor. Diğer bir deyişle narsistik yönelimi değil, yaratıcı yönelimi destekleyen, bu iki yönelim arasındaki farkı ayırt edebilen bir kültürde büyümek, bu kültürü besleyen bir ortamda yaşamak, kişideki yaratıcı yönelimin sürekliliği için çok büyük bir değer taşıyor. Öte yandan, yaşamın ilk yıllarında baskın olan narsistik yönelim, kişinin benmerkezciliği ve rekabetçiliği besleyen bir ortamda büyümesi ve böyle bir ortamda yaşamaya devam etmesi durumunda daha da güçlenebiliyor.

Yaratıcı yönelimi destekleyen ve besleyen bir ortamda yaşayan kişi, yaratıcı yönelimin gerektirdiği becerileri edinmek, geliştirmek ve sürdürmek için çok daha elverişli bir konumda. Kişilik gelişimine ilişkin diğer alanlarda olduğu gibi, yaratıcı yönelimin gelişmesi için de, diğer insanlarla güvene dayalı ilişkiler kurabilmek ve sürdürebilmek önemli bir değer taşıyor. Yaratıcı yönelimle deneyim kazanmış olan, rol modeli oluşturabilen, deneyimini birlikte yaşadığı kişilere aktaran farklı kişilerle ilişkide olmak, kişideki yaratıcı yönelimin güçlenmesi ve gelişmesi için önemli ve etkili bir dayanak oluşturuyor (Karwowski ve Kaufman, 2017; Richards ve Csikszentmihalyi, 2007, s. 25-55).

Dikkat Ekonomisi

Yaratıcı düşünce ve eylem alanındaki araştırmaların önümüze getirdiği bu bilgilerin ışığında, dijital platformlardaki dinamiklerin yaratıcı düşünce ve eylem imkânlarımızla etkileşimini incelemeye başlayabiliriz. Bunun için öncelikle, bu dijital platformları yürüten algoritmaların nasıl bir amaç ve yönelim doğrultusunda şekillendiğini gözden geçirmek gerekiyor.

Dijital ağların yaşamımıza girmeye başladığı ilk yıllarda, teknolojinin sağladığı bu iletişim altyapısının her kullanıcıya yeni özgürlük, ifade ve yaratıcılık imkânları getirebileceğine inanılmıştı. Oysa bu iletişim ağlarının günümüzdeki işleyişi, öncelikli olarak tek bir amaca hizmet ediyor: Bu iletişim platformlarını elinde tutan şirketlerin reklâm gelirini ve kârlılığını arttırmak. İkibinli yılların başlangıcından itibaren, dijital platformların kurulum ve gelişim dinamiklerine bu öncelikli hedef yön verdi (Foroohar, 2019). Dijital platformlardaki dil, kültür ve iletişim dinamikleri her açıdan bu amaca hizmet eden yönlerde gelişti. Öyle ki, bugün ulaştığımız noktada kullanıcıdan ücret talep etmeyen bu sistemler, aslında kullanıcıya çok büyük bedeller yüklüyor (Lanier, 2019). Kullanıcının dikkatini avlayıp tutsak ederek dünya görüşünü şekillendiren, fikirlerine ve eylemlerine yön veren bir manipülasyon sistemi olarak gün geçtikçe etkinliğini artırıyor. Ortak yaşamımızı her açıdan etkileyip dönüştüren, son derece derinden işleyen bir mekanizmayla dijital platformlardaki tüm imkânları birkaç şirketin servetini ve gücünü büyütme üzere kullanıyor (Bridle, 2019; Foroohar, 2019).

Bu alanda gerçekleştirilen bazı tartışmalar, dijital platformlardaki bu mekanizmayı teknolojinin kaçınılmaz bir etkisi ve sonucu olarak kabul etme yanlıgısı-

na düşebiliyor. Oysa burada işleyen dinamiklerin sorumlusu, teknolojinin kendisi değil. Bu noktayı fark etmek, bu alandaki sorunları daha derinden kavrayabilmemiz ve bu sorunlara yaratıcı çözümler geliştirebilmemiz için yaşamsal bir önem taşıyor. Dijital platformları işleten teknoloji, onu şekillendiren ve kullanan insan topluluğunun amaçlarına hizmet ediyor. Bu teknolojiyi tekelinde tutan ve yönlendiren şirketler, öncelikle ve sadece kendi kârlılıklarını gözetiyor (Bueno, 2017). Biz kullanıcılar bu işleyişi kaçınılmaz olarak kabul edip böyle sürmesine izin verdiğimiz sürece, bu şirketler daha da güçlenebilir, manipülasyona dayalı bu ilişki sistemi, dil ve kültür derinleşebilir. Oysa dijital teknoloji ve bu teknolojiyi kullanan platformlar bireysel ve ortak yaşamlarımızın zenginleşmesine ve gelişmesine gerçekten hizmet edebilir. Ancak bu olasılığın gerçekleşebilmesi için, bireysel ve toplu bir uyanışa ve dönüşüme ihtiyacımız var. Bu uyanışın harekete geçmesi ve bir dönüşüme yol açması için, öncelikle bu manipülasyon sisteminde dikkatimizin, irademizin ve perspektifimizin nasıl tutsak edildiğini, yaratıcı düşünce ve eylem yeteneklerimizin nasıl engellendiğini fark etmemiz gerekiyor.

Sosyal ağ platformlarını işleten yapay zekâ algoritmaları, her birimizin dijital ortamda bıraktığı her izi kaydediyor. Arama motorlarında kullandığımız sözcükler, önümüze çıkan seçenekler arasında yaptığımız tercihler, karşılaştığımız durumlar karşısında gösterdiğimiz tepkiler; duygularımız, davranışlarımız ve eylemlerimiz sürekli kayıt altına alınıyor. Günlük yaşamımızda dijital ağları kullandığımız her etkinlikte, bu verilere yenileri ekleniyor. Nabız ölçen, adım sayan, tansiyon ölçen, konum belirleyen algoritmalar, otomobilimizin internete bağlı verileri, içinden geçtiğimiz ve içinde yaşadığımız ortamlar, cep telefonumuzun bedenimize ve zihnimize ilişkin kaydettiği tüm veriler bu izleri her saniye çoğaltıyor ve bu veriler hiçbir şekilde silinmiyor. Her birimizin kimlik bilgileri, yaşı, cinsiyeti, mesleği, eğitimi, alışveriş harcamaları, ilgi alanları, ilişki kurduğu kişiler, ilişki kurmak istemediği kişiler, ilişkilendiği kişilerin kimlik verileri, iletişim için kullandığı tüm ifadelerle birlikte kalıcı olarak kayıtlara geçiyor (Zuboff, 2019, s. 130-133). Bu bilgilerin gün geçtikçe çoğalması ve büyümesi, bu bilgilerin toplamını kullanarak davranışlarımızı öngörmek üzere çalışan yapay zekâ algoritmaları için çok önemli. Çünkü bu bilgilerin toplamı büyüdükçe ve zenginleştikçe, algoritmaların bireysel ve toplu davranışlarımızı öngörme yetenekleri gelişiyor. Davranışlarımızı öngörmek ve manipüle etmek üzere işleyen bu algoritmalar, bu işi daha etkin yöntemlerle gerçekleştirmek üzere kendi kendilerini geliştiriyor. Tüm bu etkinliğin hedefi belirli: Kullanıcının dikkatini avlayabilecek içeriklerin profilini belirlemek ve bu profilin dijital platform şirketine maksimum gelir getirecek biçimde reklâmverenlere satılmasını sağlamak. Bu sistemde kullanıcı dijital platformda ne kadar uzun süre kalırsa, şirkete o kadar fazla gelir getiriyor. Dolayısıyla yapay zekâ algoritmaları, kullanıcının dikkatini tutsak etmenin en iyi yöntemlerini bulmak üzere işliyor. Kullanıcı havuzuna kaydedilen bilgiler çoğaldıkça, dikkati avlamanın daha ince yöntemleri gelişiyor; böylece tüm sistem kendi kendini eğiten yapay zekâ algoritmaları tarafından yönetiliyor (Williams, 2018).

Bu sistemde alınıp satılan mal, kullanıcıların dikkati, zamanı ve zihin yapısı. Bilindiği gibi, sosyal ağ platformlarındaki sayfa içeriklerini üreten kişiler de aynı kulla-

nıcılar. Dolayısıyla bu sistemde ücret alarak çalışan işçiler değil, bedel ödeyerek ve gönüllü olarak çalışan işçiler söz konusu. Sosyal ağ platformlarını elinde tutan ve reklâm gelirini kazanan şirketler bu mekanizmayı yürütmek için, çok az sayıda çalışana ücret ödüyor. Bu çalışanlar da yapay zekâ algoritmalarının en etkin şekilde kullanılmasını, kullanıcı dikkatinin reklâmverenlere satılmasını ve böylece kâr maksimizasyonunun devamlılığını sağlamakla görevli. Şu anda dünyanın en zengin kuruluşları olan bu şirketler, dünyanın en prestijli ve güçlü eğitim kurumlarının mezunlarına en avantajlı ücret ve çalışma koşullarını sağlayarak istihdam etme olanağına sahip. Böylece, toplumdaki en yetenekli, en iyi eğitim almış insanlar, insanlığın geri kalanının dikkatini tutsak kılmak üzere işleyen bir mekanizmanın optimizasyonu için çalışıyor. Bu eğitilmiş ve yetenekli insanlar, insanlığın önündeki yaşamsal sorunların çözülmesi için çalışmıyor. Sürdürülebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi için, toplumdaki eşitsizliklerin dengelenmesi için, eğitim ve sağlık sorunları için, insandaki yaratıcı yeteneklerin gelişmesi için çalışmıyor. Kullanıcıların yaratıcı eylemlerde bulunmak için ihtiyaç duyduğu içsel dikkati, amaçlılığı ve iradeyi tutsak eden algoritmaların sürekliliğine hizmet ediyor (Eubanks, 2019; Noble, 2018; Zuboff, 2019).

Yaratıcı Eylem için Gereken Dikkatin Manipülasyonu

İlk bölümde de gördüğümüz gibi, yaratıcı eylem halinin öncelikli koşulu, kişinin dikkatinin belirli bir konuda odaklı kalabilmesi. Bu dikkatin belirli bir niyet doğrultusunda, bir amaçlılık halinde kullanılması. Kişinin neyi, neden yaptığının farkında olmak üzere dikkatini odaklı tutması. Ancak gördüğümüz gibi, dijital platformların algoritmaları bu dikkati dağıtmak ve tutsak kılmak üzere çalışıyor. Kullanıcıya hangi durumda hangi içeriği sunarsa davranışını istenen yönde etkilediğini öğrenen bir sistem bu. (Galloway, 2018). Bu zincire maruz kalan kullanıcı, eğer çok bilinçli ve iradeli değilse, önüne serilen içeriklerin, videoların, yazıların, seslerin, renklerin etkisine kapılıyor. Tam olarak o andaki ruh halini manipüle etmek üzere oluşturulan zincire kapılıp sürüklenmemek için olağanüstü bir kararlılık göstermesi gerekiyor (Wu, 2016). Aksi halde, belirli bir niyet doğrultusundaki yaratıcı eylem hali için sürdürmek zorunda olduğu dikkat, yapay zekâ algoritmaları tarafından emilip yok ediliyor.

Dikkati odaklı biçimde sürdürme yetisinin yıllar içinde gelişen bir yetenek olduğunu söylemiştik. Eğer bu yeteneği henüz gelişmemişse ya da bu yeteneğini uzun süre kullanmazsa, kişi sosyal ağ platformlarının dikkat emici dinamiklerine bağımlı hale gelebiliyor. Bu nedenle, sosyal medya bağımlılığı akademik literatürde hızla büyüyen bir araştırma alanı oluşturmuş durumda. (Kuss ve Griffiths, 2011; Andreassen, 2015). Sosyal medya kullanımını bağımlılık oluşturarak ruhsal dengesizliklere yol açan bir olgu olarak inceleyen önemli araştırmalar yayımlandı. (Kuss ve Griffiths, 2017; Alter, 2018) Bu araştırmalar sosyal medya bağımlılığının kişinin organizmasında herhangi bir fiziksel madde bağımlılığından çok daha derin bir etkiye yol açabildiğini gösteriyor. Bunun nedeni dijital platformları yöneten algoritmaların beyindeki haz ve endişe reseptörlerini hedef alması. Dikkati avlamak için, kişinin belli bir anda haz ya da endişe hissetmesini sağlayabilecek içerikleri

birbiri ardına, zincirleme olarak önüne sermesi. Kişi bu zincire kapıldıkça ve daha fazla zamanını bu döngüde geçirdikçe, beyinsel fonksiyonlarındaki dinamikler dönüşüme uğruyor. Haz ve endişe itkileri üzerinde irade sahibi olmaktan giderek uzaklaşıyor (Alter, 2018, s. 68-89). Haz ve endişe itkilerine söz geçiremeyen, dikkatinin kontrolünü kaybeden kişi, yaşama dair içten içe sürdürdüğü daha büyük hedefleri ve niyetleri gerçekleştirme gücünü kendisinde bulamıyor. Öz güvenini ve öz saygısını yitiriyor. Yaratıcı düşünce ve eylem için kullanabileceği yetenekleri harekete geçiremiyor. Bu yeteneklerin farkında olsa bile, onları kullanma iradesini ve kararlılığını gösteremiyor. Kendisindeki içsel bilgi ve dayanaktan uzaklaşıyor, kendisine dair süregiden bir başarısızlık duygusuna kapılıyor. Kendisine ilişkin taşıdığı benlik algısı, dijital platformlarda kendisine aşılana kimlik tanımlarının sınırlarına mahkûm oluyor (Lanier, 2010; Carr, 2011).

Oysa yaratıcı düşünce ve eylem, kişinin kendi dikkatini, haz ve endişe itkilerini yönlendirebilmesiyle mümkün olan bir etkinlik hali. Hayatın ilk yıllarında, henüz kişiliğin gelişmediği yaşlarda, insanın bu itkiler üzerinde irade sahibi olması mümkün değil. Ancak zamanla, kişinin yetileri geliştikçe, haz ve endişe itkilerini denetleme becerisi ortaya çıkabiliyor. Bunun için de, öncelikle kişinin dikkatini odaklamayı öğrenmesi gerekiyor. Bu dikkati uzun vadeli amaçlar doğrultusunda kullanırken haz ve endişe itkilerini yönlendirme becerisi gelişiyor (Vartanian vd., 2016). Yaratıcı eylemlilik, kişinin gerektiğinde can sıkıntısına, hayal kırıklığına, rahatsızlığa, endişeye tahammül etme becerisiyle birlikte gelişen bir yetenek. Bu becerinin gelişebilmesi için, kişinin içinde yaşadığı ortamın böyle bir beceriyi desteklemesi, en azından örselememesi gerekiyor. (Csikszentmihalyi, 2014a). Oysa sosyal ağ platformlarındaki dil, kültür ve dinamikler bu beceriyi desteklemek üzere değil, endişe veren mesajları ve sahte haz vaatlerini çoğaltmak üzere çalışıyor. Kişinin en ilkel dürtülerini tetiklemek ve manipüle etmek üzere, dikkatini tutsak etmek üzere işliyor (Jackson, 2018). Böylece dijital teknolojinin sağladığı tüm imkânlar, ortak yaşamımızdaki olağanüstü güç dengesizliklerini her geçen gün daha da derinleştiren amaçların hizmetinde kullanılıyor.

Narsistik Yönelimi Güçlendiren Algoritmalar

Dijital platformları elinde tutan şirketleri güçlendiren ekonomik sistem, kullanıcıların dünya görüşünü ve ilişki kurma biçimlerini derinden etkileyerek dönüştürüyor. Bu sistemin sarmalına tutsak olan kişi, kimliğini ve davranışlarını temellendirmek için başkalarından alacağı hayranlık ve beğenilme mesajlarına bağımlı hale geliyor. Özellikle genç kullanıcılarda çok ciddi sorunlara yol açan bu eğilim, yetişkin kullanıcıları da önemli ölçüde etkisi altına alabiliyor. Bu ilişki dinamiklerine bağlanan kişi narsistik yönelimin itkileriyle sürüklenerek yaratıcı yönelimden uzaklaşıyor; yaşamın önüne çıkardığı sorunlar ve fırsatlar karşısında yaratıcı çözümler geliştirerek öğrenme ve ilerleme imkânından yoksun kalıyor (Freitas, 2018).

Sosyal ağ platformlarında aktif olarak görünmek isteyen her kullanıcı, oluşturduğu içerikleri başkalarına göstermesini sağlayan bir profil, bir kimlik oluşturmak

zorunda. Bu kimliğe dikkat çekmek ve beğendirmek için de sürekli bir çaba sarf etmesi gerekiyor. Bu çaba sırasında gerçeği söylemesi ve göstermesi beklenmiyor. Dikkati ve beğeniyi üzerine çektiği sürece, her türlü mesajı verebileceği, her şeyi gösterebileceği fikri geçerli. Böylece kullanıcının zihin yapısı ve davranışı sistemin hedefine uyumlanıyor: "Dikkati avlayabildiğin sürece, sisteme dahilsin." Sistemin ve sürünün dışında kalma tehlikesi, başkalarının onayına ihtiyaç duyan narsistik yönelimdeki bir kişi için ölümle eş anlamlı bir tehlike olabilir. Böylece dijital platformlar, birbirini kopyalayarak narsistik yönelimi çoğaltan, benmerkezci, rekabetçi, kaygılı, dayanışmadan ve yaratıcı eylemden uzak fikirlerle örülü bir dünya görüşünün derinleşmesine yol açıyor (Zuboff, 2019, s. 433-452).

Sosyal ağ platformlarında narsistik yönelimi derinleştiren diğer bir durum da, yapılan yorumların kullanıcının beğenilirliğine dair herkese açık bir belge oluşturması. Eğer kullanıcı bu belgeyi önemsiyorsa, dijital ortamdaki diğer insanların etkinliklerini sürekli izlemek ve neyin beğenilir olduğunu takip etmek zorunda. Bu zincirin yol açtığı alışkanlıklar, akademik literatürde de yer kazanan belirli bir kaygı türüne yol açıyor. FoMo (fear of missing out) olarak isimlendirilen bu kaygı, dijital ortamdaki etkinliği yeterince izleyememe endişesi olarak tanımlanıyor. Bu kaygının etkisi altına giren kişi, gün geçtikçe dijital ortamda daha fazla zaman geçirerek fiziksel ve bedensel boyuttaki gerçek ilişkilerden yoksun kaldığı bir yaşantıya mahkûm oluyor (Zuboff, 2019, s. 462-463).

Tüm bu etkinlikler sırasında kullanıcının dijital platformda harcadığı zaman ve dikkat, reklâmverenlere önceden satılmış durumda. Bu reklâmların, kullanıcının profiline ve o andaki yönelimine göre belirlendiğini önceki bölümde görmüştük. Bu algoritmaların etkisindeki kullanıcının iradesi, dengesi, kararlılık yetisi dağılıyor ve böylece önüne sıralanan reklâmların zincirine kapılıp sürüklenebiliyor. Araştırmalar dijital ortamdaki alışveriş bağımlılığının ortak yaşamlarımızı etkileyen bir sorun olarak gün geçtikçe derinleştiğini gösteriyor (Vercillo, 2020, s. 111-112).

Oysa dijital platformların ortaya çıkış vaadi, insanların ilişkilerini zenginleştirmek ve güçlendirmektir. Dünyanın herhangi bir yerinden, kendi ilgi ve arayışlarına uygun sayısız kişiyle iletişim kurabilme imkânı, kullanıcıya yepyeni keşifler getiren bir yaratıcı eylem alanı açabilecekti. Böylece her kişi dünya ile ilişki kurma biçimini kendisi belirleyecekti. Kendi arayışlarına yakın duran kişilerle dostluğa dayalı dayanışmalar gerçekleştirebilecekti. Bu dayanışmaların gelişmesiyle birlikte, eşitliği ve adaleti gözeten yeni bir dünya düzeni kurulabilecekti.

Bu vaatlerin ve ümitlerin narsistik, benmerkezci, beğenilme odaklı bir sisteme doğru nasıl evrildiğini görmek için, dijital teknolojinin nasıl bir zihniyet tarafından ele geçirildiğini ve kullanıldığını fark etmek gerekiyor. Birkaç şirketin kârlılığını maksimize eden bu sistem, bireysel olarak da her kişinin benmerkezci bir tüketimciliği sürdürmesi sayesinde derinleşiyor. Beğenilme vazifesi ve ümidiyle oluşturulan kişisel profiller kişinin gerçek kimliğini yansıtmadığı için, gerçek dostluk ilişkilerine imkân vermiyor (Turkle, 2015). Gerçeği yansıtmayan profiller arasında

sahnelenen sahte iletişim dramaları, gerçek dostluk ilişkilerinin ve dayanışmanın nasıl kurulacağını öğrenme fırsatını yok ediyor.

Benmerkezci ve rekabetçi yönelimin bu şekilde güçlenmesi, yaratıcı yönelimin giderek yitirilmesine yol açıyor. Yazının birinci bölümünde gözden geçirdiğimiz bulguları, yaratıcı yönelimin temel göstergelerini hatırlayalım: Kişinin etkinliğini kendi kendine değerlendirebildiği bir eylemi, kendisinin belirlediği niyetler doğrultusunda sürdürebilmesi; başarısızlık kaygısına kapılmadan, yeteneklerine uygun bir düzeyde öğrenerek ve keşfederek bir hedef doğrultusunda ilerlemesi; dikkatini bu eylemlilik üzerinde yönlendirebilmesi; benlik kaygısını bir yana bırakarak, bu eylemlilik halini en iyi şekilde gerçekleştirmek üzere çaba göstermesi. Dijital platformlardaki ilişki ortamı, bu yönelimi her açıdan örseliyor. Öncelikle kişinin davranışını başkaları tarafından beğenilme hedefi doğrultusunda şekillendiriyor. Diğer kişilerle dayanışmaya ve dürüstlüğe dayalı ilişkiler kurmasını değil, beğenileceğini umduğu sahte görüntülerle dikkat çekmesini teşvik ediyor. Bu dinamikler benlik kaygısının ve başarısızlık korkusunun yok olmasına değil, tam tersine güçlenmesine yol açıyor. Kişinin yeteneklerini ortak yaşama katkıda bulunarak geliştirmesini değil, kendisine sahte bir kimlik edinerek bu kimliği sergilemesini destekliyor. Kendi belirlediği amaçlar doğrultusunda keşfederek yol almasına değil, başkalarının beğeneceğini düşündüğü niteliklere sahip olmadığı için ümitsizliğe kapılıp körleşmesine yol açıyor.

Nefret söylemi, Kutuplaştırıcı İlişki Ortamı ve Sahte Habercilik

Kullanıcının dikkatini tutsak etmek üzere kendini geliştiren yapay zekâ algoritmaları, kullanıcının tutsak edilen dikkatini belirli bir hedef doğrultusunda yönlendiriyor: Dikkati kendi üzerine çekme hedefi. Böylece kişinin dikkati yaşama katkıda bulunabilecek yaratıcı eylemler için değil, benmerkezci bir tüketim arzusuna hizmet etmek için kullanılıyor.

Böyle bir çaba içine sürüklenen kişi, dijital ortamdaki sinyalleri ve verileri sürekli taramak, yorumlamak ve manipüle etmek yönünde bir yükümlülük hissediyor. Bu yükümlülük kişinin zihninde her türlü saldırıya ya da savunmaya hazır olmasını telkin eden sanal bir gereklilikler zinciri oluşturuyor. Bu zihin yapısı ve onun yol açtığı duygu hali, kişide kaygı, depresyon ve sosyal fobilerin kök salması için son derece uygun bir ortam oluşturuyor. Tehlikeleri kollamaya odaklı bu zihin yapısı, insanın evrimindeki en ilkel düzeyi temsil eden hayatta kalma refleksinin, "saldır ya da kaç" güdüsünün hükmü altında. Doğduğu andan itibaren her kişi bu refleks ve bu refleksin getirdiği her yönü kollayan dikkat yetisine sahip. Bedenimizi tehlikelere karşı korumak ve hayatta kalmak için bu hiper dikkat yeteneğine ihtiyacımız var. Potansiyel tehlikeleri henüz yaklaşırken algılamak, harekete geçmek gerekiyorsa harekete geçmek, eğer bu mümkün değilse de kaçmak üzere tetikte olmamız gerekiyor. Ancak, insanın gelişimi ve sonraki yeteneklerinin oluşabilmesi için, bu hiper dikkat yeteneğine bir de yoğun dikkat yeteneğinin eklenmesi gerekiyor. Yoğun dikkat yeteneği, belirli bir işe odaklanmak, araştırmak, derinlemesine tecrübe etmek

ve öğrenmek için bir ön koşul. Ancak sosyal ağ platformlarına hâkim olan dinamikler bu platformlara bağlanan kişilerin sürekli hiper dikkat modunda kalmasına yol açarak, yoğun dikkat yeteneğinin gelişimini zorlaştırıyor (Hayles, 2012, s. 55-81). Eğer kişide yoğun dikkat yeteneği gelişmezse ya da bulunduğu ortam bu yeteneği kullanmasını engelliyorsa, kişi hiper dikkat moduna, "saldır ya da kaç" tutumuna bağlı kalıyor. Böyle bir hayatta kalma çabasına kilitli kalmak, kişinin ruh sağlığını ve dengesini olumsuz yönde etkiliyor, gelişimini sekteye uğrattırıyor. Sağlıklı ve dayanışmacı sosyal ilişkiler kurmasını engelliyor (Ryan ve Deci, 2018).

Sosyal ağ platformlarındaki "saldır ya da kaç" tutumuna bağımlı kullanıcıların kurduğu ilişkiler de bu zihin yapısını yansıtıyor. Oysa dijital platformların ilişkileri zenginleştirilmesi; anlayışın, empatinin, yardımlaşmanın gelişimini desteklemesi elbette mümkün olabilir. Ancak bunun için, bu platformlara yön veren zihniyetin, dilin ve kültürün değişmesi gerekiyor. Bizden farklı olanı anlamaya çalıştığımız, farklılığı tehlike ve düşmanlık olarak algılamadığımız bir ortama, dile ve kültüre ihtiyacımız var. Bugün kullanmakta olduğumuz dijital platformlarda ise karşılıklı anlayış ve dayanışma çabasının yerine düşmanlık, kutuplaşma ve nefret söylemi hâkim. Bireysel ve ortak yaşamı iyileştirecek olan yaratıcı eylemleri, bu eylemleri ortaya koyabilecek olan zihin yapılarının gelişimini örseleyen bu yapı, insanca yaşama ve ilişki kurma ihtiyacımızı desteklemiyor (Morozov, 2012). Bu durumun nedenlerini anlamaya çalışmak, bu koşulların değişmesi için harekete geçmek, her birimiz için yaşamsal bir önem taşıyor.

Kutuplaşma ve nefret söylemiyle birlikte gelişen iki önemli olgu daha var; sahte haberciliğin ve komplo teorisyenliğinin yaygınlaşması. Öncelikle sahte haberciliğin neden ve nasıl yaygınlaştığını görmeye çalışalım. Sosyal ağ platformlarını işleten yapay zekâ algoritmalarının dikkati avlama hedefi doğrultusunda işlediğini görmüştük. Bu algoritmaların yürüttüğü protokollerde dürüstlük, güvenilirlik, sorumluluk, saygı, adalet gibi değerlere herhangi bir önem atfedilmiyor. Bireysel ve toplumsal yaşamın dengesi için, yaratıcı yönelimin ortaya çıkıp gelişebilmesi için birincil derece önem taşıyan bu değerler gözetilmiyor, aksine örseleniyor. Çünkü bu algoritmalar her durumda kullanıcının dikkatini avlayan içeriklere öncelik veriyor ve kullanıcının önüne bu içerikleri getiriyor. Bu algoritmalarda içeriklerin gerçeklik değerini, haberlerin doğruluk değerini dikkate alan herhangi bir mekanizma yok. Öte yandan, önceki bölümde de gördüğümüz gibi, "saldır ya da kaç" tutumu doğrultusunda işleyen insan zihni, en yoğun tepkiyi tehlike mesajlarını görünce veriyor. Dolayısıyla, kişinin dikkatini en etkili biçimde avlayan sinyaller, en derin korkularını tetikleyen içerikler oluyor. Bu yüzden de yapay zekâ algoritmaları, gerçek ya da sahte olmalarını önemsemeden, kullanıcının kaygılarını tetikleyecek içerikleri seçiyor ve kullanıcının önüne bu içerikleri getiriyor. Bu sistemin içinde en fazla dikkati çeken haberler, aşırılık ve dehşet uyandırıcılık derecesi açısından gerçek haberlerin kat kat önüne geçen sahte ve uydurma haberler oluyor. Kullanıcının bu içerikleri tercih ettiğini gören yapay zekâ algoritması, daha fazla şiddet içeren ve daha fazla endişe uyandırabilecek içerikleri getirmeye devam ediyor. Bu sarmalın içine giren kullanıcı giderek daha

kaygılı bir hale gelirken, dünyayı içinden yorumladığı perspektif de bu ruh haline ve bu içeriklere göre şekilleniyor (Rushkoff, 2011).

Öte yandan kullanıcıların dikkatini avlamak ve manipüle etmek isteyen kişiler de, olumsuz içerikli mesajlara öncelik veren bu kullanıcı eğilimini istismar etmenin yeni yollarını geliştiriyor. Manipülasyon için üretilen içeriklerin sahte olup olmadığını ve şiddet dozunu dizginleyebilecek bir mekanizma devreye girmediği için, sahte haber üretme ve yayma etkinliğine bir boyut daha ekleniyor: Komplo teorisyenliği. Nefret söylemiyle, kutuplaştırıcı ilişki biçimleriyle şekillenen dünya görüşü ve zihin yapısı, haberlerin ve içeriklerin gerçeklik değerini sorgulamak yerine, hızla inanmaya ya da reddetmeye yatkınlık getiriyor. Bu dünya görüşüyle ve zihin yapısıyla hareket eden kullanıcı, önüne çıkan sahte haberleri ve komplo teorilerini sağlıklı bir şekilde değerlendirmeden, önyargılarını daha da güçlendirmek üzere kullanabiliyor (O'Neill, 2017). Sahte haber üreticilerinin ve komplo teorisyenlerinin platforma koyduğu içerikler, bu bilgilerin doğruluğunu sorgulamadan kabul eden endişeli ve öfkeli kullanıcılar tarafından hızla yeni kullanıcılara iletiliyor. Böylece, en şiddetli ve en gerçek dışı içerikler en hızlı yayılım ve en fazla görünürlüğe erişiyor (Lanier, 2019, s. 25-37).

Bu mekanizma, dijital platformlar ile yakından veya uzaktan ilişkili olan her birimizin yaşamını etkileyen, çok ciddi sorunlara yol açıyor. Zira, ortak yaşamımızın sağlıklı düzeyde sürmesi için ön koşul olan eleştirel düşünce biçimleri ve ortak referans sistemleri sahneden çekiliyor. Gerçek diye bir şeyden söz edilemeyeceğine, ortaya atılan tüm fikirlerin gerçeklik açısından eşit değere sahip olduğuna dair bir inanç söz konusu. (Bridle, 2019, s. 196-221). Bu inanç, ortak ve dayanışmacı yaşam çabalarını anlamsız kılıyor, güvene dayalı dostluk ilişkilerini ortadan kaldırıyor, kişileri kaygılı ve ümitsiz bir yalnızlık haline mahkûm ediyor (Freitas, 2019).

İnsanın diğer insanlara karşı güven ve sevgi duyma yetileri ancak zamanla gelişip köklenebilen, gelişebilmeleri için de hem kişinin niyet ve çabasını, hem de bu çabayı destekleyen bir ortamı gerektiren yetenekler. Bu yetenekler ömür boyu süren bir sabır, irade ve azim sayesinde elde edilebiliyor. Yaratıcı eylem halini sürdürebilmek için de kişinin diğer kişilere güven ve sevgi duyabilmeye ihtiyacı var. Bu güven ve sevgi sayesinde düşünce ve eylemlerini ortak yaşamı iyileştirmek üzere yönlendirme isteğini ve iradesini buluyor. Bu çaba sırasında gelişen yetenekleri doğrultusunda, eleştirel düşünme imkânını ve alışkanlığını elde ediyor (Ryan ve Deci, 2018). Ancak dijital platformların günümüzdeki işleyiş dinamikleri, insanlar arasındaki sevgi ve güvenin gelişimini desteklemiyor; aksine eritip yok ederek, yaratıcı düşünce ve eylem halinin, eleştirel düşünce yeteneğinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini engelliyor.

Sorunu Belirlemek ve Yaratıcı Çözümler Geliştirmek

İçinde bulunduğumuz bu durumu dijital teknolojinin getirdiği koşulların kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirmeye yatkın olan teknolojik determinizm

sözcüleri, 2000 yılı sonrasında doğan kullanıcıları “dijital yerliler” adıyla tanımlıyor (Zuboff, 2019, s. 447). Bu teknolojik determinizm sözcülerinin temel yanılgısı, yaşanan durumu teknolojik gelişmelerin kaçınılmaz bir sonucu olarak yorumlamak. Oysa insanın yaratıcı düşünce ve eylem yeteneklerini örseleyen bu dijital ortam teknolojik gelişmelerin değil, onlara yön veren zihniyetin eseri. Bu zihniyet insanın tüm davranışlarını belirlenebilir, öngörülebilir, yön verilebilir, dolayısıyla alınıp satılmak üzere manipüle edilir kılmak istiyor. Bu yüzden de dijital ortamda varlık gösteren bireylerin iç dünyasını kolonize etmek, sömürgeleştirmek üzere çalışıyor. Bu açıdan bakınca, 2000 yılı sonrası doğan kuşakların “dijital yerliler” olarak tanımlanması da yeni bir anlam kazanıyor. Dijital yerliler, onları kolonize etmek isteyen zihniyetin kurallarını gözü kapalı kabullenmiş, onlara uyum sağlamış, bu sistemin dilini ve kültürünü kendi dili ve kültürü olarak benimsemiş bir kuşak olarak görülebilir. Ancak bu durum, bu kuşağın potansiyel olarak taşıdığı yaratıcı eylemliliğin, dayanışmacılığın, insana yaraşır erdemlerin ve düşüncelerin yok sayılması anlamına gelmemeli. Bunun için de, yaratıcı düşünce ve eylemin dijital ortamdaki protokollere kurban edilmediği, dayanışmanın ve birlikte keşfetmenin en önemli insanî yetenekler olarak kabul gördüğü ve geliştirildiği bir dil ve kültür yaratmamız gerekiyor.

Bunun için, öncelikle sorunu adlandırmaya ihtiyacımız var. Sorun, sosyal ağ platformlarını elinde tutan bir avuç teknoloji şirketinin kârlılığını arttırmak uğruna milyarlarca insanın zihnini, iradesini ve yaratıcı eylem yeteneğini sömüren, mekanikleştiren, tutsak eden ekonomik sistem. Bu sistem dijital teknolojinin sağladığı tüm imkânları bu amaç için kullanıyor. Dünyanın en iyi eğitilmiş, en yetenekli kişilerini dünyanın geri kalanını sömürgeleştirme projesinde çalıştırmak üzere istihdam ediyor. Bu eğitilmiş ve yetenekli kişiler, ortak yaşamımızın önünde duran gerçek sorunları çözmek üzere çalışmıyor. Zehirli enerji kaynaklarının yerine sürdürülebilir enerji kaynakları keşfetmek, toprağı ve atmosferi zehirlenmeyen tarım yöntemleri geliştirmek, dünyadaki olağanüstü gelir eşitsizliğini dengelemek, milyarlarca insanın ölümüne yol açan açlık, kıtlık, hastalık sorunlarına çare bulmak, milyarlarca insanın eğitim ihtiyaçlarına çözüm geliştirmek için, öncelikle bu temel sorunla yüzleşmemiz gerekiyor. Yaratıcı düşünce ve eylem yeteneklerimizi bu sömürgeleştirici zihniyetin etkisinden kurtarmaya ve bu zihniyetin dinamikleri karşısında yaratıcı çözümler geliştirmeye ihtiyacımız var.

Dikkatimizi, irademizi ve zihnimizi tutsak alan dijital platformlar, teknolojinin kaçınılmaz bir sonucu değil. Dijital teknolojinin yaratıcı düşünce ve eylem imkânlarımıza hizmet etmesini sağlayabiliriz. Ancak bunun için öncelikle, teknolojiye nasıl bir zihniyetin yön vermesini istediğimize karar vermemiz gerekiyor. Bu sistemin dengesizliklerini, bu sistemin en temel değerlerimize nasıl zarar verdiğini fark ettikçe bu sistemin değişmesi için dayanışmaya girebiliriz. Bugüne kadar oluşmasına hep birlikte katkıda bulunduğumuz bu sistem değişecekse, bizim talebimiz ve irademizle değişecek. Yaratıcı düşünce ve eylemlilik halimiz sayesinde değişecek. Bunun için öncelikle dikkatimizi, irademizi ve yaratıcı eylemliliğimizi dijital platformların işgalinden kurtarmak ve korumakla işe başlamalıyız. Böylece serbest kalan dikkatimiz ve irademiz, içsel değerlerimize ve niyetlerimize hizmet

edebilir, yaratıcı ve dönüştürücü eylemlere yol açabilir. Her birimizin ortaya koyduğu yaratıcı eylemler ortak yaşam alanımızı dönüştürmek üzere, dayanışma içinde gerçekleşebilir. Bu dayanışma, sömürü sistemine yol açan zihniyetin etkisinden kurtulmak ve korunmak isteyen yeni kişilere destek olabilir. “Dijital yerliler” tanımına hapsedilmek istenen genç kuşakların da can vereceği yeni iletişim ağları oluşturabilir. Her birimizi benmerkezci bir tüketimciliğe mahkûm etmek üzere işleyen sömürücü zihniyetten ancak bu şekilde özgürleşebiliriz.

Bu sistemin yol açtığı sorunları kavrayan ve seslendiren kişilerin sayısı çoğaldıkça, dijital platformlardaki işletim dinamiklerinin değişmesi için yeterli irade ve talep oluşabilecektir. Bu talebin oluşması durumunda, kullanıcılara ihtiyaç duydukları hizmeti verdiğini iddia eden dijital platform yöneticileri de protokollerini değiştirmek yönünde bir baskı hissedebilir. Eğer köle ticareti, organ ticareti, çocuk istismarı ve şiddete dayalı zorbalık kabul edilmemesi gereken insanlık suçlarıysa, dijital platformların bu modelde sürdürülmesi de kabul edilmemesi gereken bir insanlık sorunudur. Bu sistemin ortak yaşamımızı bu şekilde sömürmesine göz yumduğumuz sürece, bu insanlık sorununa biz de katkıda bulunuyoruz. Bu sorunun çözümüne katılmak için en uygun zaman ve mekân, şimdi ve burası. Yaratıcı düşünce ve eylem imkânlarımızın harekete geçirilmek üzere bizi beklediği tek zaman ve mekân.

Kaynakça

- Alter, A. (2018). *Irresistible: the rise of addictive technology and the business of keeping us hooked*. New York, NY: Penguin.
- Andreassen, C. S. (2015). Online Social Network Site Addiction: A Comprehensive Review. *Current Addiction Reports*, 2(2), 175-184. doi:10.1007/s40429-015-0056-9
- Barak, A. (Ed.) (2008). *Psychological aspects of cyberspace: Theory, research, applications*. UK: Cambridge University Press.
- Bridle, J. (2019). *New dark age: Technology and the end of the future*. London: Verso.
- Bueno, C. C. (2017). *The attention economy: labour, time and power in cognitive capitalism*. London: Rowman & Littlefield.
- Carr, N. G. (2011). *The shallows: what the Internet is doing to our brains*. New York, NY: W.W. Norton.
- Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. New York, NY: Harper Perennial.
- Csikszentmihalyi, M. (2014a). *Applications of flow in human development and education: The collected works of Mihaly Csikszentmihalyi*. Dordrecht: Springer.

- Csikszentmihalyi, M. (2014b). *Flow and the foundations of positive psychology: The collected works of Mihaly Csikszentmihalyi*. Dordrecht: Springer.
- Csikszentmihalyi, M. (2014c). *The systems model of creativity: The collected works of Mihaly Csikszentmihalyi*. Dordrecht: Springer.
- Foroohar, R. (2019). *Don't be evil: How big tech betrayed its founding principles – and all of us*. New York, NY: Currency.
- Freitas, D. (2019). *The happiness effect: How social media is driving a generation to appear perfect at any cost*. New York, NY: Oxford University Press U.S.
- Eubanks, V. (2019). *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. New York, NY: Picador, St. Martin's Press.
- Galloway, S. (2018). *The four: the hidden DNA of Amazon, Apple, Facebook, and Google*. London: Corgi Books.
- Hayles, N. K. (2012). *How we think: Digital media and contemporary technogenesis*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Jackson, M. (2018). *Distracted: Reclaiming our focus in a world of lost attention*. New York: Prometheus Books.
- Karwowski, M., ve Kaufman, J. C. (Ed.) (2017). *The creative self: Effect of beliefs, self efficacy, mindset, and identity*. London: Elsevier.
- Kuss, D. J., ve Griffiths, M. D. (2011). Online Social Networking and Addiction—A Review of the Psychological Literature. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8(9), 3528-3552. doi:10.3390/ijerph8093528
- Kuss, D., ve Griffiths, M. (2017). Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311. doi:10.3390/ijerph14030311
- Lanier, J. (2010). *You are not a gadget: A manifesto*. London: Penguin.
- Lanier, J. (2019). *Ten arguments for deleting your social media accounts right now*. NY: Picador.
- Noble, S. U. (2018). *Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism*. New York, NY: New York University Press.
- O'Neil, C. (2017). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. UK: Penguin Random House.
- Morozov, E. (2012). *The net delusion: The dark side of internet freedom*. New York, NY: PublicAffairs.
- Richards, R., ve Csikszentmihalyi, M. (2007). *Everyday creativity and new views of human nature: Psychological, social, and spiritual perspectives*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Rushkoff, D. (2011). *Program or be programmed: Ten commands for a digital*

age. Berkeley, CA: Counterpoint.

Ryan, R. M., ve Deci, E. L. (2018). Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness. New York, NY: The Guildford Press.

Turkle, S. (2016). Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age. New York, NY: Penguin Books.

Vartanian, O., Bristol, A. S., ve Kaufman, J. C. (Ed.) (2016). Neuroscience of creativity. Cambridge, MA: The MIT Press.

Vercillo, K. (2020). Internet addiction. Santa Barbara, CA: Greenwood, ABC-CLIO, LLC.

Williams, J. (2018). Stand out of our light: freedom and resistance in the attention economy. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Wu, T. (2016). The attention merchants: the epic scramble to get inside our heads. New York, NY: Knopf.

Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. New York, NY: PublicAffairs.

Web Sözleşmesi'nde Teknolojik Determinizmin İzleri¹

Fırat Berksun

Dr. Öğretim Görevlisi,
Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi

fberksun@cu.edu.tr

Orcid: 0000-0002-5461-0686

Abstract

Traces of Technological Determinism in Contract for The Web

It is a common critique that technological determinism is a mode of reasoning which oversimplifies the relationship between technological development and social change. However, despite its systematic, programmatic, and multidimensional critique, this way of thinking remains alive in technology policy texts and public debates on technology in particular. Based on the approaches that can be gathered under the title of the social shaping of technology, this article discusses a technology policy proposal that aims to transform the internet. It examines the framework of the call announced by the Web Foundation under the title of the Web Contract in 2019 as an example that embodies the debate on technological determinism.

Keywords: *Technological determinism, social shaping of technology, information technologies, technology policy, Contract For The Web*

¹ Bu makalenin kuramsal çerçevesi, Galatasaray Üniversitesi Medya ve İletişim Çalışmaları programında tamamladığım "Teknolojik Determinizmin Eleştirisi: Dijital Video Üzerine Bir İnceleme" başlıklı yayımlanmamış doktora tezine dayanmaktadır.

Résumé

Les traces du déterminisme technologique dans le contrat pour le Web

Il est assez courant de voir la critique du déterminisme technologique comme une pensée simplifiant à l'extrême la relation entre le développement technologique et le changement social. Cependant, malgré sa critique systématique, programmatique et multidimensionnelle, cette façon de penser reste vivante, en particulier dans les textes de la politique technologique et dans le débat public sur la technologie. En nous basant sur les approches qui peuvent être rassemblées sous le titre de façonnage social de la technologie, cet article examine une proposition de la politique technologique visant à transformer l'internet. Il met en évidence le cadre de l'appel annoncé par la Web Fondation sous le titre de Contrat Pour le Web en 2019 comme un exemple incarnant le débat actuel sur le déterminisme technologique ambiant.

Mots-clés: *déterminisme technologique, façonnage social de la technologie, technologies de l'information, politique technologique, contrat pour le Web*

Öz

Teknolojik determinizmin teknolojik gelişme ve toplumsal değişim ilişkisini fazla basitleştiren bir düşünme tarzı olduğu yaygın bir eleştiridir. Bununla birlikte, sistemli, programlı ve çok boyutlu eleştirisine rağmen, bu düşünme şekli özellikle teknoloji politikası metinlerinde ve teknolojiyle ilgili kamusal tartışmada canlılığını korumaktadır. Bu çalışma teknolojinin toplumsal şekillenmesi başlığı altında toplanabilecek yaklaşımlardan hareketle interneti dönüştürmeyi hedefleyen bir teknoloji politikası önerisini ele almaktadır. 2019 yılında Web Vakfı tarafından Web Sözleşmesi başlığıyla ilan edilen çağrının çerçevesini teknolojik determinizm üzerine tartışmayı somutlaştıran bir örnek olarak incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Teknolojik determinizm, teknolojinin toplumsal şekillenmesi, enformasyon teknolojileri, teknoloji politikası, Web Sözleşmesi*

Giriş

2019’da Tim-Berners Lee’nin eş kurucuları arasında yer aldığı Web Vakfı tarafından duyurulan, internetin dönüşümü için bir yol haritası önermeyi amaçlayan Web Sözleşmesi’nin temalarını ve genel ruhunu anlatan The Case #ForTheWeb (2018) başlıklı kitapçığın, Web için neden mücadele edilmesi gerektiğinin açıklandığı giriş bölümünde, 1990’da tek bir web sitesi varken bugün iki milyar web sitesi bulunduğu belirtildikten hemen sonra şu önermeyle karşılaşırız: “Bu zaman diliminde, webin hayatları değiştiren ve tarihin akışına yön veren muazzam gücünü gördük. Web insanları yolsuzlukları meydana çıkarmak, diktatörleri devirmek, kendi seslerini duyurmak ve iktidara hakikati söylemek için güçlendirdi” (s.4). Bu önerme bütünüyle yanlış değildir ancak önermenin sakladığı ya da çoğunlukla düşünmeyi zorlaştırdığı önemli bir mesele vardır. Buradaki iddia, her ayrı durum için oldukça zor tarihsel, toplumsal ve felsefi sorunlar çıkaran bir meseleyle uğraşmasına rağmen, bu zorluğu hesaba katmakta isteksiz görünmektedir ya da daha kötüsü bu zorluğun farkında değildir. Bu önermedeki basitliğin ve doğrulanlığın çoğunlukla ayırdına varmadan silikleştirdiği şey oldukça önemlidir. Bu tür önermeler, teknolojinin güçlendirdiği dinamiklere odaklanırken, bu tür tarihsel süreçlerde rol oynayan etkenlerin etkileşiminin gerçek karmaşıklığını basitleştirirler ve bu basitleştirme üzerine kurulu düşünme alışkanlığını yaygınlaştırırlar.

Eleştirmenleri tarafından teknolojik determinizm adı verilmiş olan bu düşünce alışkanlığı kapsamlı bir eleştiriden geçmesine rağmen, özellikle bu tür metinlerde sıradanlaşmış bir haliyle sürekli yeniden belirlemektedir. Bu nedenle hem bu kapsamlı eleştirinin kamusal tartışmaya tercümesinde karşılaşılan engellerin hem de bu alışkanlığın sürekli geri dönülen güvenli bir liman olarak gördüğü işlevin gözden geçirilmesi isabetli olabilir. Bu makale toplumsal inşacılık ya da teknolojinin toplumsal şekillenmesi başlıkları altında toplanabilecek, teknolojik determinist açıklamaların boşluklarını göstermeyi amaçlayan çok boyutlu eleştirel uğraştan hareketle, Web Sözleşmesi’nin interneti dönüştürmek için önerdiği hareket planını incelemektedir. Bu çağrının bütünüyle bir basitleştirmeye dayandığı söylenemez, hatta internetin politik iradeyle dönüştürülebileceği iddiası üzerine kurulu olduğu ölçüde yaygın anlamıyla determinist de sayılamaz. Bununla birlikte, yukarıdaki alıntıda olduğu gibi, önerilen haritanın bir takım boyutlarıyla teknolojik determinizmle ilişkilendirilebilecek belirtiler taşıdığı ve bu belirtileri neden taşıdığına ilişkin bir kavrayışa ihtiyaç olduğu açıktır.

Teknolojik Determinizm Nasıl Canlı Kaldı?

Raymond Williams, sözcüklerin kültürel tarihçelerini incelediği Anahtar Sözcükler (2012) başlıklı çalışmasında, determinizmin anlamını şöyle açıklar: “En genel anlamıyla determinizm, bir sürecin ya da olayın gidişatını sabitleyen, önceden var olan ve çoğunlukla ‘dış’ koşullar bulunduğunu kabul eder. ‘Dış’ koşullar çoğu zaman yalnızca iradenin ya da böyle bir sürecin içindeki bireylerin arzusunun dışında olanı anlatır” (s.121). Williams’ın tarifinden yola çıkarak, toplumsal gelişme

ölçeğinde teknolojik determinizmi de açıklayabiliriz: Eğer bir süreç olarak toplumsal gelişmenin, bu sürecin içindeki bireylerin iradeleri dışında, dışsal teknolojik koşullar tarafından kaçınılmaz şekilde belirlendiği gizli ya da açık şekilde iddia ediliyorsa, açıklamada bir tür determinizmin işletildiği söylenebilir. Bu en basit haliyle sıradan teknolojik determinizmin tipik belirtisidir ve modern aklın alışkanlık haline getirdiği bir tarihsel akıl yürütme biçimidir. Bu akıl yürütmede, en genel haliyle teknolojik koşulların tarihsel bakımdan bağımsız bir neden olduğu ve teknolojik yeniliğin kaçınılmaz şekilde toplumsal ya da tarihsel değişimi tetiklediği kabul edilir. Teknolojik koşulların bağımsız nedenler olarak kabul edilmesinde açık ya da örtük varsayım, bu koşulların toplumsal, ekonomik ve politik koşullara bağımlı olmadığıdır. Teknolojik gelişme dışarıdan müdahaleye kapalı bir iç mantığa sahiptir, bu nedenle toplumsal, ekonomik ya da politik koşulları belirler. Bu düşünce tarzının ikinci bileşeni, yani teknolojik yenilikle toplumsal değişim arasında kurulan tek yönlü belirlenim ilişkisi ise teknolojik ilerlemenin toplumsal gelişmenin mutlak koşulu olduğu ve toplumsal hayatın zorunlu olarak teknolojik ilerlemeye adapte olduğu fikrini yansıtır. Burada da, teknolojinin toplumsal yaşamı şekillendirdiği ya da tarihsel değişime, diğer bütün etkenlerden daha güçlü biçimde yön verdiği fikri esastır.

Sıradan teknolojik determinizm, teknoloji ile toplum ya da teknoloji ile tarih ilişkisini kurmayı amaçlayan açıklamalarda yaygın bir anlayıştır. Bu anlayışın yaygınlık kazanmasının en açık nedeni, modern toplumlarda teknolojinin hayata nüfuz etme ve gündelik pratikleri değiştirme, dönüştürme gücüyle ilgili birikmiş tecrübelerdir. Bu tecrübeler teknolojik yeniliğin başka faktörlere, örneğin sosyo-ekonomik, politik, kültürel ya da ideolojik faktörlere kıyasla daha güçlü bir değişim nedeni olduğuyla ilgili bir kanaat oluşturur (Marx & Smith, 1994, s. xi). Bu kanaat genellikle teknolojinin etkilerini düşünmeye yönelik, basit neden-sonuç ilişkileri üzerine kurulu bir düşünce alışkanlığı oluşturur. Bu alışkanlık çeşitli tarihsel anlatılarda sıklıkla rastlanan bir önce-sonra şeması olarak oldukça kullanışlı açıklamalar sağlar. Marx ve Smith bu şemaya tipik örnekler verir: Pusula ve seyrüsefer tekniklerinden önce, Avrupalıların Batı yarım küre hakkında bildikleri çok sınırlıdır, Yeni Dünya'nın sömürgeleşme süreci ancak bu teknolojik yeniliklerin benimsenmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Ya da Gutenberg'in matbaasından önce, bireylerin Tanrı'nın sözüne doğrudan erişimi yoktur, öyleyse Reform'un asıl nedeni bu teknolojik yeniliktir (s. x). Bunlara güncel değerlendirmeler de dâhil edilebilir: Banliyönün oluşmasının nedeni otomobildir, pamuk toplama makinesi, Güneyli siyah tarım işçilerinin Kuzey şehirlerine göç etmesini tetiklemiştir, otomasyon sistemleri işçileri işsiz bırakmıştır. Tarihsel toplumsal süreçleri açıklama amacını taşıyan bu tür iddialarda teknoloji kavramının somut, maddi bir karşılığının olması bir avantaja dönüşür. Somutluk "nedensel etkinliği" görünür, erişilebilir kılar ve belirlenim mantığını pekiştirir, böylece "bağımsız bir varlık, özerk [otonom] bir değişim faili" olarak teknoloji fikri itibar kazanır (s.xi).

Teknolojik determinizm olarak adlandırılan bu düşünme şeklinin birinci temel varsayımı teknolojinin bağımsız bir fail olduğu iddiasıysa, ikincisi de kaçınılmazlık ya da zorunluluk fikridir. Yaygın deneyim teknolojik yeniliğin yayılmasının

engellenemeyecek bir tarihsel ya da toplumsal süreç olduğu izlenimini doğurur. Bu değerlendirme genellikle televizyon, internet gibi hızla yaygınlaşmış örnekler üzerinden doğrulanır. Bu fikir determinizm kavramının bu düşünme şeklini nitelendirmek için neden kullanıldığının da önemli bir göstergesidir. Determinist süreçlerde, sürecin başlangıç noktasındaki durumundan çıkabilecek sonuç sabit ve kaçınılmazdır. Dolayısıyla, bir icadın ortaya çıkışını ya da yayılmasını bu tür bir süreç olarak düşünürsek, teknolojiyi tasarlayanın tercihlerinden kullanıcıların teknolojiyi benimsemesine kadar bütün tercihler, mekanik kuralları olan bir sürecin parçaları gibi görünmeye başlayacaktır ve iradi, toplumsal ölçekte tercihlere bağlı kabul edilebilecek niteliklerini yitirecektir.

Sosyal bilimlerde bu düşünme biçiminin sistematik ve programlı eleştirisi Bilim ve Teknoloji Çalışmaları (BTÇ) başlığı altında gelişen toplumsal inşacılık yaklaşımından çıkmıştır. İnşa benzetmesi, aralarındaki kuramsal ve yöntemsel farklara, hatta anlaşmazlıklara rağmen, BTÇ'nin içindeki farklı araştırma programlarını birbirine bağlayan bir ortak zemin olarak düşünülebilir ve onu "genel bilim ve teknoloji tarihinden, akılcı bilim felsefesi projesinden, teknoloji felsefesindeki fenomenoloji geleneğinden ve kurumsal bilim sosyolojisinin kısıtlarından" ayırır (2008, Sismondo, s. 17). Bu ortak zeminin merkezinde bilimsel ya da teknolojik bilginin üretiminin her yönüyle toplumsal bir süreç olduğu varsayımı vardır. Dahası inşa benzetmesi bu iki alanın da süreğen bir dönüşüm içinde olduğunu vurgular, bilim ve teknoloji alanları, her tarihsel süreçte yeni tanımlamalar ve açıklamalar talep eder. Bu zeminin diğer önemli varsayımı ise bu iki alanın "ürünlerinin kendi başlarına doğal" olmadığıdır, başka deyişle ne bilimsel bilgi ne de teknoloji doğanın, doğa hakkında fikirlere doğrudan bir tercümesini yapmaz (s.14). Bu varsayımlar hem bilimsel bilginin üretimine hem de bilgi, araçlar ve sistemler olarak teknolojinin üretimine, toplumsal etkenlerin ve tercihlerin bütün aşamalarda devrede olduğu, farklı katmanlarında toplumsal etkenlerin izinin takip edilebileceği bir süreç olarak bakılabildiğini sağlar.

Öncelikle bilim sosyolojisinden doğan bu yaklaşım, disiplinlerarası sosyal bilimsel bir bakış açısıyla teknoloji olgusunu ele almaya başladığında, karşısında yaygın bir açıklama modeli olarak teknolojik determinizmi bulur ve teknolojik determinizmin ürettiği vaatleri, ön kabulleri, çıkarım araçlarını ve tarihsel açıklamaları sistemli ve yoğun biçimde eleştirir (2018, Ansal, Ekinci ve Kaşdoğan, s.11; 1996, Williams ve Edge, s.868-869). Bu anlamda yapılan çalışmaların ortak vaadi, teknolojinin kara kutusunu açmak, yani teknik yeniliklerin gelişme sürecini daha önce ele alınmamış ayrıntılarıyla tarif etmek ve bu süreçte devrede olan toplumsal etkileri çözümleyebilecek yöntemler geliştirmektir. Bu başlık altında yapılan çalışmalar, incelediği nesnelere ya da teknolojik sistemler bakımından büyük bir çeşitlilik gösterse de, araştırmaların ortak çıkış noktasındaki sorular en genel haliyle şöyle özetlenebilir: Teknolojilerin özellikle geliştirilme evresinde hangi toplumsal faktörler sürece dâhil olur? Teknoloji topluma etki etmeden önce ne ölçüde ve hangi dinamikler içinde toplumsal olarak inşa edilir? Bir teknolojik sistemin kurumlaşma, yerleşme süreçlerinin ekonomik, siyasal ve toplumsal tercihlere bağlı olduğu

nasıl açıklanabilir? Teknolojik sistemler toplumsal değişimin nedeni olarak değil, çeşitli toplumsal etkenlerin sonucu olarak düşünüldüğünde teknolojiye ilişkin anlayış nasıl değişir?

Brey bu yoğun eleştirel programın içinde birbiriyle ilişkili ancak farklı doğrultuları benimsemiş üç temel yaklaşım bulunabileceğini öne sürer: Ölçülü toplumsal inşacılık, güçlü toplumsal inşacılık ve fail-ağ kuramı (Brey, 1997, s.4-5). Ölçülü toplumsal inşacılık ya da teknolojinin toplumsal şekillenmesi teknolojik determinizmin sorularını tersine çevirmeye çalışır; toplumu şekillendiren teknolojiyi neyin şekillendirdiğini ya da ekonomik ve siyasi boyutlarıyla toplumsal koşulların dinamiklerinin teknolojik değişime nasıl etki ettiğini sorar (Mackenzie ve Wajcman, 1985). Fakat bu soruları, teknolojik determinizmin bütün varsayımlarının hatalı olduğu iddiası üzerine kurmaz, teknolojik değişim süreçlerinde toplumsal olmayan faktörler olduğunu kabul eder. Güçlü inşacılık ya da teknolojinin toplumsal inşası yaklaşımı, adım adım takip edilerek çeşitli vakalara uygulanabilecek, farklı toplumsal grupların teknolojik gelişme süreçlerine nasıl dâhil olduğunu gösterecek sosyolojik modeller kurgulamayı dener fakat bunu teknolojik değişimin topluma etkileri sorununu büyük ölçüde paranteze alarak yapar (Bjiker ve Pinch, 2012). Böylece teknolojik determinizmin ürettiği doğrusal teknolojik gelişme modellerine ikna edici alternatifler önerirken, özellikle erken evrelerinde teknoloji ve toplumsal değişim sorununu büyük oranda çerçeve dışında bırakır. Fail-ağ kuramı ise, işe toplumsalın tanımını değiştirerek başlar, toplumsal olanın ne olduğundan ziyade nasıl bağlarla örüldüğünü sorar ve bu soruya cevap ararken yalnızca insanlar arası bağlarla yetinmez, insan olmayan nesnelere kurulan bağları da takibe alır (Akrich, 1992; Latour, 2005). İçerimleri teknoloji meselesini aşan fail-ağ kuramının, teknolojinin toplumsal inşası çerçevesi özelinde, güçlü inşacılıkta kabul edilen sınırlı, şematik toplumsal kavrayışının kendince hatalı gördüğü boyutlarını düzeltmeye çalıştığı söylenebilir. Özellikle etki sorununu incelemeye dâhil etmenin yollarını araması bakımından, şekillenme anlayışı ile fail-ağ kuramının birbirlerine daha yakın olduğu söylenebilir.

MacKenzie ve Wajcman'ın toplumsal şekillenme ya da ölçülü inşacılık yaklaşımına ilişkin sundukları açıklama, alanın içinde var olan bu belirgin ayırım çizgilerine rağmen, inşacılığın esasının ana hatlarını çizebilecek iki temel varsayımı ortaya koyar: Birincisi, “[b]ir toplumun nitelikleri, hangi teknolojilerin benimsendiğine karar verilmesinde önemli bir rol oynar”; ikincisi ise, “aynı teknoloji, farklı durumlarda çok farklı etkilere sahip olabilir” (1985, s.5). Bu iki temel varsayım, teknolojinin değişmez gelişme çizgisi ve zorunlu etkileri kavramsallaştırmalarında temellenen, teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisiyle ilgili aşırı genellemeler içeren açıklamaların boşluklarını göstermesi bakımından bir başlangıç noktası oluşturur. Ayrıca bu varsayımlar bir kez verili alındığında, teknolojinin topluma etkilerini değerlendirmek gibi bir iddianın, ilk bakışta açık görünmesine rağmen, ne kadar talepkâr bir görev olduğunu ortaya koyar. Bunun nedeni, “toplumun nasıl işlediğiyle ilgili” sağlam bir kuramsal kavrayışa sahip olmaksızın, “belirli bir teknolojinin topluma etkileri sorusuna” makul bir yanıt vermenin mümkün olmamasıdır.

MacKenzie ve Wajcman şöyle yazar: “Bu soruyu hakkıyla yanıtlamak için, çoğunlukla toplumun geniş kapsamlı dinamikleriyle ilgili bir anlayışa ihtiyaç vardır ve bu nedenle bu soru, kolay olmak bir yana, en zor sorulardan biridir” (1985, s.6). Sorunun zorluğu, yalnızca sıradan teknolojik determinist konumların ne ölçüde basitleştirici ve aşırı genellemelere yatkın olduğunu göstermez, aynı zamanda inşacılık içinde gelişen tartışmaların, belirgin kuramsal ayrımların daha da önemlisi bu başlık altında gelişen çok boyutlu eleştiriye rağmen teknolojik determinizmin işlevselliğini yitirmemesinin de sebebidir.

Determinizmin aşıldığını kutlamak yerine, onu ciddiye alıp neden ayakta kaldığını sorgulamak gerektiğini “Teknolojik Determinizm Öldü; Çok Yaşa Teknolojik Determinizm” (2008) başlıklı makalesinde Sally Wyatt öne sürmüştür. Wyatt’ın sorusu tümüyle yerindedir: İnşacı yaklaşımdan aldığı bunca darbeye rağmen, nasıl oluyor da teknolojik determinizm fikri hala sıradanlığını, yaygınlığını hatta canlılığını yitirmiyor? İnşacılığın bakış açısıyla yapılan titiz vaka çalışmalarına, etraflı kuramsal eleştirilere rağmen teknolojik determinizm canlılığını sürdürebileceği yollar bulmakta oldukça mahir gibi görünmektedir. Bu fikir, araştırmacıların açıklamalarında, teknolojiyi üretenlerin, siyasetçilerin ve karar vericilerin gerekçelerinde ve insanların yeni teknolojilere verdiği tepkilerde yaşamaya devam ediyordur (Wyatt, 2008, s.172). Toplumsal inşacılık teknolojik determinizmin hangi bakımlardan hatalı olduğunu göstermiş olabilir, ancak yine de bu açıklama şekli birçok araştırmacı ya da aktör tarafından doğru kabul edilmeye devam ediyordur. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları topluluğunun bu durumu yanlış bilinç, hatalı akıl yürütme ya da tarihsel bilgi eksikliği olarak kodlayıp alt etmeye çalışmak yerine, açıklamaya çalışmasının daha doğru olacağı vurgulanır. Yanlış da olsa, bu açıklama şeklinin hangi ihtiyaçlara karşılık verdiğini açıklamak da bu tür sorulara yanıtlar arayan araştırmacıların görevi olmalıdır, oysa inşacı çerçeveden hareket eden incelemeler, teknolojik gelişmenin olumsal doğasını çeşitli vaka çalışmaları yaparak göstermekten ya da alternatif tarihsel açıklama araçları geliştirmeye çalışmaktan bıkmıyor gibidir. Sanki BTÇ topluluğunun genel beklentisi, bu çerçevede yapılan titiz araştırmalar devam ettikçe, bir noktada bütün aktörlerin teknolojik determinizmden vaz geçeceği yönündedir. Dahası, en genel anlamıyla BTÇ’nin, rafine edilmiş de olsa, teknolojik determinizmin temel bazı varsayımlarını koruyan bir araştırma programı sayılıp sayılamayacağı da meşru bir soru olarak ortadadır.

Wyatt’a göre bu yanlış beklentiye karşı yapılabilecek en basit hamle, önce teknolojik determinizmin farklı bağlamlarda ne işe yaradığını ve hangi şekillere girdiğini ayırt etmektir, bu nedenle özellikle Bruce Bimber’in farklı teknolojik determinizm tiplerini belirlemeyi amaçlayan makalesinden hareketle, tiplendirme çalışmasını geliştirmeyi dener (1994, Bimber). Teknolojinin tarihsel etkisini, güçlendirdiği düşünce tarzına dayandıran açıklamalar için önerilen normatif determinizm kategorisine ek olarak, farklı işlevlere sahip, üç tür teknolojik determinizm olduğunu iddia eder: Gerekçelendirmeci, tanımlayıcı ve metodolojik (s. 174-175). Gerekçelendirmeci teknolojik determinizm, teknoloji uzmanlarının, işverenlerin ve karar alıcıların teknolojiyle ilgili düşünce alışkanlıklarına yerleşmiş, “teknolojik determi-

nizmin ideolojisi” denilebilecek türdür (Edwards’dan aktaran Wyatt, s.174). Bu aktörler teknolojik değişimi gerekçelendirmek için, genellikle inanarak bu kategoride değerlendirilebilecek savlara başvururlar. Avrupa Birliği raporlarında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin zaman ve mekânla ilgili eski kavrayışlarımızı nasıl rafa kaldırdığı belirtildiğinde, dijital ekonominin hayat kalitemizi nasıl artırdığı iddia edildiğinde ya da bir işyerinde son teknolojiye göre yeniden yapılandırmaya gidilirken yöneticilerin sunduğu gerekçelerde rastlanan tür budur. Tanımlayıcı versiyonu, özellikle tarihsel açıklamalarda rastlandığında, sorunun teşhisi için kullanılır, bu nedenle kendi açıklamalarında determinizmden kaçınanların başkalarında determinizm belirtileri ortaya çıktığında başvuru terime verilen isim budur. Wyatt’ın çeşitli ölçeklerde toplumsal dünyayı açıklayabilmek için teknolojiye belirli bir öncelik veren yaklaşımlar için seçtiği isim ise, metodolojik teknolojik determinizmdir. Bu kategoride determinizm belirli durumlarda toplumsal değişimi açıklamak için geçerli bir yöntem olduğu iddiasındadır. Wyatt’ın bu türle ilgili şaşırtıcı iddiası ise, esasen bütün BTÇ’nin, en azından sosyal bilimlerde teknolojiyi merkeze almayan yaklaşımlara nazaran, metodolojik bakımdan teknolojik determinist olduğudur: “ Buradaki provokasyonum ise şudur: BTÇ içindeki ortak gizli suçumuz, aslında hepimizin teknolojik deterministler olmasıdır. Olmasaydık bir analiz nesnemiz olmazdı, varlık nedenimizi (raison d’etre) kaybederdik” (s.175). Dolayısıyla, BTÇ araştırmacılarının hem kendi yaklaşımlarının temel varsayımlarını bu açıdan hatırlamaları hem de aktörlerin düşünme tarzlarını daha ciddiye almaları gerektiğini belirtir, özellikle gerekçelendirmeci teknolojik determinizm üzerinde ciddiyetle durulmasının önemini vurgular: “Sosyoteknik sistemlerin dinamikleri ve bir takım karar vericilerin retorik araçları hakkında anlayışımızı derinleştirebilmeyi, ancak bu türdeki teknolojik determinizmi ciddiye alarak sağlayabiliriz ” (s.176).

Özetle toplumsal inşacı yaklaşım teknolojik determinizm tartışmasının yeni bir eksene yerleşmesini sağlamış, teknolojinin toplumsal boyutlarıyla ilgili kayda değer bir birikim oluşturmuş ve konunun kuramsal ve yöntemsel zeminini kurmuştur. Fakat bu yaklaşım kendi sınırlarını çizerken, teknolojik determinizmin farklı aktörler için olağan bir düşünce şekli olmayı sürdürdüğünü hesaba katmadan büyük ölçüde vaz geçmiştir. Ayrıca kendi araştırma çerçevesini oluştururken, belirli yöntemsel sınırlar içinde de olsa, teknolojik determinizmin varsayımlarını tümüyle rafa kaldırmadığı da unutulmamalıdır. BTÇ’nin kamusal alanda süregiden teknolojiyle ilgili tartışmalara müdahil olmayı amaçlamış bir araştırma alanı olduğu hesaba katıldığında, Wyatt’ın hatırlatmasının neden isabetli olduğu anlaşılabilir.

İnşacılık Merceğiyle Enformasyon ve İletişim Teknolojileri

Toplumsal inşacılık kaynaklı incelemelerin gerekçelendirmeci teknolojik determinizmin işlevlerini ve aldığı yeni biçimleri ihmal etmesinin nedenlerinden biri, asıl enerjisini büyük oranda mikro ölçekli vaka çalışmalarına harcamasıdır. Buradaki amaçlarımız doğrultusunda, bu durumun enformasyon ve iletişim teknolojileri odaklı alanyazına nasıl yansdığına baktığımızda kuşbakışı bir izlenim edinebiliriz.

Örneğin Williams ve Edge enformasyon teknolojileri ile ilgili 1996 tarihine kadar yapılmıŖ inŖacı incelemeleri altı baŖlık altında toplar: Donanım, yazılım, enformasyon teknolojilerinin endüstriyel uygulamaları, örgütler arası ağlar ve evde enformasyon teknolojileri (Williams ve Edge, 1996, s. 882-889). Burada taranan alıŖmaların sorunsalları bu mikro ölçekli perspektifin hangi sorulardan hareket ettiğini ortaya koyar: Donanım endüstrisinin teknik mahareti kullanıcı ihtiyaçlarının önüne geçirmesi, yenilik süreçlerinde üretici ve kullanıcılar arasındaki teknolojik bilgi akışı, yazılım işçilerinin emek süreçleri, yazılımların güvenilirlik testlerinde kıstasların muğlaklığının sonuçları, işletmelerin otomasyon süreçlerindeki örgütsel etkenler, ofis ve işyerlerindeki teknolojik dönüşümlerde alıŖmayla ilgili politik kavrayışların rolü değinilen alıŖmaların inceledikleri meselelerden bazılarıdır. Bu konu baŖlıklarından anlaşılabilieceği gibi, bu aşamada inŖacılıđın, asıl potansiyelini büyük ölçüde mikro-ölçeğe odaklanan, vaka alıŖmalarından elde edilen ayrıntılı ampirik verilerin analiziyle ilerleyen bir yöntemsel doğrultuda bulmuŖtur.

Boczkowski ve Lievrouw (2008), enformasyon ve iletiŖim teknolojileri yerine medya ve enformasyon teknolojileri terimini tercih eder ve bu alanyazını inceleyenlerken, iletiŖim alıŖmaları ve BT'nin birbirlerini nasıl beslediğini ve daha fazla nasıl besleyebileceğini irdeler. İki alanyazının ikili karŖıtlıkların işlediği üç kavramsal köprü üzerinden birbirine bağlanabileceğini ileri sürer: (1) Belirlenim ve olumsuzluk ikiliğinin işlediği, teknoloji toplum ilişkisinde baskın olan nedensellik anlayışları; (2) üretim ve tüketimin birbirinden ayrı ele alındığı teknolojinin gelişim süreci; (3) süreksizlik ya da süreklilik kavramlarıyla açıklanan teknolojik değişimin toplumsal sonuçları. (s.950) Hem iletiŖim alıŖmalarındaki medya ve iletiŖim teknolojilerinin biliŖsel, toplumsal ve kültürel etkilerini merkeze yerleŖtiren paradigmanın hem de inŖacı yaklaşımın bu ikili karŖıtlıklar üzerinden değerlendirilebileceğini öne sürerler. Boczkowski ve Lievrouw da teknolojik determinizmin eleŖtirisinin hem iletiŖim alıŖmaları hem de BT içinde, enformasyon teknolojileri etrafında gelişen "devrimsel retorik" aşılması için bir lokomotif işlevi gördüğünü ve 1990'lar itibarıyla araŖtırmaların "mikro-ölçeğe, gündelik olana, toplumsal ve kültürel bağlamlara, kullanımlara ve yeni iletiŖim teknolojilerinin anlamlarına" yöneldiğini vurgular (s.964).

InŖacılıđın gelişim sürecindeki bu eğilim, Wyatt'ın işaret ettiği engellerin önemli bir kaynağıdır. Enformasyon ve iletiŖim teknolojileriyle ilgili kamusal tartışmada halen geçerliliğini yitirmemiş gerekçelendirmeci teknolojik determinizm, bu tür teknolojiler hakkındaki sınırları net biçimde çizilmiş, incelikli alıŖmaların sayısı artıkça, işlevinin tartışılmasına gerek duyulmayan bir sıradanlık ya da karar vericilerin olağan düşünce iklimi olarak giderek resimden silinmiŖtir. Oysa daha geniş tarihsel bir perspektiften tümüyle kopulması genel bir eğilime dönüŖtüğünde, hem sorunun zorluğunun tanınmasıyla ilgili varsayım hem de siyasal bağlam kaybolmaya başlar. Bu nedenle burada, medya ve iletiŖim alıŖmalarında inŖacılıđın özellikle de teknolojinin toplumsal Ŗekillenmesi anlayışının varsayımlarını bütün bu gelişmelerden önce daha sezgisel biçimde arayan Raymond Williams'ın çizdiği çerçeveye geri dönmenin konuyla ilgili daha açık bir görüş sunacağını öne süreceğim.

Raymond Williams'ın Teknolojik Determinizm Eleştirisi

İletişim teknolojileri özelinde determinizm tartışmasının nasıl geliştiğinin takip edilebileceği önemli bir hat, Raymond Williams'ın aşamalara ayrılacak Marshall McLuhan eleştirisinde cisimleşir.² 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadar Williams'ın teknoloji meselesini ele alırken referans aldığı karşıt kutup McLuhan'ın biçimci (formalist) yaklaşımıdır, zira bu yaklaşım iletişim teknolojilerinin toplumsal etkileriyle ilgili ilgi çekici ancak aşırı genelleştirici bir kavrayışın itibar görmesine sebep olmuştur. Bu eleştirinin aşamaları irdelendiğinde, Williams tarafından determinist açıklamaların sorunlu çıkarımlarının nasıl netleştirildiği ve farklı bir yaklaşım üretmek için nasıl bir yol önerdiği takip edilebilir. Ayrıca özellikle internetin yaygınlaşmasından sonra, popüler kültürde daha da güçlenen teknolojik determinizmin açıklama biçimlerinin beslendiği kuramsal zeminin ana hatları çizilebilir.

Williams'ın Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu (1988 [1962]) üzerine yazdığı 1964 tarihli inceleme, hem McLuhan'ın yaklaşımında neyi önemli bulduğunun hem de daha sonra olgunlaşacak olan teknolojik determinizm eleştirisinin ilk işaretlerini içermesi nedeniyle önemlidir. Williams incelemede kitabın özgünlüğünden ve öneminden şüphe etmediğini, McLuhan'ın "ileri iletişim kuramına kayda değer bir katkıda bulunmuş az sayıda insandan biri" olduğunu belirtir ve matbaa kültürünün özelliklerinin eğitilmiş zihne nasıl biçim verdiğini ortaya çıkarmak için işlettiği "eleştirel imgelemin" gücünü tanıır (1964, s. 340; s. 338). Bu yorum McLuhan'ın da kitabının hemen başında, kendi yaklaşımının neden determinist olmadığını açıklamak için öne sürdüğü argümanı hatırlatır: "Bu çalışmanın, determinist olmak bir yana, insanın özerkliğinde gerçek bir artışla sonuçlanacak şekilde toplumsal değişimin birincil bir etkenini aydınlatmasını umuyorum" (McLuhan, 1988, s.3). Bununla birlikte Williams, bu tür bir bakış açısının yaratabileceği sorunlarla ilgili de ciddi bir uyarı yapar: İletişim araçlarının başlıca toplumsal dönüşüm etkenlerinden biri olduğunu sorgulayacak son insanın kendisi olduğunu söylese de, bir bütün halinde bakıldığında kitabın matbaayı tek ve biricik bir değişim etkeni olarak çizdiğini, başka deyişle "nedensel tecride" uğrattığını ileri sürer (1964, Williams, s.339). On dokuzuncu yüzyıl boyunca, tarih ve beşeri bilimlerin politik ve ekonomik etkenleri tecrit etmesine karşılık insanı bütünlüğüyle odağa alan bir bakış açısına çekmek önemlidir ancak bu başka bir nedenin tecrit edilmesi pahasına yapılmamalıdır. Burjuva dünya görüşü çoğunlukla "nicel ve dışsal maddeyi" tarihsel/toplumsal araştırmanın konusu yapmış, öte yandan bu görüşe yöneltmiş en ciddi eleştiri olarak Marksizm de giderek bu sınırların dışına çıkmamaya başlamıştır. Toplumsal etkenler "dramatik kahramanlara" benzetilirse, "fiyat mekanizması ya da sermaye birikimi" gibi kahramanların yerine matbaayı geçirmek bu çarpıklığı çözecek bir hamle değildir. Benzetme sürdürülürse, McLuhan'ın Gutenberg Galaksisi'ndeki özgünlüğünün ve derinliğinin bedeli, zihin-

2 Bu eleştirinin gelişiminin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bakınız: Jones, P. (1998). The technology is not the cultural form? Raymond William's sociological critique of Marshall McLuhan. Canadian Journal of Communication ; Toronto, 23(4), 423-454.

sel ve toplumsal dönüşümü mutlak bir kahramanlık hikâyesine indirgemesi, bu dönüşümü farklı kahramanların kolektif şekilde sürüklediği bir anlatıya tercüme edememesidir. Williams'ın ifadesiyle,

"[...] kültür ve iletişim arasındaki ilişkilerin incelenmesi, sırf kanıtların ispat kuvveti gereği, bizi doğrusal neden sonuç ilişkileri aracılığıyla değil, kuvvet alanları aracılığıyla düşünmeye götürmelidir. Bir başka ifadeyle, matbaanın ve bağlı kurumlarının büyük önemini idrak edilmesi, bize bunları tecrit etmeyi değil, alanın bütünlüğüne iade etmeyi emreder. O zaman güneş sistemine Gutenberg adı verilebilir, ancak hiçbir şekilde galaksiye verilemez." (s. 339)

Williams'ın eleştirisinin olgunlaştığı çalışma Televizyon: Teknoloji ve Kültürel Biçim (2004 [1974]) başlıklı incelemesidir. Gutenberg Galaksisi'nden iki yıl sonra, McLuhan'ın Medyayı Anlamak: İnsanın Uzantıları (1964) başlıklı kitabı yayınlanmış ve buradaki tezleri akademinin sınırlarını aşan bir popülerlik kazanmıştır. Williams'ın televizyon üzerine incelemesi, bu anlamda teknolojiyle ilgili popüler tartışmalara da dâhil olmayı hedefleyen bir müdahale olarak okunabilir. Bu incelemede Williams McLuhan'ın kuramını teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini hatalı bir biçimde kuran bir yaklaşımın temsili olarak ele alacak ve bu ilişkinin toplumsal alanın bütünlüğü içinde, farklı kuvvetleri devreden çıkarmadan nasıl kurulabileceğini göstermeyi deneyecektir. Williams bu çalışmada McLuhan'ın kuramına, birbiriyle ilişkili üç konuda itiraz eder: (1) Teknoloji ve iletişim ortamı kavramlarının eşitlenmesi, estetik bir kuramın toplumsal olguları da açıklamaya yeten bir kuram gibi sunulabilmesini sağlıyordu; (2) bu tür bir anlayışta, teknolojinin şekillenmesinde toplumsal grupların iradi niyetlerinin oynadığı roller büsbütün siliniyordu; (3) dolayısıyla bu yaklaşım, gizlemekte yetkin olduğu ideolojik varsayımlara sahiptir (Williams, 2004, s.121-138).

İtirazın ilk kısmı kuramsal biçimcilik (formalizm) ve soyutlayıcılık temeli üzerindedir, McLuhan'ın bakış açısı, aslında estetik bir kuramın sınırları içinde kalması gerekirken, çekincesizce sınırları ihlal ederek sosyal kuramın alanına sıçrayabilmektedir. Williams'a göre, bu kuramın cazibesi, radyo, televizyon, matbaa gibi farklı ortamların zihinsel etkileri bakımından özgüllüklerini ayrıntılı şekilde incelemesinden kaynaklanır fakat kuram aynı zamanda iletişim ortamlarının özgüllüklerini, bütün diğer tarihsel kuvvetlerin üstünde bir belirleyici haline getirir. Eğer biçimci, estetik bir perspektifle iletişim ortamlarının özgüllükleri çözümlenirse, toplumsal değişimin, dolayısıyla da tarihin işleyişindeki birincil kuvvetin güçleri ortaya konabilecektir: "Eğer iletişim ortamı – baskı ya da televizyon olsun – nedense, diğer bütün nedenlerin hepsi, yani herkesin genellikle tarih olarak gördüğü her şey, sonuçlara indirgenir" (2004, s.130). Williams için bu indirgeme işleminin en vahim sonucu, mevcut toplumsal yapının veya kültürün koşulsuzca tasdik edilmesidir, tarihin işleyişini mutlak ve tek yönlü biçimde iletişim ortamına tabi kılan bu tür açıklamalar, hâlihazırdaki toplumsal koşullara teknolojinin neden olduğuna olan inancı güçlendirir.

Mevcut toplumsal yapının tasdik edilmesiyle birlikte yürüyen diğer işlem, medyaya ilgili bütün deneyimlerin toplumsal pratikler olmaktan çıkmasıdır. Williams'a göre, McLuhan'ın biçimci bakış açısının işlediği soyut düzlem, medyayı genelleştirilmiş bir "insan organizması" ile çevresi arasındaki dolayım olarak kodlayarak, medyaya ilişkin bütün deneyimler için niyetlerin ve çıkarların yok sayılmasına neden olur. Medya teknolojilerinin gelişme evresinden yerleşmesine, işleyişindeki aşamalardan alıcı olarak kodlanan soyut kategori üzerindeki etkisine bütün süreçler kendiliğinden, neredeyse doğal olarak işleyen bir mekanizma gibi görünmeye başlar ve bu mekanizmanın içinde herhangi bir failin iradi kararlarına yer yoktur. Medyanın işleyişi, belirli ya da genel anlamda failerin niyetlerinin devrede olduğu toplumsal bir pratik olmaktan çıktığında içerik de silinecek, asıl içerik medyanın genel zihinsel şemayı etkileme şekli haline gelecektir. Şaşırtıcı şekilde, karşılaştırmaların ve analizlerin yapıldığı geniş tarihsel ölçeğe rağmen, McLuhan'ın kuramında medya işlemi tarihsel ve toplumsal bağlamından kopuktur; bu kuramda medya işlemi, duyu oranı değişikliği adı verilen bilişsel dönüşümün yeterli nedeni olan bir deneyimden ibarettir.

Medya işlemlerinin tarihselliğinden ve toplumsallığından arındırılması, McLuhan için tamamıyla iletişim ortamının özgüllüğüne tekabül eden belirli toplumsal tahayyüllerin işaret edilmesinin önünde bir engel teşkil etmez, bu biçimci analizle toplumun genel durumuna ilişkin oldukça iddialı sonuçlara varılır. Gutenberg Galaksisi'nde belirli düzeyde kabul edilebilir bulunan, kabileselleşme ile ilgili bu çıkarımların iddia dozu giderek artmıştır. Artık Williams için elektronik çağda geri gelen kabile toplumu ya da "küresel köy" gibi çıkarımların ideolojik varsayımları açıktır, bunlar en iyi ihtimalle temelsiz tahminler ya da hayallerdir. Teknolojinin toplumsal değişimin mutlak faili olarak çizildiği retorüğün arka planını oluşturan ideolojik varsayımlar, belirli toplumsal grupların niyetlerini ve çıkarlarını görmezden gelerek iş görürler: "Fiziksel bir olgu ya da teknik bir imkân olan anlık iletim, fiilen bu tür iletimlerin mevcut toplumsal otoritelerce seçildiğini ve kontrol edildiğini görmek için duraksamadan, sorgusuz sualsiz toplumsal bir olgu düzeyine çıkarılmıştır" (2004, s.131). McLuhan'ın retorüğünün içerdiği ideolojinin belirginleştiği aşama budur, teknik bir olgunun doğrudan toplumsal bir olgu olarak ele alınması, iletişim kurumlarındaki karar vericilerin istediği şekilde hareket etmesini meşrulaştıran bir açıklama tarzı olarak iş görür. Medya profesyonellerinin 1970'lerin sonundan 1990'ların ortalarına kadar McLuhan'ın bu soyut iletişim ortamı kavramına gösterdiği ilginin arkasında, bu tür bir ideolojik işbirliği vardır, iletişim kurumlarındaki profesyonellere, bu kurumlarda aldıkları kararların, yaptıkları tercihlerin ve üretilen içerik üzerindeki denetimlerinin görünmez hale gelmesini sağlayacak avangart bir kuram hediye edilmiştir. Williams'ın deyişiyle, "saf bir biçimcilik, insanın özü üzerine bir spekülasyon olarak başlayan bir kuram, dünyanın en hükmedici ve saldırgan iletişim kurumlarının kalbinde işlevsel hale gelmiş bir toplumsal kuram ve pratik olarak son bulur" (2004, s.131).

Böylece Williams için genel hatlarıyla determinist yaklaşımların ürettiği temel yanılsamalar açık hale gelmiştir. Teknolojik determinizmin güncel durumla ilgili

ürettiği çarpık bakış açısı ile tarihsel idealizmi birbirini besleyerek gelişmektedir, toplumsal failerin teknolojiyi şekillendirme kapasitesi görmezden geldiği ölçüde gerçek tarih geçersizleşir; gerçek tarih geçersizleştikçe de insanın “belirli sınırlar içinde ve basınçlar altında, eylemde bulunup tepki aldığı, mücadele edip ödün verdiği, işbirliği yaptığı, çelişkiye girip rekabet ettiği” bir yer olarak “çağdaş dünya” resimden silinir (2004, s.132). Williams’ın kültürel materyalist anlayışı bir mücadele alanı olarak “çağdaş dünyanın” ya da “gerçek tarihin” bu resmin içine yeniden dâhil edilmesi gerektiğini iddia eder. Bununla birlikte buradaki önemli bir vurgunun da üzerinde durulmalıdır. Bu mücadelelerin “belirli sınırlar ve basınçlar altında” gerçekleştiği uyarısı, yine de aktörlerin tamamıyla boş bir sahada hareket etmediğinin altını çizmektedir. Teknoloji toplumsal grupların niyetleriyle şekillenir ancak bunlar şekillenme sürecindeki “ayrıcalklı” etkenler sayılmamalıdır, ilk aşamadaki niyetlerin, süreç içinde aynı kalmayabileceği, başka amaçların güdümündeki kullanım ve pratiklerle karşılaşabileceği, ayrıca her zaman “öngörülmemiş” kullanımların veya etkilerin devreye girebileceği unutulmamalıdır. Teknolojik determinizme düşmemek için önlemler alınırken, başka bir hataya düşme riski de ciddiye alınmalıdır ve bir denge bulunmalıdır. Bu Williams’ın konumunu teknolojinin öngörülemez sonuçları olabileceğini söyleyen türde bir determinizmin uyarılarını tamamıyla dışlamayan, ölçülü toplumsal inşacılık ya da toplumsal şekillenme anlayışına oldukça yaklaşıttır.

Williams bu hataya “belirlenmiş teknoloji” adını verir, teknolojinin bütünüyle belirli toplumsal grupların niyetleri doğrultusunda şekillendiği ya da şekillenebileceği iddiası da tek yanlı ve indirgemecedir. Bütün denetim ve öngöründe bulunma gücünü başka etkenlere yükleyen bu görüş Marksizmin bazı yorumlarının da içine düştüğü bir hata olarak değerlendirilir. Hatalı bir belirlenim anlayışı, toplumsal pratiklerin tam bir denetiminin veya sürece ilişkin tam bir öngörünün mümkün olduğu fikrine götürecektir. Oysa ekonomik ya da siyasi koşullar gibi belirleyici etkenler de toplumsal pratikleri sınırlayan ve basınçlar oluşturan güçler olarak düşünülmelidir. Örneğin, “güç ve sermayenin bölüşümü, toplumsal ve fiziksel miras, gruplar arasındaki ölçek ve büyüklük ilişkileri” belirleyici etkenlerdir ancak bu etkenler hiçbir koşulda karmaşık toplumsal etkinliği tam anlamıyla denetleyemez ya da bir sürecin nereye varacağını tahmin edilmesini sağlayamaz (2004, s.133). Williams daha sonra bu soruna, Marksizm ve Edebiyat’ta (1977), Marksist kuram bağlamında geri dönecektir: Her tür kısmi belirlenim kavrayışı eninde sonunda “gerçek toplumsal sürecin” anlaşılmasını bir açıdan engelleyecektir, esas olan belirleyenlerin karmaşık etkileşimini kapsayabilmek, tarihsel nedenleri bir kuvvet alanı içinde tarif edebilmektir. Bu nedenle hem maddi sınırları hem de uygulanan basınçların karmaşık etkileşimini hesaba katan, bütüncül bir belirlenim kavrayışına ihtiyaç vardır. “Üretim tarzı” ya da ‘psikoloji’ gibi, özerk, soyutlanmış, denetleyici olduğu ya da öngörü sağladığı kabul edilen nispeten sabit kategorilere dayanan yaklaşımların hepsi, “hem etkin ve bilinçli hem de hükmen, edilgen ve nesnelleştirilmiş tarihsel deneyim” olarak “gerçek toplumsal sürecin,” yani bileşik kuvvetler olarak belirleyicilerin etkileşiminin bulanıklaşmasına neden olacaktır (Williams, 1977, s.88).

Bu eleştirel çerçevenin McLuhan'ın kuramını aşan, özellikle dijital dönemde de yürürlükte kalmaya devam eden içerimlerini ayırt etmeye çalışalım. Neden- sel tecrit olarak adlandıracağımız birinci sorun, yalnızca hatalı, aşırı genellemeler üreten bir tarihsel açıklama modeli olmanın ötesinde, özellikle enformasyon ve iletişim teknolojileriyle ilgili teknoloji politikaları metinlerinde, ya da genel olarak teknolojiyle ilgili kamusal tartışmalarda sürekli geri dönülen gerekçelendirmeci teknolojik determinizmin esasıdır. Bu belirli varsayımlar altında meşru sayılabilecek bir işlemken, özellikle enformasyon teknolojileri sektörünün içinden gelen analizlerde bu tür bir mantığın aşırı genelleştirilmiş versiyonlarına sıklıkla rastlanır. Sonraki başlıkları tek bir kümede toplarsak, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin toplumsal, siyasal ya da ekonomik bağlamından koparılmasının sonuçları ya da bu bağlamın nasıl kurulması gerektiği hakkında, hem iletişim çalışmaları hem de Bilim ve Teknoloji Çalışmaları'nda ciddi bir birikim bulunmaktadır (2008, Boczkowski ve Lievrouw, s.962-965). Bununla birlikte bu birikimin enformasyon teknolojileri sektörünün içinden gelen değerlendirmelerde ve genel olarak iletişim teknoloji politikalarında yaygın karşılık bulduğu söylenemez. Bu durum büyük ölçüde, Williams'ın altını çizdiği ideolojik işlevin halen geçerli olmasından, hatta giderek daha da iyi işlemesinden kaynaklanmaktadır.

Kurucu Perspektif: Alternatif Güzergâhları Düşünmek

Williams için teknolojik determinizmin ya da karşıt kutba yerleştiği belirlenmiş teknoloji fikrinin açmazlarından kurtulmanın bir yolu, teknolojinin alternatif kullanımlarının izini sürmektir. Alternatif kullanımlar, hem teknolojinin içsel özellikleri sebebiyle oluşan mutlak doğrultusuna hem de tamamen güçlü toplumsal grupların denetiminde olduğu fikrine eleştirel bir cevap için çıkış noktasını teşkil eder. Genelleştirici tarihsel anlatıların dışında kalan bu tür mevcut pratiklerin anlatıya dâhil edilmesi ve bunlardan yola çıkarak geleceğe dönük alternatif güzergâhların çizilmesi "gerçek toplumsal sürece" ilişkin bir kavrayış geliştirilebilmenin ilk adımıdır. Bu tür bir kavrayışın ilk taslakları televizyon incelemesinin sonunda bulunabilir: Burada Williams, video kayıt teknikleri ya da kablolu sistem gibi teknik gelişmelerin hem kurumlar hem de genel politikalar düzeyinde ne tür alternatif pratiklerin ya da yaklaşımların parçası olabileceğini değerlendirir (2004, s.145-157). İncelemenin sonunda ise, kabaca iki belirgin olasılıktan bahseder: Yaygınlaşmış eğitim ve katılımcı demokrasi fikirlerine dayanan, şehirleşmiş ve endüstrileşmiş toplumlarının iletişim ihtiyaçlarını şekillendiren bir teknolojik sistem de, birkaç ulus-ötesi şirketin hayatlarımıza her yönüyle nüfuz ettiği ve her tür soruna ve deneyime verdiğimiz tepkileri yönetmeye çalıştığı bir sistem de bu altyapıyla mümkün görünmektedir (2004, s.157).

Bu soruşturma, hem İkin'e Doğru (1983) hem de Modernizmin Siyaseti'nde (2018 [1989]) bulunan "Teknoloji ve Kültür" başlıklı bölümde sürdürülür. İlk kez 1983 tarihinde yayımlanan bu metinde Williams sorunu daha erişilebilir bir düzeyde açıklamaya çalışır. Artık teknolojinin içinde geliştiği tarihsel ve toplumsal süreçten ayrı tutularak, bağımsız bir kuvvet, mutlak bir belirleyen olarak kavranı-

şının farklı politik görüşlere eklenilebilecek bir kültürel karamsarlığa ve gelecek ufkunun kaybolmasına yol açtığı daha açıktır. “Teknolojik determinizmle kültürel karamsarlığın” fena birleşimiyle oluşan bu konum ne teknolojinin kültürel alanda oynadığı rol üzerine kayda değer bir düşünce üretebilmektedir ne de geçmişti dondurup korumaya çalışmaktan ya da azınlığa hitap eden kültürü savunmaktan başka bir yol bulabilecektir (2018, s.148). Giderek yaygınlaşmış olan bu düşünce biçiminin teknolojinin kültürel alanda oynadığı rol üzerine düşünce üretememesinin nedeni, yeni bir teknik imkânın nasıl ortaya çıktığı, bu imkân ortaya çıktıktan sonra nasıl kurumlarla birlikte geliştiği, bu kurumlara hangi niyetlerle biçim verildiği gibi sorularla meşgul olmaktan kaçınmasıdır. Teknolojik yenilik toplumsal sürecin başına gelmiş bir kaza olarak görülür ve bu kazanın üreteceği tahribatı durduracak yollar aranmaya başlanır. Bu nedenle bu tür bir yaklaşım, teknolojiyi kültürel tahribatın sorumlusu sayarak “geçmişten başka kazanılacak bir şeyin” kalmadığı kanaatinin sabitlediği bir savunma konumunda kalır (2018, s.154). Oysa Williams’ın göstermeye çalıştığı gibi bu tahribat teknik imkânın kendisinden çok içinde geliştiği tarihsel süreçteki politik niyetlerin bir ürünüdür. Dolayısıyla esas sorumlunun politik iradedden kurtulmuş bir fail olarak teknoloji olduğu kabul edildiğinde, yeni fiili durumdaki kültürel imkânlara ilişkin bir körlük baş gösterir. Bu körlüğü aşabilmek için yapılması gereken şey ise, geleceğe dönük, alternatif bir politik kuvvetler alanı içinde teknolojik altyapının sunduğu yeni kültürel imkânları göstermeye çalışsan, kurucu bir bakış inşa etmektir.

Williams burada bu tür bir bakışa ilişkin bir eskiz çizmeyi dener, taslak halinde de olsa televizyonun ve kablolu yayıncılığın mümkün bir geleceğine ilişkin bir öngörü sunarak, farklı tercihlerin yeni bir teknolojik sistemi nasıl şekillendirebileceğini, teknolojik gelişmenin tek ve mutlak bir yörüngesinin olmadığını göstermeye çalışır. Aynı teknolojik altyapı, farklı bir ekonomik ve toplumsal sistem için kullanışlı kılınmaya çalışılırsa, başka deyişle kamusal mülkiyet arka planıyla gelişirse şirket kapitalizmi merkezli mevcut yapısından sınırlanabilecek ve katılımcı demokratik bir kültürün oluşmasına katkı sunabilecektir. Bu öngörüler, teknolojik tercihlerin aynı anda siyasi ve ekonomik tercihler olduğu, dolayısıyla ancak belirli yöndeki bir iradenin temel bir parçası olabileceği varsayımı üzerine kuruludur.

Öneriler kablo ve uydu televizyonculuğu ile kurulabilecek farklı işbirliğine dayalı yayın hizmetlerine, kamu kurumlarının bu ağların organizasyonunda oynayabileceği rollere, reklamcılığın yerini alabilecek bir kamusal enformasyon sistemine, kamuoyu araştırmalarında kanaat oluşum süreçlerinin daha isabetli tespit edilmesi için geliştirilebilecek yöntemlere, piyasadan ve devletten bağımsız bir sivil toplumun güçlendirilmesine ve kamusal eğitimin yeni aşamalarına ilişkindir (2018, s.166-172). Bu alternatif şekillenmeye ilişkin önerilerin temelinde kâr etme ilkesini devreden çıkaran, “radikal demokrasinin ve yeni sosyalizmin” gelişme evresinde çeşitli roller üstlenebilecek bir teknolojik sistemin ne tür uygulamaları kapsayabileceği tartışılır (s. 172). Bağımsız yapımçı şirketlerin kullanabileceği bir film ve video ağı, uluslararası düzeyde bağımsız yapımçılarla televizyon şirketlerinin buluşmasını sağlayacak bir değişim ağı, kamu vakıfları ve yapımçı şirketlerin

işbirliği olanaklarını artıracak bir görsel-işitsel kütüphane ve arşiv, yayın hizmetlerine ilişkin önerilerdir. Reklamcılığı devreden çıkarabilecek kamusal enformasyon sistemiyle kast edilen, muhtelif mal ve hizmetlerin gerçek kalitesini değerlendiren kolektif bir veritabanıdır. Etkileşimli kamuoyu araştırması önerisi, katılımcı demokrasi ilkesine uygun bir teknik altyapının piyasa ya da seçim piyasasının ilkelerine tabi olan kamuoyu araştırması yordamlarını dönüştürebileceğini iddia eder. Baskın piyasa ve devlet kurumlarınca ihmal edilen amaçlar için örgütlenen sivil toplumun, bu teknolojilerle şaşırtıcı şekilde güçlenebileceğini öne sürer. Son olarak da “eşitsizliğe ve ayrıcalıklara dayanan bir kültürde” yeni teknolojilerin eğitimde çeşitlilik, süreklilik ve erişilebilirlik bakımından sunduğu imkânlarla değinir.

Dijital altyapının ve internetin yaygınlaşmasından önce dile getirilmiş bu önerilerin ne ölçüde isabetli olduğunu sınavacak bir tarihsel değerlendirmenin ötesinde, buradaki alternatifleri düşünme çabasının güncelliği üzerinde durmak gerekir. Bu çabanın, siyasal referanslarının da ötesinde işaret ettiği doğrultu şudur: Hem gündelik hayata nüfuz edebilme hem de sahip olduğu esneklik kapasitesi nedeniyle, dijital dönemde aynı anda hem teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin karmaşık işleyişini kavramaya hem de alternatif gelecek ufkunun canlı tutulmasına çalışan girişimlerin önemli toplumsal işlevleri olacaktır. Williams’ın teknolojik determinizm eleştirisi, teknolojiyi bu iki çabanın herhangi birinden feragat etmeden düşünmeye çalıştığı için halen günceldir.

Özellikle internetin toplumsal değişimle ilişkisi üzerine akademik ya da popüler tartışmalarda 2000’lerin sonlarına kadar hüküm sürmüş olan, sıradan teknolojik determinizmden beslenen basitleştirici iyimserliğin tüketildiği kabul edilirse, bu iki yönlü çaba daha da anlamlı olacaktır. Williams’ın tezlerinin bu erken dönem iyimser değerlendirmelerin boşluklarını göstermek için işe koşulabileceği ve dijital dönemde bu anlamda güncelliğini koruduğu tartışılmıştır (Freedman, 2002). Bununla birlikte, internet ve toplumsal dönüşüm hakkındaki bu iyimserlik büyük ölçüde kaybolmuş olsa da, iyice belirginleşmiş çelişkileri başka yönleriyle basitleştiren bir gerekçelendirme teknolojik determinizmin halen yürürlükte olduğu söylenebilir. İlerleyen bölümde interneti dönüştürmeyi hedefleyen güncel bir kampanyayı inceleyerek, bu iki yönlü çabanın bir ayağı bütünüyle işlemediğinde, dijital teknolojilerin teknik altyapısını, bu teknolojiler etrafında oluşan hukuki çerçeveleri ve daha önemlisi bu teknolojilerin toplumsal deneyimini dönüştürmeyi hedefleyen girişimlerin gerçek bir kurucu perspektif inşa etmekte yetersiz kalabildiğini öne süreceğim.

Web Sözleşmesi

Tim Berners-Lee’nin World Wide Web’e (Dünya Çapında Ağ ya da kısaca Web) dönüşecek olan bilgi yönetim sisteminin ilk taslağını önerdiği tarihin otuzuncu yılına tekabül eden 2019 yılında, Berners-Lee’nin kurucuları arasında yer aldığı Web Vakfı, Web Sözleşmesi (Contract for the Web) başlığıyla hükümlere, şirketlere ve internet kullanıcılarına bir çağrı yaptı.³

3 <https://contractfortheweb.org/>

Web'in geleceğiyle ilgili yaygın endişelerden doğduğu anlaşılan bu çağrı, belirlediği ilkeler çerçevesinde internetin teknik, hukuki ve toplumsal işleyişinin ne yönde dönüşmesi gerektiğinin ve bu dönüşüm için yapılması gerekenlerin özetlendiği bir yol haritası çizmeyi amaçlıyor. Sözleşme temelde hükümetler, şirketler ve bireyler düzeyinde destekçilerini, insan hakları hukukuna atıfla, evrensel bir ortak fayda ve kamu yararı çerçevesinde gelişecek bir ağ için harekete geçmeye davet ediyor. Dokuz temel ilke ile çerçevesi oluşturulan sözleşme metninin genel ruhu, hükümetlerin, şirketlerin ve yurttaşların ortak iradesiyle yeni eşitsizlikleri giderecek, Web'i daha iyi ve güvenli kılacak ve Web'in kapasitesini evrensel düzeyde doğru yöne yönlendirecek politikaların mümkün olduğu fikrini taşıyor.

2019 yılı itibarıyla Microsoft, Google (bu iki şirket aynı zamanda sözleşmenin müzakere ve inşa sürecinde de yer almıştır), ya da Facebook, Twitter gibi şirketler; dijital haklar konusunda çalışmalar yürüten çok sayıda sivil toplum örgütü sözleşmenin ilkelerini kabul ettiğini ve desteklediğini beyan etti. Ayrıca sözleşmenin web sayfasında 2019 Aralık ayı itibarıyla dokuz binden fazla bireysel destekçisi bulunduğu belirtiliyor.⁴

Bu çağrının oluşturmayı amaçladığı yol haritasını inceleyerek hem toplumsal şekillenme yaklaşımının teknoloji politikası üretmeyi hedefleyen bu tür kampanyaların bakış açılarına nasıl katkı verebileceğini hem de gerekçelendirmeci teknolojik determinizmin bu tür kamusal tartışmalarda yaşamını nasıl sürdürdüğünü anlamaya çalışabiliriz. Bu sözleşme, bir taraftan açıkça belirlenmiş ilkeler çerçevesinde teknolojinin toplumsal olarak şekillendirilebileceği iddiası üzerine temellendirildiği için ilk bakışta teknolojik determinizmin en genel varsayımlarını paylaşmadığı izlenimini yaratıyor. Ancak daha yakından bakıldığında sözleşmeyi biçimlendiren anlayışın, gerekçelendirmeci teknolojik determinizmin akıl yürütme biçimlerini bütün yönleriyle devre dışı bıraktığı da söylenemez. Sözleşme özellikle üç veçhesiyle Web'in bağımsız bir toplumsal dönüşüm faili olduğu fikrini güçlendiren bir bakış açısı içeriyor: (1) Hükümetler, şirketler ve bireyleri eş düzeyde eyleyen failer olarak çizmesi; (2) Erişim sorununu ön plana çıkarması; (3) Bir teknolojik sistem olarak Web'i daha geniş bir toplumsal kuvvetler alanına dâhil etmek için insan hakları çerçevesiyle yetinmesi.

Öncelikle Tim Berners-Lee'nin Web'in mucidi ve mimarı olarak Sözleşme ile somutlaşan yönü nasıl işaret ettiği üzerinde kısaca durmakta fayda var. Berners-Lee gazetelerde yayımlanan makalelerinde ve hem kendi hem de Web Vakfı'nın amacını açıklayan mülakat ve konuşmalarında Web'in temelini kolektiviteye dayandığını her fırsatta vurgulasa da, insanlığa hizmet etmesi için geliştirdiği teknoloji kontrolden çıkmış kurucu figür olarak karşımıza çıkı-

4 Over 1,000 organisations back the Contract for the Web in first month, 20 Aralık 2019, <https://contractfortheweb.org/2019/12/20/over-1000-organisations-back-the-contract-for-the-web-in-first-month/>

yor (Berners-Lee, 2018; 2019; 2019a; Hern, 2019). "World Wide Web'i Ben İcad Ettim. İşte Onu Düzeltmenin Yolu" başlığını taşıyan makalede "kritik bir eşikte" olduğumuzdan söz ediyor; bu eşikteki eylemlerimizin, iki olasılıktan birinin diğerine üstün gelmesini belirleyeceğini belirtiyor. İlk olasılık internetin "insanlığın iyiliği için küresel bir güç" olarak potansiyeline ulaşması, ikincisiyse "dijital distopya"nın derinleşmesi olarak ifade edilmiş. Web Vakfı adına Sözleşme'yi tanıttığı konuşmada ise şöyle diyor:

"Webin nasıl kötüye kullanıldığını anlatan haberlerin arkaplanı oluşturduğu mevcut durumda, birçok insanın Web'in gerçekten iyilik için bir güç olduğu fikriyle ilgili çekinceli ve güvensiz oluşu anlaşılabilir. Ancak geçtiğimiz 30 yıl içinde Web'in nasıl değiştiğini düşünürsek, bildiğimiz haliyle Web'in önümüzdeki 30 yılda daha iyi yönde değiştirilemeyeceğini varsaymak yenilgiyi baştan kabul eden ve hayal gücünden yoksun bir tutum olacaktır. Eğer daha iyi bir Web inşa etmekten vazgeçersek, bizi yüzüstü bırakan Web olmayacak. Biz Web'i yüzüstü bırakmış olacağız." (Berners-Lee, 2019a)

Berners-Lee'nin değerlendirmeleri Web için alternatif bir gelişme çizgisinin mümkün olduğuna, bu çizginin mevcut sorunları çözmeye çalışanlar tarafından inşa edileceğine ve bunun ancak bu yönde gösterilecek iradeye bağlı olduğuna işaret etmektedir ve Web'in önündeki problemleri açıkça formüleştirmeye çalışmaktadır. Bu konum teknolojinin iç mantığından bağımsız, tercihlere ve niyetlere bağlı bir dönüşüm çizgisi olabileceğini varsaydığı ve alternatifleri hayal etmeye çağırdığı için Williams'ın geleceğe yönelen bakışını hatırlatmaktadır. Ayrıca Berners-Lee bu makale ve açıklamalarda sorunları çözenin ve daha iyi bir Web inşa etmenin kolay olmayacağını tekraren belirtir, genel planda sorunun zorluğu tanınmaktadır, ancak çözüm için önerilen yol haritası kapsamaya çalıştığı alanı, özellikle sorunları basitleştirme eğilimi gösterdiği noktalarda, bütünüyle temsil edememektedir.

Tablo 1: Web Sözleşmesi'nin İlkeleri⁵

Hükümetler		
İlke 1 Herkesin internete bağlanabilmesini garanti edin (Tema: Erişim ve açıklık)	İlke 2 Tüm interneti her zaman kullanılabilir tutun (Tema: Erişim ve açıklık)	İlke 3 İnsanların temel çevrimiçi mahremiyetine ve veri haklarına saygı gösterin ve bunları koruyun (Tema: Mahremiyet ve veri hakları)
Şirketler		
İlke 4 İnterneti herkes için uygun fiyatlı ve erişilebilir hale getirin (Tema: Erişim ve açıklık)	İlke 5 Çevrimiçi güven oluşturmak için insanların mahremiyetine ve kişisel verilerine saygı gösterin ve bunları koruyun (Tema: Mahremiyet ve veri hakları)	İlke 6 İnsanlıktaki en iyiyi destekleyen ve en kötüye meydan okuyan teknolojiler geliştirin (Tema: Pozitif teknoloji)
Vatandaşlar		
İlke 7 Web'de içerik oluşturun ve ortak çalışmalara katılın (Tema: Kamusal eylem)	İlke 8 Sivil söyleme ve insan onuruna saygı duyan güçlü topluluklar oluşturun (Tema: Kamusal eylem)	İlke 9 Web için mücadele edin (Tema: Kamusal eylem)

O halde sorunlar gereçlendirmeci teknolojik determinizmin devreye girdiği noktalar üzerinden tartışılabilir. Birinci sorun Sözleşme'nin muhataplarına seslenme biçimidir, başka deyişle dönüşüm sürecine dâhil olan toplumsal aktörlerin eş düzeyde hareket eden aktörler olarak çizilmesidir (Tablo 1). Sözleşme hükümetler, şirketler ve vatandaşlar için belirlenen temel ilkeleri belirli bir öncelik ya da hiyerarşi gözetmeden sunmaktadır. Bu durum ancak çelişkiler ve müzakereler, ödümler ve işbirlikleriyle ilerleyebilecek bir siyasal, hukuki ve toplumsal dönüşüm sürecini, soyut bir evrensel ortaklık veya uyumlu hareket zeminine çekmektedir. Elbette ilkeler özelinde bakıldığında çelişkiler, karşıtlıklar üzerinden ilerleyecek bu etkileşimlerin dinamikleri tümüyle göz ardı edilmiş değildir; özellikle devletlerin ve şirketlerin, bireylerin çevrimiçi gizlilik ve veri haklarını koruyacağı hukuki temelin üzerinde ısrarla durulması esas bir karşıtlığın tanındığını gösterir. Bununla birlikte özellikle ilkelerin eşit düzenlenişinin ürettiği retorik etki, bu tür esas karşıtlıkların temiz, pürüzsüz siyasal ve hukuki çözümleri olduğuna ilişkin bir izlenime sebep olur.

Sözleşme'de basitleştirici ve aşırı genellemeci tutumun devreye girdiği ikinci önemli nokta erişim sorununun üzerindeki belirgin vurgudur (Contract For The Web, s.3-4; s.6). Hükümetler için belirlenen ilk iki ilke ve şirketler için belirlenen ilk ilke dünya nüfusunun çevrimiçi olmayan bölümü için internet erişiminin sağlanması ve maliyetinin düşürülmesi üzerinedir. Bu sorun sözleşmenin genel amaçlarını ve ruhunu üç tema üzerinden anlatan belgenin (tema başlıkları sırasıyla şöyledir: Herkes için uygun fiyatlı ve erişilebilir, herkes için güvenli ve misafirper-

5 Contract For The Web, <https://contractfortheweb.org/>

ver, herkes için güçlendirici) ilk bölümünde de konuyla ilgili verileri içeren grafiklerle detaylandırılmıştır (The Case ForThe#Web, 2018, s. 6-11). Erişim sorununun yeni eşitsizlikler tablosunun önemli bir parçası olduğuna kuşku yoktur, ancak bu sorunun dengesiz bir şekilde vurgulanması yanıltıcı olabilmektedir. Yanıltıcılığı internet erişiminin tek başına yeterli bir toplumsal dönüşüm etkeni olduğu varsayımını perçinlemesinden ileri gelir, oysa yalnızca erişimin yaygınlaştırılması üzerinden kurulan eşitleme anlayışı sorunludur.⁶ Örneğin, The Case ForThe#Web başlıklı belgede çevrimdışı kalan insanların “çevrimiçi devrime” dâhil edilmeyecek “ekonomik fırsatlardan, küresel kamusal tartışmadan, toplumsal ve kültürel alışverişten, temel devlet hizmetlerinden ve demokratik güçlenmeden” mahrum bırakıldıkları belirtilmektedir (s.6). Tek başına internet erişiminin toplumsal süreçlere eklenmesinin her özgül durumda, toplumun her katmanında burada sıralanan olanaklarla sonuçlandığı iddiası bir hayli şüphelidir. “Çevrimdışı nüfuslar” ya da “küresel dijital bölünme” gibi bütünleyici kavramlar, çok farklı dinamiklerle işleyebilecek toplumsal şekillenme süreçlerini tek yönlü ve tek nedenli kalkınma çerçevelerine tercüme ederler (s.7; s.9). Bunun bir nedeni, bu tür bir erişim formüleştirmesinin belirli varsayımlar altında eşitsizlik sorununu ölçülebilir hale getirmesidir. İnternet erişiminin ne olduğuna ve nasıl ölçülebileceğine ilişkin varsayımlar belirlendiğinde, dünya nüfusunun erişim oranlarının hızlanma ya da yavaşlama eğilimleri verilerle takip edilebilir. Böylece eşitsizlik gibi karmaşık bir toplumsal olgunun internet erişimi verileri üzerinden çerçevelenmesi mümkün olur.

Son husus ise, “insanlıktaki en iyiyi destekleyen ve en kötüye meydan okuyan teknolojiler geliştirin” ifadesiyle özetlenen altıncı ilkenin detayları üzerinden takip edilebilir. İlkenin alt maddelerinde şirketler için insan haklarına saygı duymak, “eğitim, cinsiyet eşitliği, sistematik olarak dışlanmış gruplar, iklim ve sosyo-çevresel adalet” ile ilgili Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’ne uygun politikalar oluşturmak, teknolojinin geliştirme aşamalarında ve sonrasında bütün topluluklarla etkileşim kanalları kurmak, şirket çalışanlarının “etkiledikleri topluluklara karşı sorumluluklarını” anlamasını sağlamak ve “dijital müştereklere yatırım yapmak” gibi hedefler ve taahhütler belirlenmiştir (Contract For The Web, 2019, s. 8). İlkenin genel bağlamının açıklandığı bölümde ise, “[...] Web teknolojilerinin tasarım ve kullanımının toplumsal etkilerinin değerlendirilmesinin” ve bu teknolojilerin geliştirilmesinde “bireysel kullanıcıların göreceği faydanın” ötesinde “insan haklarının kolektif gelişim ve korumasının” daha fazla hesaba katılmasının öneminden bahsedilir. (s.26)

Bu ilke ve hedeflerle ilgili iki sorun tespit edilebilir: Birincisi teknoloji politikası gibi bir alanda, iyi ve kötü gibi ahlaki kategorilerle iş görülebileceğini düşünmek hareket edilen zeminin pek de farkında olunmadığını gösterir. Hem teknoloji hem de politika üretmek için bu tür ahlaki kategorilerin muğlaklaştığı bölgelere girmek neredeyse bir zorunluluktur. İkinci husus da bu durumla ilişkilidir: Sözleş-

6 Tek başına erişimin neden yeterli bir eşitlik ölçütü olmadığıyla ilgili bakınız: Thomas, G., & Wyatt, S. (2000). Access is not the only problem: Using and controlling the Internet. Wyatt, S., Henwood, F., Miller, N., & Senjer, P. (ed.) Technology and In/equality: Questioning The Information Society içinde (s. 21-45). Londra: Routledge.

me'nin temel referans noktası olan insan hakları çerçevesinin Web teknolojilerinin toplumsal şekillenme süreçlerinde ortaya çıkan, hesap edilmesi güç dinamiklere her zaman yanıt veremeyecek olması muhtemeldir. İnsan hakları çerçevesinin, teknolojileri ve toplumsal değişim ilişkisinin karmaşık, öngörülemeyen sonuçlarla dolu, düz bir gelişim çizgisinde ilerlemeyen işleyişini kavramak için yeterli zemini sağlayacağı oldukça şüphelidir.

Sonuç: Gerekçelendirmeci Teknolojik Determinizmin İşlevleri

Burada tartışmaya çalıştığım sorunlar Web Sözleşmesi'nin bütünüyle nafiye bir çağrı olduğunu göstermez, Web'in tarihsel gelişiminde kritik bir noktaya gelindiğine ilişkin uyarıyı kamusal bir tartışmaya dönüştürme çabasının ya da işaret ettiği sorunlara yönelik alternatif arayışlarının karşılık bulması olumlu gelişmeler doğurabilir. Wyatt'ın uyarısı bu noktada hatırlanabilir, ele aldığımız belgede olduğu gibi, gerekçelendirmeci teknolojik determinizm istisnai anlarda alternatif teknolojik gelişme hatlarını tahayyül etmeye yönelik bir niyet üretilmesine vesile olabilmektedir. Bu anlamda sektörün içindeki genel düşünce iklimini, Wyatt'ın makalesinde "teknolojik determinizmin ideolojisi" olarak adlandırılan mekanizmayı basit bir hata, her koşulda düzeltilmesi gereken bir yanlış bilinç olarak ele almak isabetli olmayacaktır.

Bu aktörler belki de tam da bu iklim nedeniyle işlemediğini ya da kötü işlediğini düşündükleri şeyleri tamir etmek, düzeltmek, farklı bir yöntemle çalıştırmak için harekete geçebiliyordur. Öte yandan ele aldığımız belge üzerinden açıklamaya çalıştığımız gibi, teknoloji sektörünün içindeki aktörlerin, karar vericilerin veya politika üretenlerin toplumsal dönüşüm süreçleriyle ilgili düşünce alışkanlıklarındaki zayıflıkların, ortaya koydukları iradeyi kısıtladığı da söylenebilir. Bu aktörlerin toplumsal süreçleri basitleştirici sebep sonuç ilişkileriyle, gerçek tarihsel süreçlerin karmaşıklığını kapsamaya çalışmadan düşünmeye yatkın oluşunu olağanlaştırmak bu nedenle yanlıştır.

Başka deyişle, eğer teknolojinin şekillenmesinde bu aktörlerin tercihlerinin ve niyetlerinin rol oynadığı iddiası doğru ise, bu tercihlerin ve niyetlerin hangi düşünce biçimlerinden doğduğuna ilişkin daha derin bir anlayış, teknolojinin kendi iç dinamiklerine ilişkin de anlayışın gelişmesine katkı sağlayabilir. Bu sahanın düşünme biçimlerinin, kurduğu sebep sonuç ilişkilerinin, egemen olan toplumsal etki çerçevesinin hatalarını, eksikliklerini basitçe düzeltmektense, nasıl oluştuğunu ve işlediğini anlamaya çalışmak, geliştirilen eleştirilerin de yeni katmanlar kazanmasına ve eleştirilerden doğacak etkileşimin artmasına sebep olabilir.

Kaynakça

Ansal, H, Ekinci, M., & Kaşdoğan, D. (2018). Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir giriş. Toplum ve Bilim, 144, 9-38.

Akrich, M. (1992). The De-Description of Technical Objects. Bijker, W. E. & Law, J. (ed.) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* içinde (s.205-225) Cambridge: MIT Press.

Berners-Lee, T. (6 Aralık 2018). How to Save The Web. New York Times. Erişim 5 Ekim 2020, <https://www.nytimes.com/2018/12/06/opinion/tim-berners-lee-saving-the-internet.html>

Berners-Lee, T. (24 Kasım 2019). I Invented the World Wide Web. Here's How We Can Fix It. New York Times. Erişim 5 Ekim 2020, <https://www.nytimes.com/2019/11/24/opinion/world-wide-web.html>

Berners-Lee, T. (12 Mart 2019a). 30 Years On, What's Next #ForTheWeb. Erişim 5 Ekim 2020, <https://webfoundation.org/2019/03/web-birthday-30/>

Bijker, W. E. & Pinch, T. J. (2012). The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other. Bijker, W. E., Hughes, T. P. & Pinch, T. (ed.) *The Social Construction of Technological Systems: New Directions In The Sociology and History of Technology* içinde (s.11-45) Cambridge: MIT Press.

Bimber, B. (1994). The Three Faces of Technological Determinism. M. R. Smith & L. Marx (ed.), *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism* içinde (s. 79–100). Cambridge: MIT Press.

Brey, P. (1997). Philosophy of technology meets social constructivism: A shopper's guide. *Techné: Journal for the Society of Philosophy and Technology*, n. 3–4.

Boczkowski, P., & Lievrouw, L. A. (2008). Bridging STS and Communication Studies: Scholarship on Media and Information Technologies. Hackett, E. J., Amsterdam, O., Lynch, M. & Wajcman, J. (ed.) *The Handbook of Science and Technology Studies: Third Edition* içinde (s. 951–977). Cambridge: MIT Press.

Contract For The Web. (Kasım 2019). Erişim 1 Ekim 2020, <https://contractfortheweb.org/>, (Pdf versiyonu) <https://9nrane41lq4966uwmljcfggv-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/Contract-for-the-Web-3.pdf>

Freedman, D. (2002). A 'technological idiot'? Raymond Williams and communications technology. *Information, Communication & Society*, 5(3), 425-442.

Hern, A. (12 Mart 2019). Tim Berners-Lee on 30 years of the world wide web: 'We can get the web we want'. *The Guardian*. Erişim 5 Ekim 2020 <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/12/tim-berners-lee-on-30-years-of-the-web-if-we-dream-a-little-we-can-get-the-web-we-want>

Jones, P. (1998). The technology is not the cultural form? Raymond William's sociological critique of Marshall McLuhan. *Canadian Journal of Communication* ; Toronto, 23(4), 423–454.

Latour, B. (2005). *Reassembling The Social: An Introduction to Actor-Network-The-*

ory. New York: Oxford University Press.

MacKenzie, D., & Wajcman, J. (1985). Introduction: The Social Shaping of Technology. MacKenzie, D., & J. Wajcman. (ed.). *The Social Shaping of Technology: How the Refrigerator Got Its Hum* içinde (s.2-26). Philadelphia: Open University Press.

Marx, L., & Smith, M. R. (1994). Introduction. M. R. Smith & L. Marx (ed.) *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism* içinde (p. ix-xv).Cambridge: MIT Press.

McLuhan, M. (1988). *The Gutenberg Galaxy: The Making of The Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.

McLuhan, M. (1994) *Understanding Media: Extensions of Man*. Londra: MIT Press

Sismondo, S. (2008). Science and technology studies and an engaged program. Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M. &Wajcman, J. (ed.) *The Handbook of Science and Technology Studies: Third Edition* içinde (s. 13–32). Cambridge: MIT Press.

Thomas, G., & Wyatt, S. (2000). Access is not the only problem: Using and controlling the Internet. Wyatt, S., Henwood, F., Miller, N., & Senjer, P. (ed.) *Technology and In/equality: Questioning The Information Society* içinde(s. 21-45). Londra: Routledge.

Web Foundation (2018). *The Case #ForTheWeb*. Washington DC: Web Foundation.

Williams, R., & Edge, D. (1996). The social shaping of technology. *Research Policy*, 25(6), 865-899.

Williams, R. (1964). A Structure of Insights. *University of Toronto Quarterly* 33(3), 338-340.

Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

Williams, R. (2004). *Television: Technology and Cultural Form*. New York: Routledge.

Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı*. Kılıç, S. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Williams, R. (2018). *Kültür ve Teknoloji. Modernizmin Siyaseti* içinde (s.147-173). Şannan, B. (çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.

Wyatt, S. (2008). Technological Determinism Is Dead; Long Live Technological Determinism. Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M. &Wajcman, J. (ed.) *The Handbook of Science and Technology Studies: Third Edition* içinde (s. 165–180). Cambridge: MIT Press.

Dikkat Ekonomisi Aracılığıyla Sosyal Medyayı Yeniden Düşünmek

Nilgün Tatal

Prof. Dr.

Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi

Radyo Televizyon Anabilim Dalı Başkanı

ntatal@gsu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1535-7278

Yiğitalp Ertem

Bilgisayar Mühendisi

yalpertem@gmail.com

Abstract

Rethinking Social Media Through the Conceptualization of the Attention Economy

The accelerated renewal and widespread use of new communication technologies have brought up the question of attention, which focuses on the time spent with the media and the content produced or consumed in the media, as an important issue in the field of communication studies. The attention of those, who use new media or social media platforms to consume content or actually produce an "advantage" with the content they consume, has become the most important economic value of the postmodern or digital age. This article, in the light of theoretical debates, will discuss what the new structuring of the means of communication has transformed the attention of media users into, and will lay out, based on the intellectual sources of the discussions in question, what types of intellectual expansions it has provided for the phenomenon of new media and attention.

Keywords: Attention economy, social media, new media, technology

Résumé

Répondre les médias sociaux à travers la conceptualisation de l'économie d'attention

Le renouvellement accéléré et l'utilisation généralisée des nouvelles technologies de la communication ont amené la question de l'attention sur le temps passé avec les médias et le contenu produit ou consommé dans les médias comme une question importante dans le domaine des études de communication. L'attention de ceux qui utilisent les nouveaux médias ou les plateformes de médias sociaux pour consommer du contenu ou produire réellement un «avantage» avec le contenu qu'ils consomment est devenue la valeur économique la plus importante de l'ère postmoderne ou numérique. Dans cet article, on essaiera de voir comment la nouvelle structuration des moyens de communication a transformé l'attention des utilisateurs des médias et quels types d'explications intellectuelles sont apportées, à la lumière du concept de d'économie d'attention traité par les différentes sources intellectuelles, dans les recherches en communication au phénomène des nouveaux médias.

Mots-clés : *Economie d'attention, médias sociaux, nouveaux médias, technologie*

Öz

Yeni iletiŖim teknolojilerinin hızlanan yenilenmesi ve yaygınlaŖan kullanımı medya ile geçirilen zamana ve medyada üretilen ya da tüketilen içeriğe yönelen dikkat sorunsalını iletiŖim çalıŖmaları alanında önemli bir konu olarak gündeme getirmiŖtir. Yeni medya ya da sosyal medya platformlarını içerik tüketmek ya da tükettiği içerikle aslında bir "fayda" üretmek için kullananların sarf ettiği dikkat, post-modern ya da dijital çağın en kayda değer ekonomik değerine dönüşmüŖtür. Bu yazıda iletiŖim araçlarının yeni yapılanmasının medya kullanıcılarının dikkatini günümüzde neye dönüŖtürdüđü kuramsal tartışmalar ışığında ele alınacak, söz konusu tartışmaların düşünsel kaynaklarına dayanarak yeni medya ve dikkat olgusuna ne tür düşünsel açılımlar getirebildiği serimlenecektir.

Anahtar Kelimeler *Dikkat ekonomisi, sosyal medya, yeni medya, teknoloji*

Giriş

İnternet teknolojisinin keşfedilmesi ve sosyal medyanın yaygın kullanımı dikkati günümüzde öncesinden farklı bir "değer" haline getirmiştir. Bunun en temel nedeni tüketime dayalı kapitalizmin ya da endüstri sonrası çağın en fazla artı değer yarattığı sektörün enformasyon ve eğlence sektörü olmasıdır. Henüz daha internet teknolojisi ve yoğun kullanımına yol açacağı sosyal medya platformları gün yüzü görünmeden, dikkat kavramına ilk Herbert Simon 1971 yılında değinmiştir. Simon dikkati, enformasyon yoğun bir dünyada, enformasyonun tükettiği bir şey olarak tanımlar; dikkatin asıl az bulunan ve nadir bir kaynak olduğunun altını çizer. Dikkat ancak 1990'lı yıllarda medya ve iletişim çalışmaları alanında daha çok tartışılmaya başlanır, dikkat ekonomisini konu alan farklı yazılar da bu tarihlerde kaleme alınır.

Bu yazılarda Herbert Simon'un dikkat tanımına sıkça atıf yapılmaktadır. Belirtmek gerekir ki pek çok atıf alan Simon'un dikkat konusundaki makalesinde yazar daha henüz kavramı dikkat ekonomisi şeklinde kullanmamıştır. Dikkat ekonomisi kavramını 1990'lı yıllarda Maurice Goldhaber bir konferansta kullanır. Bu haliyle kavramdan başta internet olmak üzere dijital teknolojilerin yayılması ve buna bağlı olarak yeni iş ve gelir modellerinin doğması, tüketim alışkanlıklarının yerleşikleşmesi bağlamında daha çok söz edilmeye başlanacaktır.

Nitekim piyasa da dikkat ekonomisini içinde stratejiler geliştirilecek bir alan olarak görmeye başlayacaktır; eleştirel sosyal teori de bu yeni gelişen ve önemi kayda değer görülen olgunun ekonomik, toplumsal, kültürel ve psikolojik yönleri üzerine düşünmeye başlayacaktır. Sosyal teorideki bu tartışmalar, medya ve iletişim çalışmalarında 2000'li yıllardan itibaren mistikleştirilen teknolojinin her derde deva olduğuna dair savların felsefi terimlerle tartışılmasına aracı olacaklardır. Bu yazıda teknolojinin sağladığı imkanlar felsefi, ekonomik, estetik ve sosyolojik alanların katkılarıyla tartışıldığında ortaya çıkan kavramsal manzaranın nasıl biçimlendiği ele alınacaktır.

Sosyal bilimlerde dikkat ekonomisini konu alan çalışmalarda, ücretsiz ve duygulanımsal emek üzerine yapılan araştırmalar hem nicel anlamda artmış hem de çağımızın yeni ekonomik ve politik renginin ne olduğu sorusu teknolojinin yaygınlaşan kullanımıyla yeni perspektiflerden tartışılmaya başlanmıştır. Daha çok otonomcu Marksistlerin bu konudaki çalışmalarında, çağımızın yeni emek biçimlerinin ele alındığı açıkça görülmektedir. Bu çalışmalar kaynağını Marx'ın Grundrisse yapıtı ile Dallas Smythe'in 1970'li yıllarda iletişim alanında gündeme getirdiği izleyici metası/emeği hakkındaki tartışmasına yaslanmaktadır. Bu tartışmalarda dikkat ve duygulanımsal emek altı çizilen önemli olgular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dikkat olgusu tartışmalarda hem meta hem de sermaye olarak nitelenmektedir. Medyada yer alan bir ünlü için kendine çekebileceği dikkat miktarı onun

dikkat sermayesi olarak tanımlanırken, piyasa koşullarına göre dikkat, ekonomik sermaye olarak düşünölmektedir. Tüketen tarafındaysa dikkatin metalaşması söz konusudur. Ama bir yandan dikkat “kısıtlı bir kaynak” olarak tanımlandığında, tüketicinin harcaıacağı dikkat miktarı da sermaye olarak düşünölebilmektedir.

Duygulanımsal emekse (affective labor) Michael Hardt ve Antonio Negri’den esinlenen İtalyan otonomcu yazarlarda sıkça ele alınan bir kavramdır; George Franck ise “bilişsel kapitalizm” kavramını tercih etmektedir. Jonathan Crary ve Dominic Pettman ile Tiziana Terranova dikkatin kuşatılması yüzünden, dikkat pratiklerinin bugünden kestirilmesi güç olan bilişsel ve duygusal etkilerinin altını çizmektedir.

Bu yazarlara göre sadece günlük hayatımıza, boş zamanımıza ait olan zamanımızı ve dikkatimizi satıyor değilizdir, bundan daha fazla olarak yeni iletişim biçimleriyle örgütlenen toplumsal düzenlemenin psikolojik halimiz, toplumsal ilişkilerimiz ve siyasallaşmamız üzerinde hasarlı etkileri söz konusudur. Ücretsiz emek, dijital emek, duygulanımsal emek, dikkat emeği gibi kavramların gördüğü işlev karşısında şöyle bir soru da sorulmayı hak etmektedir: Acaba bu yeni kavramsal araçlar, akademik bir üretimin motoru olma işlevini de üstlenmemekte midir? Dikkat ekonomisi tartışmaları bu şekilde değerdendirilebilir mi? Dikkat ekonomisi bağlamında yapılan tartışmalar, temelde daha önceki emek ve yeni medya üzerine yazılan yazılara referanslarla ilerlemektedir. Yeni medyanın “yeniliği” tartışma konusuyken, dikkat ekonomisi tartışmaları da bazı anlarda dikkat ekonomisi kavramının meşruiyetini bu açıdan sorgulanır kılmaktadır.

Bundan ötürü pratik örnekler üzerinden düşünmeye çalıştığımızda, şu saptamaları yapmak kaçınılmaz olmaktadır: Dominic Pettman’ın Henri Lefebvre’ye dayanarak söylediği gibi gündelik hayatın en önemli özelliği dolaylıdır. İki örneği düşünelim: Birinde, bir iş ortamında birlikte çalıştığımız kişiyle geçirdiğimiz emek zamanının dışında, boş zamanda (leisure) buluşup sohbet edebiliriz. Diğerindeyse yine aynı boş zamanda bir sosyal medya şirketinin platformunda konuşmayı tercih edebiliriz. İlki iletişim teknolojisinin dolayımıyla gerçekleşmezken, bundan farklı olarak ikincisinde bir şirket, iletişimin altyapısını bize sunarak (kullanım değeri) konuşmalarımızda biriken veriden ve bu verinin işlenmesinden, bu sayede aldığı reklamlardan bir kâr sağlamaktadır. Bunu daha genele yayınca geleneksel anlamda emek dışı vaktin de sürekli olarak şirketlerin dolayımına maruz kaldığını açıkça görmekteyiz.

Dikkat ekonomisi tartışmalarını konu alan metinlerde, kendisine hiç gönderme yapılmayan bir düşünür Louis Althusser’dir; Söz konusu dikkat ekonomisi tartışmalarını Louis Althusser’in emeğin yeniden üretimi kavramıyla da düşünebiliriz. Konuya bu açıdan bakınca, bir süreklilikten söz etmek olası hale gelmektedir, geçmişe göre değışen çok fazla bir şey aslında yoktur. Sadece emeğin yeniden üretiminin nasıl gerçekleştiğine dair detaylar bulunmaktadır karşımızda.

Bu aşamada bir başka soru da kendini dayatmaktadır: Dikkat ekonomisinde satılan/metalaşan nedir? Zaman mı, dikkat mi yoksa veri mi? Zaman ve dikkat arasındaki ayrımı nasıl yapabiliriz?

Öncelikle şunu belirtmekte fayda var: Dikkat ekonomisinin daha ekonomik terimlerle tartışılması durumunda, Marksist literatürün emek ve değer tartışmaları ile kapitalizmin finans kapitalizmine dönüşmüş olması gibi olguların emeğin yeniden üretimi bağlamında yeniden tartışıldığını görmekteyiz. Ayrıca başka bir tartışma katmanında ise, dikkat ekonomisinin insan beyninin ve zihninin işleyişi-ne, sosyalleşmeye ve siyallaşmaya etkileri, kişinin ruhsal durumuna etkileri gibi sorgulamalarda da psikoloji, sinirbilim, sosyoloji ve siyaset bilimine dair disiplinlerarası tartışmalar gündeme gelmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, dikkat ekonomisi hakkındaki tartışmaların disiplinler arası okuma ve bilgi gereksinimini kamçılıdığını, medya ve iletişim çalışmalarına zengin bir araştırma ve kuram kapısı açacak bir zenginliğe sahip olduğu da görülmektedir. İşte bu makalede yeni iletişim teknolojileri ve sosyal medya ortamında dikkat ekonomisi literatürü aktarılacak; ilgili yazında referans olan düşünürlerin konuyu ele aldığı kavramlar betimlenecek, tartışılacak ve aralarında bağlantılar kurulacaktır.

Geç Kapitalizm ve Uykusuzluk

Uyku zamanının hız, hareket ve verimlilik buyruğu ile çelişen bir yapısı olduğu açıkça ortadadır. Jean Baudrillard'ın seyahat deneyimini kaleme aldığı Amerika'da Amerikalıların en çok yoksun olduğu şeyin uyku olduğunu sosyal medya kullanımı henüz daha bu kadar yaygınlaşmamışken yazdığını biliyoruz. Artık uyku ile geç kapitalizmin ilişkisi çok daha çetrefilli bir yola girmiştir. Eğer ekonominin en önemli girdisi ya da hammaddesi insanın zamanı ve dikkati haline gelmiş ise, araçsal rasyonaliteyi içerdiği mantığın sonuna iten çağımızda uykuyu yenmenin yolları, insanı uykudan "özgürleştirmenin" çareleri bilimsel araştırmaların öncelikli alanı haline gelmiştir.

Jonathan Crary (2015), uykusuzluğun bir ihtiyaç olmasının önüne nasıl geçileceğine dair yapılan araştırmaların ilk olarak askerlerin uyku sorununu halletmek üzere başladığına işaret eder ve artık üretken ve verimli kılınması gereken her insan için bu araştırmaların uyku ihtiyacını ortadan kaldıracak çareler aradığını belirtir. Yazar, ilaç sektörünün bu iş için çoktan çalışmaya başladığını ve uykusuzluğu bir yaşam tarzı olarak pazarlamaya hazırlandığını haber veriyor. Uykuyu sorun olarak gören bu akıl yürütüş, ilk Amerika Birleşik Devletleri'nde uykusuzluk ile itaat arasında güçlü bir bağ olduğu tanısından hareketle, Guantanamo'da mahkumları itaatkar kılmak amacıyla yararlanmıştır; dolayısıyla aslında bir işkence tipinin toplumsal uzvun bütününe yayılmasıyla karşı kaşıyayız.

Crary'nin dikkat ekonomisi konusundaki bu gözlemi en sert saptamalardan birini oluşturur. Dijital tüketim alanında işleyen ağ mantığının kökeninde devletin

işleyişi ve askeri-endüstriyel tahakküm pratiklerinin (Irak, Afganistan ve Guantanamo örnekleri) bulunduğuna işaret etmiştir. Taylorizm iş bilgisi elinden bilimsel yönetimle alınan çalışanın daha hızlı ve daha kolay manipüle edilebilir: daha az ücrete daha çok iş yapan bir montaj hattı işçisine dönüşmesinin yolunu açmıştı. Fordizm ile zirvesine ulaşan bu bilimsel yönetim pratiği şimdi tüketimci ve finansal kapitalizm çağının iş yapılanmasının adı olan post-fordist düzende hem çalışanı hem de tüketiciyi uykusundan bile etme yoluna girmiş görünüyor. Politik ve ekonomik iktidar, dikkatin ve uykunun kendi hanelerine girdi olarak yazılması arayışında, tahahakküm meyillerini günlük yaşamında sıradan insana musallat etmiştir artık.

“Uyku yoksunluğu insanı aşırı bir âcizlik ve itaate sürükler ... uykunun esirgenmesi bir dış kuvvetin benliğe el koyması, bireyin ayrıntılı olarak hesaplanmış biçimde paramparça edilmesidir.” (Crary, 2015, s.18)

Bu saptama öznenin bio-iktidar teknik ve stratejileriyle biyolojik varlığına indirgenmesi konusunda çağımızın geldiği son aşamayı radikal bir şekilde görülür kılmaktadır. İnsanın nüfus kütüğündeki nicel bir varlık olarak düşünülmesinin en uç noktası demek ki; yaşamın doğal ritminin kurucusu olan uykunun reddedilmesi şeklini alarak, somut bir iktidar pratiğine dönüşmektedir. Bu bağlamda Jonathan Crary insanın 24 saat boyunca işlemesi ve çalışması gereken bir makine olarak tasavvur edilmesi arayışından bahsederek, çalışma ve emeğin artık kesintisiz faaliyetler olarak koyutlandığının altını özellikle çizmektedir.

Uyku araçsal ve fizyolojik bir deneyim olarak kodlanırken, insan ile makine arasındaki bağ da insana yönelik bir uyku modunun oluşturulması şeklinde dönüşüm geçirmektedir. Uyku, bir makine işlevi olarak tanımlandığında bir makinenin az enerji tüketimi modunda gelen sinyalleri her an almasına benzer bir fonksiyon insana da eklenmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalara atıfla Jonathan Crary, gece uyurken gelen mesajlarını kontrol etmek için uyanan insan sayısının hızla arttığını belirtmektedir.

Giorgio Agamben bu durumu İstisna Hali’nde: İnsan bu durumda makine gibi işlemesi gereken, ancak makine de olmadığı için, yani canlı emek olduğu için emeğinin ve zamanının değeri kesintisiz bir şekilde araçsal bir üretkenlik mantığına göre kontrol altına alınması gereken bir bios olmaktadır. Bu düzende ayrıca canlı emeğin değeri de düşüşe geçmektedir, insanın dinlenmesi ve sağlıklı olması piyasa toplumunun öncelikli amacı hiç olmamıştı, ama bugün insan yine Agamben’in Kutsal İnsan’da özenle altını çizdiği şekilde gözden çıkarılan bir varlığa dönüşmüştür. Üstelik çağımız insanına çalışma, tüketime ve pazarlama zamanından geriye dinlenmek için zaten çok bir zaman da kalmamaktadır. Bu tanıyı Crary (2015, s. 25) Luc Boltanski ve Eve Chiapello’dan almaktadır:

“Luc Boltanski ve Eve Chiapello çağdaş kapitalizm tahlillerinde telematik ortamda sürekli meşgul, temas halinde, etkileşim içinde olan, iletişim kuran, tepki veren ya da işleyen bireyi takdir eden bir

dizi kuvvete işaret ederler. Dünyanın refah içindeki kesimlerinde, bu durumun özel zaman ile mesleki zaman, çalışma zamanı ile tüketim zamanı arasındaki sınır çizgilerinin çoğunun erimesiyle meydana geldiğini kaydediyorlar.”

Demek ki 7/24 zamansallığı gerektiren, her an bir şey yapıyor olma ihtiyacı topluma yayılmakta, boş durmaya hiç zaman kalmamaktadır. Bu da insanın duyuşal yetilerini yitirmesini, hafızasının zayıflamasını, deneyimlerinin farkirleşmesini beraberinde getirmektedir. Daimi erişim, yaşamın periyodikliğini ortadan kaldırmaktadır.

Oysa uyku kapitalizmin hiç durmadan işleme ve üretken olma mantığına karşı insanın direnebileceği insani tek gereksinimdir. Uykuda geçen zaman kapitalizmin üretme ve tüketme buyruğuna direnebilecek tek zamandır. Tıpkı Tüketim Toplumu kitabında Jean Baudrillard'ın yıllar öncesinden, daha 1970'li yıllarda işaret ettiği, azalan ve nadir hale gelen, kıt olanın bolluk söyleniyle mitikleştirilmesi artık uyku için de söz konusudur. Demek istediğimiz doğal kaynakların azalması bir doğal/doğallık nitelemesinin piyasada satılan tüm metaların ayırdedici özelliği kılınmasıyla örtölmekteydi. Benzer şekilde yok edilmeye çalışılan uyku zamanı da zamanın bollaştırılması zorunluluğuyula kıt bir şeye dönüştölmesinin bir biçimidir. Daha çalışkan, daha üretken olmak için, daha fazla maddi gelir elde etmek için boşa geçirildiği var sayılan uyku zamanını azaltmak, böylece araçsal üretim ve tüketim mantığına hizmet eden kıt olduğu var sayılan zamanı artırmak bir zorunluluk olarak önümüze koyulmaktadır.

Bu durum, çalışma ile boş zaman ayırımının yok olmasıyla imgelerle geçirilen zamanın artırılmasının zamanımızın egemen bir buyruğu olduğunu görünür kılmaktadır. Bunun anlamı ise çağımızın egemen işleyişinin daha da pekiştirilmesi demektir. Bernard Stiegler'in "kitleşel senkronizasyon" kavramı, 1990'ların ortasından itibaren internetin yaygınlaşmasının insanın deneyim alanlarında öznelliğin ve tikelliğin var olma şansının insanın elinden alınması demek olduğunu söylemiştir. Bunun içindir ki Bernard Stiegler yaratıcılığın ve katılımın bir an önce yeniden ortak yaşam arzusuyla canlandırılması gerektiğini ısrarla savunmuştur diyen Crary Stiegler'in, "arzuyu bir şekilde tüketim buyruklarından koparabilecek karşı ürünlerin yaratılması için acil bir çağrı" yaptığını yazar. (Crary, s. 57)

Jonathan Crary buraya kadar aktardığımız kavramsal evreninde Luc Boltanski; Raymond Williams ve Bernard Stiegler gibi sosyolog ve felsefecilerin düşüncelerinden feyz alarak dikkat ekonomisi tartışmalarına ışık tutmaktadır. Jonathan Crary'yi ele aldığımız konu açısından ilginç kılan, kendi kavramsal evreninden daha çok, böyle dışarıdan transfer ettiği kavramlarla iletişim alanında "yeni" tartışılmaya başlayan dikkat ekonomisi olgusunu zenginleştirmesidir. Bunu Jonathan Crary'nin örneğın "yeni dijital çağ" ekseninde çalışmaları olanları, "sahte entelektüeller" olarak nitelemesinde de açıkça görmekteyiz. Raymond Williams ve Bernard Stiegler'in kültür sosyolojisinden temellenen Crary'nin bakış açısı teknolojinin imkanlarını olduğu gibi alıp teknoloji övgüsü yapanlardan farklılaşmaktadır;

teknolojideki hızlanan dönüşümlerle, toplumun teknolojiyle ilişkisinin günümüzde sürekli değişmesi yüzünden teknolojiyi bireysel açıdan yakalamanın gittikçe daha da zorlaştığına; bunun da bireyler üstünde yadırgatıcı ve güçsüzleştirici bir etkisi olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, yeni medya üzerine beş yıl önce yazılan kitap ve makalelerin çoğu şimdiden hükmünü yitirmiştir.

Crary, yeni iletişim araçlarının özgürleştiriciliğine dair övgüler almış başını giderken, asıl bu övgülerde gözden kaçırılanın, sanallık ve cisimsizleşmenin insan emeğinin bir uyku modu halinde her an tüketilmeye hazır olarak bekletilmesinin emek üzerinde neden olduğu baskı ile kapitalizmin doğayı onulmaz bir biçimde tahrip etmesi arasında derin bir bağ olduğudur. Dikkat ekonomisini bu bağlamda Crary iletişim alanında genel geçer önyargılardan arınmış olarak eleştirel bir bakış açısından değerlendirebilmektedir: Aynı şekilde iletişim araştırmalarında çok da altı çizilmeyen dikkatin yeniden üretiminin kültür ürünlerinin türdeşlemesinden ve bu türdeşleşmenin yarattığı insani ve toplumsal arzılardan çok daha tehlikeli bir durum arz ettiğini de Crary'den okuyabiliyoruz:

“Bugün en önemli mesele...dikkatin bakma ya da dinleme edimleriyle daima örtüşen mükerrer işlem ve tepkiler halinde yeniden yaratılmasıdır. Bireylerin ayrılmasını, tecridini ve nötrleştirilmesini daimi kılan şey, medya ürünlerinin homojenliğinden ziyade, bunların ve daha pek çok unsurun tüketildiği, daha kapsamlı ve zorunlu düzenlemelerdir.” (2015, s. 58)

Çalışma ve boş zaman arasındaki ayrımın ortadan kalkması, bireyler üzerinde özel yaşamda tıpkı iş yerinde olduğu gibi bir rekabet hırsı yaratmaktadır. Bunu yapmak içinse insan yine teknolojik kaynaklardan yararlanma becerisi geliştirmeye çalışmaktadır. En mahrem olan yerde bile egemen kodlar ve klişeler insan yaşamını abluka altına almaktadır.

Crary dikkat ekonomisini konu alan diğer makalelerde de sıkça karşılaştığımız Gilles Deleuze'ün “Postscript on the Societies of Control” (1992) makalesinden ve Guy Débord'un Gösteri Toplumu (1988) kitabından da yararlanır. Bu iki metnin o dönem pek yakalanamayan dönüşümü farklı şekillerde işaretlediğinin altını çizirken, eleştirel bir şekilde Gilles Deleuze'ün disiplin toplumundan denetim toplumuna geçiş tartışmalarını ve Guy Debord'un yirmi yıl önce yazdığı Gösteri Toplumu'nda gündelik hayata dair söylediklerinin genişlemesine dair tespitler yapar. 1990'ların başında, tıpkı 19. yüzyılın sonlarında ulaşım ve iletişim ağlarının genişlemesine benzer bir dönüşümün yaşanmakta olduğuna işaret eder.

Crary (2015) 1950'lerde evlerde televizyonun yaygınlaşmasını, “pazarların da önceleri ilhak edilmemiş zamanlar ve alanları temellükünde başka bir dönüm noktası” (s. 82) olarak değerlendirmektedir. Dikkat ekonomisi üzerine düşünürken bütün bu yeni iletişim teknolojilerinin hangi açılardan televizyondan farklı olduğu sorusu mecburen akla gelmektedir. Çok daha büyük bir dalga olması açısından daha kapsamlı fakat benzer tartışmalar yıllar öncesinden televizyon hakkında

da yapılmıştır. Yeni iletişim teknolojilerinde niceliksel olarak daha hassaslaştırılan müşteri ölçme yöntemleri, özel alanın temellükü televizyon için de söz konusuydu. Crary de bu paralelliklerden söz eder: “Yüz milyonlarca birey birdenbire her gün her gece bilmem kaç saatini az çok hareketsiz biçimde, kırpışıp ışık yayan nesnelerin dibinde geçirmeye başladı.” (s. 83)

Buradaki alıntıda televizyondan yeni iletişim araçlarına geçişin, zamanı ve uzamı kuşatmada bir ileri adım olarak değerlendirildiğini düşünebiliriz. Web 2.0 teknolojisiyle yeni iletişim ortamındaki etkileşimi olumlayan, 1990’ların küreselleşme övgülerinde filizlenen söylemin eleştirisi ve dikkatin temellüküne dair yeni pratikleri yücelten iddialara karşı Crary, etkileşimin bir düş olduğunu, demokratik ve hiyerarşik olmayan bir toplum beklentisinin de boşa çıktığını öne sürer. Sosyal medyada kimliğini kurmaya çalışmak zorunda kalmanın eleştirisi olarak okuduğumuz bölümde de Crary kişilerin cansız kimliklere büründüğünün, sahte bir kurutulmuş peşinde yorgun düşüklerinin altını Raymond Williams’tan yararlanarak saptamaktadır. (bkz, Crary, s.104).

Günlük Yaşamda Dikkat Dağınıklığı

Jonathan Crary’nin kültürel yaklaşımının aksine Dominic Pettman daha çok ekonomi-politik bir yaklaşımı benimser. Sosyal medyayı sınırsız ve sınırlanmış bir etkileşim alanı olarak görmektedir. Sınırsızlığı, herkesin kendine özgü bambaşka deneyimlere sahip olabilmesinden, sınırlanmışlığı da deneyimin eninde sonunda ekonomik iktidarı elinde bulunduranlarca belirlenmesinden dolayı gündeme getirmektedir. Pettman sosyal medyanın incelikle ayarlanmış bir düzenek olarak dikkatimizi bir endüstrinin hizmetine sunduğuna işaret eder:

“Sayısız şirketin markalaştırmaya çalıştığı anlamıyla ‘sosyal medya’nın eleştirisinden söz etmek daha doğru olur. Yani, odağımızı daraltmak, dikkatimizi devamlı şekilde verme kabiliyetimizi kitlemek ve aramızdan mümkün olduğunca çok kişiyi dizginsiz tüketimin etkileşimli sahasına gütmek için incelikle ayarlanmış mekanizmalardan müteşekkil, sahne dışındaki koca bir endüstriye işaret eden dar, basit anlamıyla sosyal medya.” (2017, s. 11 vd)

İnsanın kendine ait -olduğunu düşündüğü- alışkanlıklarının günden güne algoritmalarla ve veri analizleriyle daha çok belirlendiğini öne sürer. Şirketler, insanı internette bıraktığı izler üzerinden yeniden tanımlamaktadır. İnsan, yurttaş olmakla tüketici olmak arasında gidip gelmektedir. Pettman bu insanı konu edinirken, diğer makalelerde de anıldığı üzere Deleuze’ün “bölünmüşlük” (dividual) kavramına başvurarak, insanı “modüler bir ontolojinin alt-öznesi” (2017, s.16) olarak tanımlar.

Pettman yine de tekno-pesimizmden kaçınma taraftarıdır. Her teknolojinin yeni bir Marshall McLuhan, Alvin Toffler, Neil Postman, Sherry Turkle gibi düşünmeyi uyaran yazarlar yaratmış olmasını önemser. Jean Baudrillard’a bu eleştirel yazarlar arasında ayrı bir önem atfeder. Frankfurt Okulu hattında ilerle-

se de Baudrillard "bu kuraldışı gelişmelerden yakınmadığını, zira açıklama getirmek için henüz çok büyük ve hızlı olduklarını yeri gelince ısrarla belirtmiştir" der. (2017, s. 17 vd). Jean Baudrillard'ın İletişim Esrikliği'nde "narsisistik ve çok yönlü bağlantı çağı" ve "kişiye özel 'telematik'" gibi tanılarından hareketle günümüz dijital teknolojilerinin çözümlenmesini yapar. Böylece Pettman, günümüz iletişim teknolojilerini hem aramıza mesafe koyarak kendi alanımızdan başkalarını uzak tutma hem de istediğimizde bir tıkla onlara ulaşabilme yakınlığı sunan devasa bir altyapı olarak betimler.

Pettman'a göre, günümüzde iletişim teknolojileri ciddi bir dikkat dağıtımına ve oylanmaya yol açmakta; odak noktası çok rahat kaybedilebilmektedir.

"Daha ziyade tuzağın kendisi, -yani, dikkat dağıtmak için tasarlanmış şey- dikkat dağılmasına yönelik zorunlulukla birleşmiştir ... Olayların devamlı ve bilinç olarak şekillendirilmiş temsillerinin ta kendisi yine o olayları örtmek ve susturmak için kullanılmaktadır." (2017, s. 21)

Baudrillard'ın kitlelerin sessiz çoğunluğa dönüştüğü argümanına dayanarak; kitlenin atalet ve nötrlük özelliklerine Pettman da dikkati çeker: Baudrillard'ın bahsettiği televizyon seyircisiydi, ancak televizyon seyircisini çağımızın yeni iletişim aygıtları kadar yakından takip etme gücüne hiç sahip olamamıştır; kişiler kendilerine ait bilgileri müthiş bir hızla ortalığa dökmekte yarış içindedir ve bundan ötürü de "benlikler" metalaşmaktadır. Yeni iletişim teknolojileri bağlamında Pettman "... kısa süre önce oluşmuş yapısal koşullardan biri de, çevrimiçi/çevrimdışı ayrımının kesinkes yitmiş olmasıdır ki, bu da artık sanal ile gerçeği rahat bir şekilde zıtlık içerisinde göremeyeceğimiz anlamına gelir." (2017, s. 23 vd) değerlendirmesini yapar.

Frankfurt Okulu ve çevresinin dikkat dağılmasına dair yaklaşımlarından yararlanan Pettman, Siegfried Kracauer'in sinema salonunun homojenleştirici etkisine, Walter Benjamin ve Siegfried Kracauer'in karelerin hızla aktığı sinemanın estetik algılama ve derin düşünme üzerindeki tahrif edici etkisine özellikle vurgu yapmaktadır.

Benjamin'in "Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilebildiği Çağda Sanat Yapıtı"ndan esinlenerek şöyle yazar : "Dikkat dağılması ile yoğunlaşmanın oluşturduğu karşıtlık, şu şekilde formüle edilebilir: Sanat eseri karşısında dikkatini toplayıp yoğunlaşan kişi, bu eserin içine gömülür... Dikkati dağılmış kitlelerse sanat eserini kendi içine dahil eder." (2017, s.29)

Benjamin'in dikkat dağınıklığıyla ilk ilişkilendirdiği sanat deneyimi olan mimariyi günümüze taşıdığına Pettman, fizyolojik bir olgu olarak mimariyi, günümüz dijital ortamının mimarisıyla eşleştirmektedir.

Crary gibi Pettman da Bernard Stiegler'in kavramlarından yararlanmaktadır. Örneğin Stiegler'in 'hipersenkronizasyon' kavramına atıfla, bu kavramla Stieg-

ler'in halk denilen politik uzvun halk olarak inşa edilmesinin kolektif olanı teknolojinin kullanım biçiminden dolayı yok ettiğinin altını çizer:

“(H)ipersenkronizasyon; fizyolojik ve fantazmatik mekanizmalar aracılığıyla, dikkatin, davranışın ve düşüncenin kurumsal şirket-devlet eliyle sinik bir şekilde kontrol altında tutulmasıyla ilgilidir.” (Akt. Pettman, 2017, s. 32)

Pettman Stiegler'in hipersenkronizasyon kavramına sosyal medya bağlamında bir alternatif de önermektedir. Sosyal ağlara senkronize olmaktan çok, bu ağların yarattığı bir modülasyonun nesnesi olabilir miyiz? Aynı şeye senkron olmak yerine “olası müttefiklerimiz ve akranlarımızla asla aynı şekilde hissetmememize neden olacak şekilde” niyet etme olabilir mi? “Kasti uyumsuzluk”, “verimli gecikme”, “yalpalayan oyalanma” gibi kavramsal araçları da bu bağlamda önermektedir. Pettman'ın önerdiği kavramlara biraz yakından değinmek, yazarın düşünsel yolculuğunu daha iyi kavramamızı sağlar.

Hipermodülasyon Pettman'da olayların mutlak biçimde birbiriyle değişebilir hale gelişine istinaden kullanılmaktadır. Bilgilenmek bu durumda oyalanmaya dönüşmüştür. Bu da ortaya bilişsel bir uyumsuzluk (s.36), yani var olmak için gereken zaman ile bu bilgilenme/oyalanmanın zamanın birbiriyle çelişik olması söz konusudur. Gününümüz sosyal ağları birkaç kişinin planlayıp uygulamaya soktuğuna dair komplocu eleştirilere katılmayan Pettman, sosyal medyayı: “para kazanma dürtüsünün Tanrı rolünü üstlendiği, usta işi “akıllı bir tasarım’ örneği” (2017, s. 39) olarak okumaktadır. Hipersenkronizasyon ve yeni sembolik sosyal çevrelerin bireydeki olumsuz etkilerini yine Stiegler'e atıfla dile getirir. Bu olgu libido kaybına, yaşam enerjisinin tükenmesine, benliğin de bu nedenle düş kırıklıklarıyla yaşamaya mahkum olmasına yol açmaktadır. Duygular yok olmuştur, birlikte olmanın daha eski biçimleri de bu duygu yoksunluğu çağında bir bir yıkılmıştır (2017, s.41)

Pettman bu bağlamı biraz daha kavramsal olarak çözümlmek için Giorgio Agamben'e baş vurur. Pettman, Agamben'in teknoloji ve aygıt eleştirisi üzerine yazdıklarına atıfla, mevcut yaşamın beşeri özgürlüklerle birlikte kendi yaşamlarımızın öznesi olmaktan da mahrum edilmesiyle işlediğine işaret etmektedir.

Pettman'ın önemseddiği bir diğer kavram da Tom Standage'dan aldığı senkronizasyondur. Pettman insanlığın daima dünya ile senkron olma ihtiyacından söz ederek, örneklerini tarihselleştirmektedir. Örneğin duvar yazılarından Viktoriya dönemi telgraflarına, internete ve sosyal ağlarda süren biçimine kadar iletişimin insan toplumu kadar eski olduğunu söylemektedir. Dedikodunun kadimliğini bu duruma örnek olarak gösterir. Bir arabada giderken en sevdiğimiz şarkılarla doldurduğumuz kasetler yerine radyoyu açıp dinleme ihtiyacımıza istinaden bir “senkronizasyon istenci” kavramını önerir. İşte medyanın enerji kaynağı bu noktadır. Senkronizasyon istencini evrimsel (biyolojik), metafizik (toplumsal-manevi), duygulanımsal (fenomenolojik), tarihsel (teknik, biyopolitik) ve tarih-sonrası (libidinal-ekolojik) düzlemde değerlendirir (2017, s.53). 20. yüzyıl sonundan günümüze

bu istencin yabancılaşmayla kuşatıldığını öne sürer. Pettman'a göre deneyime ve mantığa dayanmayan yaşamların, sürekli daha fazlasını vaat eden gösterinin içinde yaşadığı bir yabancılaşma çağında yaşamaktayız.

Pettman 'Biz' denilen toplumsallığın yitirilmesine günlük yaşamın dolayım-sızlığının yitirilmesinin neden olduğunu Henri Lefebvre'e dayanarak söylemektedir. Yine Lefebvre'in günlük hayattan bir parlama olarak okuduğu "moment" kavramını da böylesine medyayla dolayımlanan etkileşimler içinde bulmanın git-tikçe zorlaştığının altını çizer ve (2017, s.70 vd) biyo-iktidar zor yoluyla değil se-verek kullanılan metalar üzerinden renkli ve eğlenceli bir hale gelmiştir diye yazar. Pettman böylece, her an her yerde ulaşılabilir olan içeriği, eğlence medyasının zamansal niteliğinin mekansal bir niteliğe dönüşmesi olarak okuyabilmektedir.

Pettman dikkat ve emek ilişkisi hakkında ise Marksist yaklaşımının emek ile dikkat arasında kurduğu bağın, söz konusu olan dikkatin kesintisiz yeniden inşa edilmesi zorunluluğunu kavramakta zayıf kaldığına işaret etmektedir :

"Marksist bakış açısına göre dikkat, emeğin okunduğu şekilde okunamaz. Çünkü iş bir şekilde yapıldığı müddetçe sermaye, emeği kimin sarf ettiğiyle pek alakadar olmaz. Ne var ki söz konusu dikkat olunca, "bu işleri takip edenler nezdinde, tık sayısı ve sitede geçirilen süre kadar kimin dikkat kesildiği de önem arz ettiği için, her tür soyutlama ve niceleme girişiminin gerektirdiği dikkat standartlaşmasını dayatmak zorlaşır." (2017, s. 76)

Sosyal medyanın gereksindiği sürekli yeniden üretilmesi gereken dikkat tipinin temel niteliğini ise Pettman Sigmund Freud'un Uygarlığın Huzursuzlu-ğu'ndan yararlanarak açıklar. Bu yapıtında Freud bilincin yüküyle başa çıkmak için başvurduğumuz üç ana yoldan söz etmiştir: "Kuvvetli dikkat-dağıtıcılar", "ikame doyumlar" ve "sarhoş edici maddeler". (2017, s. 94 vd) Pettman'a göre, sosyal medyaya olan iştah, bulimik bir iştahtır.

Ne yapmak gerekir sorusuna karşı ise Pettman yine de umutlu bir cevap vermeye çalışır: Hakikatla karşı karşıya kaldığı için uyuşturılmaya bu kadar kolay rıza gösteren kitleler bir vaat kaynağıdır da.

Net'te Dikkatin Ekonomik Serüveni

Maurice Goldhaber daha radikal bir ekonomi-politik yaklaşımla dikkat eko-nomisini irdeler. 1997'de internetin artık zamanımızı geçirdiğimiz bir alan oldu-ğuna göre, ekonomisinin çalışılması gerektiğini ilk söyleyen yazardır. Ekonomisi der-ken fiyatlar, maliyetler ve üretim ile ilgili tezleri dijital enformasyona uygulamamızı kastetmektedir.

Fiziksel mal üretiminden yepyeni bir döneme geçtiğimiz için, çağımızın yeni ekonomik terimlerle düşünülmesi gerektiğinin altını çizer. Bu bağlamda eski eko-

nomik kavramların bir değeri olmayak mıdır? Fiziksel mal üretimi ve tüketiminden yeni bir tüketime mi geçilmiştir? Hizmet toplumu tartışmaları, post-endüstriyel toplum tezleriyle aslında net ekonomisinden önce yapılmaya başlanmamış mıdır?

Goldhaber'e göre yeni döneme yeni isimler verilmesi, yani enformasyon çağı, üçüncü dalga vb. kavramların kullanılması bizi yeni olana dair muğlak tanılarda bulunmaya itmektedir. Bunları çözmek için önerisi ise düşüncenin merkezine dikkat ekonomisini koymaktır. Değişimi ifade etmek için de iki analogije başvurur.

Birincisi, dünyada organik bir yaşamın olmadığı yıllardan sonra bir yaşamın belirmesinin anlaşılmasına odaklanma önerisidir. Bu dönüşüm, fizik ve kimyanın kavramlarıyla açıklanamaz. Yeni yasalarla işleyen; internet ve siber alanla da böylesi yeni bir yaşam doğmuştur. Ekonomiyle analogi kurunca, elbette hiç olmayan bir şeyin ortaya çıktığını söyleyemeyiz ancak eskinin kurallarını yerinden edip yenilerini koyan yeni yasalar ortaya çıkmıştır, ama bu yeni yasaları yeni adlandırmalarla değil, ekonomideki dönüşümlere dair yeni bir yaklaşım ortaya koyarak kavrayabiliriz.

İkinci analogi ise, Amerika'nın keşfedildiği 15. yüzyılda keşifler sırasında Avrupa'daki feodal yönetim ve ekonomik düzen arasında kurulmaktadır. Kölelerin bu keşfedilen yeni 'alan'a (space) gönderilmesiyle kapitalist ekonominin temelleri atılmıştır. Manzarasını küçük tarlalar, surlarla çevrili köyler ve kalelerin oluşturduğu feodal sistemin yerini endüstriyel kentler, bacası tüten fabrikalar, demiryolları, kanallar ve otopanlar almıştır. Siber alanın manzarası belki sadece zihinlerimizde mevcuttur, fakat bu alanla ilişkimizin geçmiş yüzyıllardan farklı olması da bu bağlamda çok doğal karşılanmalıdır. Milyarlarca insanı etkileşime sokan bu alanın yapısı elbette geçmişteki örneklerden farklı olmak zorundadır. Bu yeni dünyada başarılı olmak için bugünün dükleri ve pırlantalarını değil gelmekte olanın mantığını düşünmek gerekmektedir.

İşte bu iki analogiye dayanarak Goldhaber, yeni bir doğal ekonomi tasarısı önermektedir. Bu yeni ekonomi ne ile ilgilidir? Genelde herkes bunun enformasyon ile ilgili olduğunu söylemektedir, oysa Goldhaber'e göre bu imkansızdır. Ekonomiyi çeviren kısıtlı/nadir kaynaklardır, internette ise enformasyondan bol bir şey yoktur. Bu durumda Goldhaber enformasyon bolluğunun tam karşı ucunda konumlanan dikkatin merkeze alınması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. 'Dikkat' doğası itibarıyla kısıtlı bir kaynaktır.

Ayrıca dikkati mutlak anlamda arzulayanların yanı sıra kendisine yönelen fazla bir dikkatin peşinde olmayanlar da vardır. Fakat yine de dikkat, tıpkı hayatta kalmak için gerekli olan diğer fiziksel ihtiyaçlar (beslenme, barınma, bebek bezi vb.) gibi asgari miktarda ihtiyaç duyulan bir şeydir. Dikkat gösterilmediğinde bir bebek temel ihtiyaçlarını karşılayamaz. Çok utangaç ve münzevi bir bireyin bile asgari oranda dikkat gösterilmeye ihtiyacı vardır. Bunu en çok da kamusal şahsiyetlerin gereksindiği ya da arzuladığı dikkat söz konusu olduğunda fark etmekteyiz.

İnternette enformasyon bir yönde ilerlerken dikkatin de karşıt yönde ilerlemesi de söz konusudur. Ayrıca dolayımlanmış iletişimde dikkatin yanılısamalı bir şekilde var olduğunu da düşünmek kaçınılmazdır. Örneğin, konuşma yapan birisi ve dinleyenleri düşünelim, dikkatin eşit miktarda değiş tokuş edilmediği açıkça ortadadır. Asimetrik bir dikkat alışverişi söz konusudur, iki kişinin konuşmasından farklı bir durum vardır karşımızda. Çünkü konuşmacı dinleyenlere bir yanıltıcı dikkat sunmaktadır. Böylesi konuşmalar bir enformasyon iletimi gerçekleşeceği vaadiyle dinlenmektedir. Bu da dikkat değiş tokuşunu eşitler görünmektedir. Neden eşitlenmesi gerekiyor? Retorikçiler hep bu dikkatin peşinde koşmuşlardır. Dinleyiciler konuşmacının onlara verdiği dikkatin karşılığını vermediklerini düşünebilirler, ama aslında tam tersi olmaktadır. Konuşmacı dinleyicilerine dair hiçbir şey bilmez, fakat dinleyiciler konuşmacının yüzü, sesi ve düşüncelerini hatırladıkları kadarıyla bilirler.

İnsanların çeşitli kişilerin konuşacağı bir etkinliğe gelmesinin nedeni onu düzenleyen kişi olabilir. Ona şimdiye kadar epeyce dikkat göstermişlerdir. Bu sebeple orada konuşan diğer kişileri de dinlerler. Bu da dikkatin devredilebildiğini ve aktarılabilirliğini göstermektedir. Konuşmacı birini seçip ona sözü verirse, dikkati başka bir alana aktarabilir. Goldhaber'in bu saptmaları ışığında, günümüzdeki birçok markanın tüketicileriyle kurduğu bağın niteliklerinin ne olduğunu görebiliriz; Influencer ve/veya Youtuber'larla birlikte çalışmalarını da bu açıdan dikkate alabiliriz.

Sözü edilen aktarılabilme özelliği ekonomiyi hatırlatmaktadır. Konuşmacının bütün dinleyicilere tek tek vaadettiği yanıltıcı dikkat ile dikkatin aktarılabilirliğini birlikte düşünmek, Goldhaber'in yeni ekonomi dediği düzeni anlamakta özellikle önemlidir. Bugün insanların hayatına baktığımızda maddi işlemlerden çok daha fazla dikkat temelli işlemler yaptığını görebiliriz. Her gün verilen kararların büyük kısmı, paranın neye yöneleceğinden çok dikkatin nereye yöneleceğiyle ilgilidir artık.

Maddi üretim ve tüketim kapasitemiz asla uyum içinde olamaz. Oransal olarak, bu standart ürünleri üreten kişiler azalırken, kişi başı tüketim artmaya devam etmektedir. Bizi bir zamanlar olduğumuz gibi meşgul edecek miktarda üretim olasılığı yoktur artık. Gelişmiş ülkelerde bile tarımdaki Yeşil Devrim besin ürünleri üretiminde çalışan insanların sayısını azaltmıştır örneğin.

Yine de her zamankinden daha meşgulüz. Maddi ihtiyaçlara dair konfor seviyesi karşılandığı için dikkat ile ilgili konulara, yaşamın anlamı ve anlamsızlığına da merak artmıştır. Bu alanda dikkati sağlamaya dair yükselen bir mücadele hüküm sürmektedir. Bundan ötürü Goldhaber'e göre, "gerçek" dikkat mümkün olmadığından, yanıltıcı dikkat sunan medya araçlarına yönelim artmaktadır.

Burada yazara yöneltilecek bir eleştiri belirlemektedir: Gerçek ve yanıltıcı dikkat ayrımını neye göre yapabiliriz. Medyaya dikkat ve "gerçek" dikkat ayrımı, yüz yüze iletişime özcü bir anlam yüklemektedir ve medya işin içine girmediğinde iletişimin daha sahici ve otantik olduğu önermesi dile gelmektedir. Bu bağlamda dilbilimde ve psikanalizde geliştirilen gerçek ve sahici olanın bizatihi kendilerinin aslında

toplumsal olarak inşa edildiği süreci Goldhaber'in görmediğini söyleyebiliriz. İletişim hep toplumsaldır ve rollere göre biçimlenip şekillenirken, her toplum üyesine de sarıh ve sahici olmaktan çok daha başka taleplerle iletişime geçme buyruğu iletilmektedir. Toplumsalın bir sahne ve bu sahnede oynayan "aktörlerin" de her sahne değiştiğinde maskelerini değiştirmek zorunda kalması olgusu, öncelikle de modern toplumsal yaşamın bir özelliği olarak kendisini dayatmaktadır.

Goldhaber, medya ve dikkat konusunu gerçek ve yanıltıcı dikkat ayırımıyla ele aldığındaki hatalı bir yönde ilerlese de, medyatik dikkatin üretkenlik peşindeki ekonomik bir faaliyetten farklı olduğunun altını çizirken doğru bir tespitte bulunmaktadır.

Goldhaber yüzyüze iletişimde gerçek, sahici ve otantik bir dikkatin olası olduğunu, bunun medyatik iletişimde söz konusu olmadığını işaret etmiş bile olsa, sosyal medyanın kullanıcılarına bir özgünlük imkanına sahip kullanıcı olarak da bakmaktadır. Başkasının yaptığını tekrarlayarak dikkat toplamak güç olduğundan Goldhaber'e göre, içinde yaşadığımız dönem sonsuz özgünlük -en azından özgünlük arayışı- dönemi olacaktır. Endüstriyel üretimin tekrara dayalı mantığından tamamen farklıdır bu. Dikkat ekonomisinin sonsuz özgünlük ve çeşitliliğinde endüstriyel ürünlerin değiş tokuşuna dayalı ekonomi geçersiz olacaktır. Dikkatin ölçülebilirliği de o kadar kolay değildir aslında. Piyasa aktörlerinin bu durumda yeni ölçüm mekanizmaları keşfetmek peşinde daha uzun bir süre koşacağı da açıktır. Google Analytics bunun en bilinen örneğidir.

Bu aşamada Goldhaber dikkat ekonomisi ve para arasındaki bağı kurmanın zorunluluğuna değinir. Para, dikkat ile birlikte akar. Ekonomiler arası geçiş dönemlerinde eski servetler yeniye elinde tutanlara akar. Feodalizmden kapitalizme geçerken aristokratik soy ve toprak sahipliği paraya dönüşmüştü. Öte yandan yükselen tüccar ve endüstriyel sınıf da eski unvanları satın almış devleti onlara yeni unvanlar vermeye zorlamıştı. Dikkat ekonomisinin yıldızları da paraya kolayca ulaşıyor. Fakat bu akışın karşı istikameti o denli kolay yürümüyor. Para kolayca dikkate çevrilemiyor. Bir konuşmacı açık sözlüğü okusa o dikkate ulaşamaz. Sadece para vererek dikkat elde etmek mümkün değil: İlginç olmalı, yanıltıcı dikkat sunabilmeli. Para dikkate akıyor, fakat dikkat kolayca paraya akıyor.

Buraya kadar akatardığımız dikkat ekonomisi yazınında daha eleştirel kavramsal temeller üzerinden yapılan tartışma Goldhaber'de daha somut ve olgusal örnekler üzerinden kurulmaktadır. Dikkat ekonomisi hakkında söyledikleri şöyle toparlanabilir: Feodal dönemin sonlarına doğru asillği gösteren etkinlikler öncesinde hiç olmadığı kadar şatafatlı bir hale geldi; seremoniler, evlilik törenleri, asil soylara yönelen ilgi arttı; ardından bu ilgi birden işlevini ve önemini yitirdi. Bugün de Forbes 400 listesi kusursuzluğun son noktası gibi görünüyor; fakat bu dekadantlık anlamına geliyor. Para ve fiziksel üretim gittikçe yerini dikkat ekonomisine bırakıyor ve dikkat ekonomisi şu anda, şimdi gerçekleşmektedir.

Dikkatin Sınırları

Tiziana Terranova (2012) dikkat ekonomisine dair tartışmaları Jonathan Crary'ye atfen, "dikkatliliğin krizi" bağlamında değerlendirmektedir. Pettman gibi "dikkat"ın İnternet'e dair teorilerde ekonomik bir kategori olarak kullanılmasının yöntemlerini aramaktadır. Bunu, neoklasik ve anaakım ekonomi teorisini ve güncel kapitalizmde toplumsal işbirliği ve psişik trans-bireyselleşme süreçlerini çözümlemeye çalışarak yapmaktadır.

Dikkat ekonomisi, benzeri teorilere göre enformasyonun merkeziliğine bakışı açısından bir fark içermektedir. Bu açıdan Terranova enformasyonun aşırılığı ve sınırsız imkanlarının karşısına dikkatin kısıtlılığını koymaktadır. Algının nörofizyolojisine içkin sınırlara ve tüketim için mümkün olan zamanın toplumsal sınırlarına bu bağlamda işaret etmektedir.

İlk zamanlarında yeni medya ekonomistleri enformasyonun bolluğunu ekonomik Darwinizm'le okuyarak, dijital girişimcinin artı değere sahip olmak için Darwinci rekabet koşullarında hayatta kalma yollarını bulması gerektiğini söylüyorlardı. Terranova ise kısıtlı olan dikkate odaklanarak, organik yaşamın bollukla, yaratıcılıkla yüklü bios'unun yerini yaratıcılıktan ve yenilikçilikten yoksunlaşmış bir organın, beynin aldığı argümanını öne çıkarmaktadır.

Dikkat ekonomisinin teorisyenlerine göre, dikkat kısıtlı ve ölçülebilir, fakat diğerleri gibi bir meta değil, bir çeşit sermayedir. Dikkatin soyut özellikleri ve dijital medyanın "dikkat kümeleri" (attention assemblages) ölçmeyi öne çıkararak (dijital nesnelere tıklanma, indirme, beğenme, görüntülenme, takip edilme, paylaşılması), dikkati piyasalaştırmış ve finansallaştırdır.

Terranova, 1999'da Georg Franck'ın, dikkati "iş dünyasının yeni para birimi" ve yeni bir çeşit sermaye (attentive capital), hatta bir çeşit ücret ya da gelir (ünlülükten gelen bir gelir) olarak tanımladığına işaret eder. Goldhaber bundan dikkat işlemleri (attention transactions), başkaları ise 'dikkat bonoları' kavramlarıyla söz etmiştir. Terranova dikkate dair bu ekonomi teorilerinin genelde ekonomiyeye dair daha akademik külliyyatın kenarında yer aldığına işaret etmektedir. Bunlar yazara göre, genelde internette yayınlanmışlardır, İnternet girişimcilerine hitap etmektedirler, bundan ötürü de kısa ömürlü tartışmalardır. Daha çok, büyük şirketlerin yeni alanlardaki rekabet imkanlarıyla da ilgilidirler (algoritmalar, tıklamalar, görüntülemeler, tag'ler vb.) (2012, s.3).

Terranova dikkatin "kısıtlı" bir kaynak olarak görülmesinin sebebinin sadece sınırlı olmasından değil, aynı zamanda gittikçe değerini yitirmesinden kaynaklandığını savunmaktadır. Herbert Simon'un 1971'de yazdıklarına değinerek, günümüzde de enformasyon bolluğunun bir dikkat sefaleti yarattığının altını çizmektedir. Bu bağlamda, eğer harcanan dikkat tıklamalar ve görüntülemelerle ölçülebiliyorsa, yitirilen dikkatin de başka bir ölçüm birimine ihtiyacı vardır. Ter-

ranova beynin uyarıcılara karşı verdiği fizyolojik tepkilerin ölçülmesinden ve beynin nöroplastik potansiyelinin de dikkate alınmasından söz etmektedir.

Bu ölçümler için Carr'ın bir çalışmasına gönderme yaparak; yeni medya objelerine bu denli maruz kalmanın beyinde yeni nöron ağları oluşumuna yol açtığını ileri sürmektedir. Multi-tasking, zengin metin içerikleri vb.'den etkilenen beyinde nöron aktivitesi (akıl yürütme ve uzun dönemli hafızanın yer aldığı) hipokampus'ten (basit işler ve kısa dönemli hafızanın yer aldığı) prefrontal korteks'e kaymaktadır. Bu bir nevi beyindeki hafıza tiplerinin yeniden şekillendirilmesi, derin düşünce ve anlamadan rutin işlerin hızlı halledilmesine doğru yönelen insanlara dönüştüğümüz anlamına gelmektedir.

Terranova, Catherine Malabou'nun kapitalizmin ruhu ve nörobilimler üzerine yazdığı makalesine atıfla günümüz nörobilimlerinin 'nöral plastisite' kavramını merkezi bir model olarak aldıklarını yazmaktadır: Beyin daha zorlu bilişsel becerilerden feragat ederek rutin işleri olabildiğince hızlı otomasyona bağlayabilmektedir. Bu durumda Terranova'ya göre dikkat ekonomisinde bireyin bilişsel bir kayıp yaşadığı, akıl yürütme, tefekkür ve mahremiyet duygularını kaybettiği kolayca öne sürülebilir. (2011, s. 5 vd)

Beynin sürekli bir işten ötekine hızlıca geçmesinde geçiş maliyetleri de vardır. İşler arttığında bu maliyetler de artmaktadır. Jonathan Crary buna 'dikkatin krizi' demişti, kapitalizmin 19. yy'dan beri algısını (perception) yönetme ve düzenleme peşinde olduğu yeni bir öznenin peşinde olduğunu söylemişti. Terranova dikkat ekonomisi tezlerini Jonathan Crary ile diğer değindiğimiz yazarlar gibi Bernard Stiegler'in kavramlarından yararlanarak tartışır. Dikkat ekonomisi ve dikkat krizine dair iddialar, birlikte düşünüldüğünde dikkati hem kısıtlı hem de değerli bir kaynak olarak görülen öznenin dikkat kapasitesinin yeniden şekillendirildiğine ve tükenmiş bir özne üretildiğine işaret etmektedir. Beyin dijital ekonomi için kısıtlı kaynak sunarken, bir yandan da bilişsel kapasitesini yitirmektedir. Bernard Stiegler'in dijital ve ağ yapılı teknolojilerle birlikte 'zihnin yaşamının proleterleşmesi' tezi de zaten dikkati bu olguya çekmiştir. Fakat bilişsellik yoksullaşıyor mu yoksa ikircikli bir öznellik mutasyonu mu gerçekleşiyor, bu nokta henüz tartışma konusu olmayı sürdürmektedir.

Terranova'ya göre, dikkat ekonomisini ilgilendiren bir diğer tartışma da hiper-sosyalleşen beynin olası taklit (imitation) mekanizmaları geliştirip geliştirmeyeceğine dairdir. Dijital medyanın dikkat kümelenmelerine (attentional assemblage) dahil olmak bir yandan okumak, yazmak, izlemek, dinlemek, kopyalamak, yapıştırmak, indirmek, yüklemek, beğenmek, paylaşmak, takip etmek gibi eylemlerle birlikte bir taklit ve sosyalleşmeyi de içermektedir: Düşünceler, duygulanımlar ve algıların toplumsallaşması, üretim ve işbirliğini de gerektirmektedir. (Terranova, 2012, s. 7 vd)

Nörobilimlerde son yıllarda taklit, empati, zihin okuma ve grupların bilişsellliği de sıkça tartışılmaktadır. Toplumsal bilişsellikte ayna nöronların işlevi ele alındığında, şu anda primat davranışlarıyla kısıtlı kalsa da bu çalışmalarda ağ yapı-

sındaki öznelliklerin, toplumsal bilginin temelde taklit temelli olduğu, taklitin kendine dönük hesaplayan öznenin Donna J. Haraway'ın kullandığı bir kavram olan 'stratejik rasyonelliğinin' bir parçası olduğu iddiaları ileri sürülmektedir.

Dikkat ekonomisindeki dikkat ve taklit ilişkisi, nöroplastik beyni sadece yeni medyaya maruz kalan bir mimari olarak değil, aynı zamanda sürekli taklit eylemleri içinde, kendine hakim rasyonel bir ekonomik özne olarak da görmektedir. Bu da toplumsal ağların yayıldığı çevrede dikkat göstermeyi paradoksal bir durumla karşı karşıya bırakmaktadır. Terranova, Lazzarato'nun enformasyon toplumunun 'iş zamanı' ve 'hayat zamanı' şeklinde bir ayrımı yok ettiğine dair post-işçi tezinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğine kanaat getirmiştir. Bunu da Lazzarato'nun enformasyon ekonomisinin 'zamansal ve organik/biyolojik süreç olmanın yanı sıra sanal süreçlere de işaret eden yeni bir dirimselcilik getirdiğini öne sürmesiyle bağlantılandırmaktadır. Böylelikle Terranova Lazzarato, Gabriel de Tarde ve Bernard Stiegler'e referanslarıyla internet ekonomisi ve dikkate dair tezlerini geliştirmektedir. Beyin hafızası, dikkat emeği, psiko-sosyal teknolojiler, bunların libidinal enerjiyi tahrip eden yanları üzerinde durmaktadır. Kendisinin esin aldığı düşünür ve yazarlar gibi Terranova da bu gelişmelerin daima olumsuz olmayan, belki yeni kolektif yapılanmalara sebep olabilecek şeyler olduğundan bahsetmektedir.

Dikkat ekonomisinde dikkati ekonomik ve ölçülebilir bir birim olarak görmenin ortaya çıkardığı kavramlar bu durumda şunlardır: Kısıtlılık, yoksulluk ve taklit. Dikkatin kısıtlı görülmesi daha çok kurumsal/satıcı perspektifinden bir bakıştır. Dikkat ekonomisine yönelen tartışmalar bu kısıtlılık üzerine yoğunlaştığında, ağ örgütlenmesindeki özelliğin güçlerine dair fikir üretmemektedirler. Daha çok koyun-sürüsü modellerine, kısmi dikkat ve sürekli dikkat dağınıklığı perspektiflerinden bakmaktadır.

Stiegler ve Lazzarato gibi ekonomi politik eleştirisi yapan yazarlarsa bu yoksullaşma ve kısıtlılığı aşmayı denemektedirler. Dikkatin sadece tekil beynin eforuna işaret etmediğini, kısıtlı ve değiş-tokuş edilebilir bir metaya indirgenemeyeceğini, sürekli yoksullaşma eğilimi göstermediğini dile getirmektedirler. Aksine, dikkatin de özelliğin teknolojik üretiminden ayrı düşünülmemeyeceği ve bu geçişlerde arzuların, inançların ve duygulanımların yeniden icat edileceğini, yayılım göstereceğini ileri sürmektedirler.

Bir yanda dikkat ekonomisini, ticari amaçlarla dikkati organize etme ve yönetmeye dair pratikler söz konusuysen, öte yanda bizim yapmamız gereken de, bu dikkat pratiklerinden farklı özellik biçimleri ve toplumsal işbirliği modelleri keşfetmek olmalıdır.

Facebook ve Sosyalleşmenin Bedeli

Thayne (2012) 50-75 milyar dolar değerinde olan ve gelirinin 85%'ini müşterilerinin hedeflediği kullanıcılara ulaşmalarını sağladığı reklamcılıktan elde eden Facebook ve varlıklarının (kişisel bilgiler, bağlantılar ve tüketim alışkanlıkları içeren

veritabanı) neden bu kadar değerli olduğunun sebeplerini araştırır. Facebook geliri- ni, kullanıcılarının kişisel bilgilerini burada paylaşmalarıyla, uygulamanın sağladığı katılımcı ortam ve teknolojik özellikleriyle sağlamaktadır. Thayne, bu açıdan dikkatin edinilmesi ve yönetiminde tasarımsal kararlara dayanılmasının gün geçtikçe küresel kapitalizmin esaslarından biri haline geldiğini söylemektedir. Sosyal ağ servislerinde (SNS, social network sites) kullanıcılar sürekli dikkatleri için rekabet eden enformasyon sinyallerine (durum güncellemeleri, süren konuşmalar, resimler, videolar, link'ler, reklamlar) tutunmaktadırlar. Thayne, bu argümanı Herbert Simon'a atıfla ileri sürmektedir; Simon enformasyon bolluğunun dikkat kısıtlılığı ürettiğine, enformasyonun dikkati tükettiğine, dikkat yoksullaşmasına yol açtığına işaret etmişti.

Thayne'ın bir başka esin kaynağı medya kuramcısı Jussi Parikka'nın yapıtlarıdır. Parikka öznelliğin 'ağ ekolojileri' (network ecologies) süreci olarak değerlendirilmesi gerektiğini daha 2010'lı yıllarda ileri sürmüştü. Bu çerçevede bilinç temelli bir öznellik tanımına göre, fiziksel ilişkilenmeler ve toplumsallık üzerinden bir öznellik yaklaşımı söz konusuydu. Böylesi ilişkiyel bir yaklaşım, SNS'de dikkatin medya izlerkitlelerinin 'gözbebeklerini' dizginlemekten ziyade algoritmik sıralamalara, sosyal ilişkilenimlerin yönlendirilmesine ve organizasyonuna, kullanıcıların ürettiği içeriklere odaklanmaya dayanıyordu. Siberetik sistem kullanıcılar ve teknoloji arasındaki etkileşimlerle toplumsal öznelliğin üretildiği bir sistemdir. Bu bağlamda Thayne Hardt, Virno, Cote ve Pybus'a atıfla "beğen" tuşunu, duygusal bağlantıların ve ilişkinin üretildiği sosyo-teknolojik bir etkileşim biçimi olarak tanımlamaktadır. Birer özel şirket olarak sosyal ağlar, yaşam biçimlerinden artı değer üretmektedirler. Thayne'ın bu analizi gayrimaddi emek bağlamında bilgi, arzu, dikkat ve toplumsallığın biyopolitik üretimine odaklanan çalışmalara dayanmaktadır.

Thayne argümanlarını üç açıdan ileri sürmektedir: (i) SNS'de öznelliğin toplumsal üretiminin sosyo-teknolojik etkileşimlerle nasıl gerçekleştiğini incelemektedir. (ii) SNS'in ekonomik etkisinde, kapitalist ilişkiler açısından iletişim ve toplumsal etkinlik biçimlerinin nasıl merkezi rol oynadığını sorgulamaktadır. 'Beğen' tuşu bağlamında gayrimaddi emek ve uygulanım teorilerine değinmektedir (iii) Son olarak, dikkati düzenlemek, etkilemek ve yapılandırmak için kullanılan teknik araçlar olan 'Beğen' tuşu ve 'Open Graph' protokolünü incelemektedir. Thayne temelde de asıl Deleuzecü bir kavramsal yaklaşımla kontrol, kipleme ve birey-kaçma (control, modulation and dividuation) gibi biçimlerin Facebook'taki toplumsal aktivitenin ekonomikleştirilmesinde ve nicelleştirilmesindeki rolünü çözümlenmektedir. (2012, s. 3)

Thayne iletişim, teknoloji ve kullanımları arasında yeni medya bağlamında yapılan çalışmaların ana izleklerini şöyle özetler: Ağ temelli toplumsallıklar daha geçici ilişkiler, projeden projeye süren ya da fikirlerin hareketliliğine dayalı kısa ömürlü fakat güçlü (insense) karşılaşmalar üretmektedirler. Bunun katılım mimarisi, Web 2.0, katılımcı kültürler gibi çeşitli adlara sahip olduğu, genelde izlerkitleye dair geleneksel fikirlerin dönüştüğü iddia edildi. Güncel medya tüketicilerinin basit seyirciler olmadığı, dijital medya ortamındaki katılımcılar oldukları da söylendi. Te-

peden aŒađı, dikey Œekilde birden oka giden (one-to-many), merkezi bir endüstri- nin yerini aŒađıdan yukarı, çoktan oka giden (many-to-many), yatay ve eŒler arası bir iletiŒim vaadi tartıŒması almıŒtı. Jenkins'in deyimiyile bir yakınsama (convergence) kùltürü olduğu ve biçimlerin i ie geçtiği savları yakın tarihli medya ve iletiŒim alıŒmalarının temel savlarına bu Œekilde dònüŒmüŒtü.

Thayne, Facebook örneğini bu savların iddialarıyla ele almaya alıŒtıđında, sosyal iletiŒim ağlarının popùlerliđinin küresel dijital kùltürün bir ifadesi olarak da görùlmesi gerektiğine odaklanmaktadır. Mark Deuze'ün evrimii katılımcı aktivitelerde doğmakta olan bir değer sistemi ve beklentileri bulmasına dayanarak da, endüstrileŒmiŒ modern toplumlarda gündelik hayatın, farklı ölçülerde bilgisayarlaŒmiŒ olmasını yeniden dikkate sunmaktadır. Yükselen bu siberetik tartıŒmalar Thayne için önemlidir, zira Facebook tarafından dolayımlanan toplumsal etkileŒimler ekranda görùnen içeriğin çerçevesinde ve yapılandırılmalarında gerekleŒmektedir. Anlamın ve öznelliğin üretiminde insan ve makineden oluŒan sosyo-teknolojik ekoloji birlikte iŒlev görmektedir:

“Kullanıcılar arası etkileŒimler, içerik ve teknoloji toplumsal iliŒkilerin açık uçlu bir topolojisini yaratıyor: Fikirlerin, inançların ve arzuların performatif ve iletiŒimsel değer tokuŒuyla. Kullanıcılar etkileŒime girdikleri enformasyonlardan ayrı tutulamayacağına göre, ağ toplumlarında paylaŒılan içerik sürdürüğümüz yaŒamlar için kurucu hale geliyor.” (Lash 2007; Beer, 2009'dan aktaran Thayne, 2012, s.6)

Bu ortak eylemlilik, değerin, toplumun organizasyonunun ve toplumsal bilginin üretiminde toplumsal bilgi ve teknik operasyonların üretici okluluğunu kavramsallaŒtıran Marx'ın genel zeka (general intellect) kavramını hatırlatmaktadır. Facebook örneğinde bu üretim, post-Fordist sermaye döneminde bir kendini-mar- kalaŒtırma (self-branding) anlamına da gelmektedir. Bu anlamda benlik, öznellik ne bireye ne de kolektife indirgenebilir, ikisinin ortak üretimi söz konusudur. Burada üretim ve yeniden üretim ancak Deleuze'ün meta-üretim (metaproducti- on) kavramıyla, yani Œeylerin değer de iliŒkilerin üretimi yaklaŒımıyla açıklanabilir. Hardt'ın dediği gibi, sermaye tarafından sömürülmeye hazır bir Œekilde üretilen kolektif öznellikler çağımızın temel özelliğini oluŒurmaktadır.

Sosyal ağ servisleri, kullanıcıların ürettiği içerik ve kiŒiselleŒtirilmiŒ medya içeriğini sergileyen interaktif platformlardır. Bu teknik giriŒimlerin önemli kùltü- rel ve ekonomik etkileri olmuŒtur, gemiŒte mevcut olmayan iŒ/gelir modelleri üretilmiŒtir.

Thayne Facebook'un toplumsal bir fabrika olduğu görüŒündedir. Bu bağ- lamda iletiŒim toplumsal üretimin, ticari dijital teknolojilerle dolayımlanan yeni bir biçimi haline gelmiŒtir. Tüketim ve üretim arasındaki sınırlar buldanıklaŒmiŒtir. Thayne Marx'ın Grundrisse'de yazdığı (ve sonradan İtalyan post-iŒici gelene- ğin geliŒtirdiđi) tartıŒmalarda emek gücünün bireylerin emeği ve vasfılarından- sa,

gittikçe bütün iş gücünün ortak çalışmasına ve genel üretkenliğine dayandığından kapitalist üretim biçiminin fabrikanın kapalı duvarlarının içiyle sınırlandırılmayacağı önermesini yeniden bu açıdan gündeme getirir. Dikkat ekonomisinde de sermayenin alanı toplumun tamamına doğru genişlemiş, ifade biçimleri, yoğun ilişkiler, soyut bilgi gibi birçok iletişimsel eyleme yeni değer biçimlerine dönüşmüştür. Bu aşamada Thayne, Foucault'nun kapitalizmin toplumu bir üretim makinesi gibi kullanmasına işaret eden biyo-iktidar kavramına dayanan Lazzarato'nun dikkat ekonomisinde yeni bir kültürel ve ekonomik dönüşümün gerçekleştiği tezini ele almaktadır. Toplumsal etkinliğin tüm biçimlerine kapitalist imtiyazlar tarafından gayri maddi emek üzerinden el konulmuştur diyen Thayne, neo-Marksist bir kavram olarak gayri maddi emeğe, emeğin günden güne makineleştirilmiş, iletişim teknolojileriyle bilgisayarlaştırılmış, üretimin tüm aşamalarıyla bütünleşmiş hallerine odaklanmaktadır. (2012, s. 8)

Jason Read'in Marx'ı takip ederek bu gelişmeleri, "gerçek öznelliğin sermaye içinde erimişliği" (subsumption) olarak okumasına işaret eden Thayne, toplumsal ilişkilerin kapitalist değerlemeye göre yeniden şekillendirildiğinin, emeğin kolektif ve teknik koşullarına dair gömülü bilginin üretim sürecine içselleştirmesinin ve onunla bütünleştiğinin önemine değinmektedir. Önerdiği üzere, kolektif öznellik Facebook'a içkin olarak ortaya çıkmaktadır. Kullanıcılar ve teknolojinin ortak çalışmasına ve toplumsallaşmasına dayalı etkileşimler, esnek ve gayri maddi veritabanı yaratımları tüketimin başat yönlerini oluşturmaktadır. (2012, s. 9)

Marksist "üretim biçimi" bağlamında düşünürsek, kolektif öznellikler ve kişisel bilgiler dikkat toplayabilmek için üretilmektedir. Üstelik bu üretim serbest zamanda, ücretli emeğin sınırlarının dışında kalan zamanda gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle, tarzların, ilgilerin ve arzuların değiş tokuş edildiği iletişimle, tüketim sırasında üretilmektedir.

Geç kapitalist toplumlarda gayri maddi emeğin yeni bir biçimi söz konusudur: Toplumsallaştırılmış üretim, etkileşim ve duygulanımın temellük edilmesi (appropriation of affect). Duygulanımsal emek burada hisleri, duygusal tepkileri ve arzuları oluşturan ve dolaşıma sokan emek biçimlerini somutlaştırmaktadır. Duygulanım dış uyarılara verilen bilinçli olmayan, içgüdüsel tepkilerken, duygular bu duygulanımsal tepkilerin sonucunda ortaya çıkan bilişsel kontraksiyonlar anlamına gelmektedir. Burada Thayne Hardt ve Negri'nin Çokluk kitabındaki duygulanımsal emek tartışmalarına referans vermektedir. Bilindiği üzere Hardt ve Negri bu yapıtlarında bu duygulanım mefhumlarının Spinoza'dan geldiğini yazmışlardır. Demek ki diyor Thayne, Facebook profillerinde ve kullanıcı etkileşimlerinde duygulanımsal emeğin ürettiği ve yönettiği kimliği bulabiliriz. Profillerini güncelleyen, ağda etkileşime geçen kullanıcılar kolektif öznellik üretiminde çalışan duygulanımsal emekçilerdir. Enformasyonlarının kullanım hakkını Facebook'a bırakırlar. Şirketin iş stratejisinde kullanıcı verisinin ve meta-verisinin bir araya getirilmesi merkezi rol oynar, çünkü bu enformasyon ile reklam uygulamalarının kâra dönüştürülmesinin en etkin yolunu oluşturur.

Bu sapsmalardan yola çıkarak Facebook'un çeşitli teknik özelliklerini tartışırken Thayne, toplumsallaştırılmış, duygulanımsal öznelliklerin üretimini sitenin altyapısındaki denetim biçimlerine içkin olduğunu öne sürmektedir. Deleuze'un Foucault'nun 'disiplin toplumlari' kavramından ayrılarak 'denetim toplumlari' olarak nitelediği toplumlara dönüştük demektir Thayne. Yeni bir tahakküm sisteminin ilerleyici ve yaygın kuruluş sürecinin içindeyiz. Dolayısıyla panoptik gözetleme yerini dijital kodla benliğin sürekli kıvrılmasına/bükülmesine bırakır. Her türlü kişisel bilgi kaydedilmekte, izlenmekte ve bir kurumdan diğerine aktarılmaktadır. Elektronik ağ teknolojileri toplumsal denetimin yeni formlarında yoğunlaşmaktadır.

Yeni pazarlama teknikleri ise kullanıcıların bilindik anlamda zevk, alışkanlık ve tercihlerinin incelenmesinin çok daha ileri ve yoğunlaşmış yöntemlerini sunmaktadır. Veritabanlarında satın alma, boş zaman, okuma ve iletişim alışkanlıklarına dair ölçülebilir ve ayarlanabilir parametrelerle veri madenciliği yapılmaktadır. Deleuze'un 'bölünmüş birey' (dividual) kavramı Facebook gibi insan özneyi sonsuz bölünebilir ve indirgenebilir veri temsillerine çevirerek denetim teknolojilerini uygulayan bilgisayar sistemlerini incelerken faydalı olmaktadır. Kişisel verinin sosyal ağ sistemlerine girişi ve Facebook aracılığıyla üretilen bağlantılar özne olmanın biyopolitik süreci olarak görülebilir. Eylemler, sistemin sosyo-teknolojik özellikleriyle denetim altına alınıp düzenlenir. Bu özellikler: Belirli arayüz fonksiyonları (en popüler hikayeler, haber akışı, anlık bildirimler), iletişim araçları (yorum yapma, durum güncelleme ve beğenme biçimleri) ve ticari özellikler (sponsorlu sayfalar, hedefli reklamcılık, üçüncü parti uygulamalar) ve Facebook'u oluşturan teknik kod ve algoritmalarıdır. (Thayne, 2012, s. 12 vd)

Thayne tek tek bu özelliklerin nasıl kullanıcıların deneyimi üzerinde denetim kurduğu ve bireylerin özellikleri bazında nasıl bölündüklerinden, ek olarak da buraya harcanan dikkatten nasıl kâr edildiğinden söz etmektedir. Facebook gibi ağ ekolojilerinde özneliğin, ilişkisel ve siberetik bir süreç olarak toplumsal etkinliğin; hem enformasyon makinelerinin hem de kullanıcıların sağladığı verinin birlikte rol almasıyla gerçekleştiğine işaret etmektedir. Sosyal ağ servisleri yeni bir dağıtık estetik ile toplumsallaştırılmış öznellikler üretmektedir. Medya izlerkitlesi için iş ve eğlence arasındaki ayrımları bulanıklaştırmaktadır. Facebook'ta dolayımlanan toplumsal etkileşimler bir çeşit gayri maddi emek olarak görülebilir, çünkü şirket dikkati kipleyen ve düzenleyen dijital teknolojilerle ekonomik değer üretimi sağlamaktadır. Kullanıcıların bıraktıkları dijital izler işlenip dönüştürülerek daha fazla toplumsal etkileşim tetiklenmektedir. Servislerin işe koştukları teknik özellikler kullanıcıların ilgileri, beğenileri ve hoşlanmadıkları şeylere dair değerli bilgileri nicelleştirmektedir. Bu sayede kullanıcılarla ticari şirketler arasında bağlar kurulmaktadır. Thayne'e göre dikkat ekonomisi, Facebook'un üretim biçimleri kullanıcılar tarafından üretilen bilginin kiplendiği ve iktisadileştirildiği, verinin geri beslemesiyle hedefli pazarlama kampanyalarının uygulanabildiği siberetik bir sistemi temsil etmektedir.

Sosyal Medyanın Finansallaşması

Greg Elmer 2018 yılında dikkat ekonomisinin sınırları bağlamında Facebook örneği üzerinden yaptığı tartışmada, Facebook'un mevcut gelir kaynaklarının "dikkat ekonomisi" çerçevesinde yapılan tanımlamaların ötesine uzandığını öne sürer. Facebook'un gelir kaynaklarının kullanıcıların ürettiği değerle sınırlı olmadığı görüşündedir ve bu görüşünü de sosyal medyanın finansallaşma ile ilişkisi üzerinden kurmaktadır.

Elmer, Facebook'un (FB) NASDAQ'a arzı öncesi ve sonrası gelir kaynaklarını karşılaştırmasında, 2009'da % 98'i reklam satışlarından, yani aslında kullanıcı "dikkati" üzerinden elde edilen gelirlerin, NASDAQ sonrası başka gelir kaynaklarının da devreye alınmasıyla %82'ye düştüğünü bulgular. Elmer, bu bulgudan hareketle, borsada işlem görmeye başlamasının Facebook'un hem farklı gelir kaynaklarının peşine düşmeye hem de finansallaşmış bir şirket olarak yeniden yapılanmaya yönelttiğinin altını çizmektedir.

Elmer, Facebook'un ekonomik değerini dair tartışmasını sosyal medya ve emek konusundaki çalışmaların öncü ismi Chritian Fuchs'a atıfla yapmaktadır. Fuchs'a dayanarak Elmer, Facebook'un finansal değerinin kullanıcıları tarafından üretilen artık değere dayandığı savını doğru ama yetersiz bulmaktadır; çünkü şirketin topladığı ve ürettiği verilere (big social data) dayalı spekülative ve potansiyel değer üretimini tanımlayabilmekte ve tartışabilmekte başarısızlığa mahkum olduğu görüşündedir. Değeri gelecekteki finansal beklentilere göre değişim gösteren (perceived future financial prospect) Facebook'un söz konusu finansallaşmış mantığını yansıtacak bir arayış içindedir.

Bunun için de ilginin aşağıdaki boyutlara yöneltilmesini önermektedir: Facebook'un büyük sosyal veri konusundaki ayrımcı uygulamalarını, kullandığı sosyal ağlandırma (social networking) yönteminin zararlarının sadece kullanıcıların verileri ve zamanlarının veri madenciliğiyle sınırlı olmadığını göstermek gerekir; büyük sosyal verinin finansallaşma eleştirisi, "dikkat ekonomisi" hakkındaki büyük sosyal veriye¹ dönük tartışmaların Facebook'un ayrımcı veri pratiklerini ne kadar karşılayabildiğinin sorgulanmasıyla mümkündür. Facebook'un değeri Elmer'e göre biraz burada yatmaktadır. Algoritmaların ürettikleri bağlantıların ne biçimlerde kullanılabileceğinin bugünden kestirilemeyeşi, şirketin değerlemesini spekülasyona oldukça açık hale getirmektedir.

1 Elmer'e göre değeri yaratan şey veriler kadar, belki daha fazla veriler arası ilişkileri kurmaya çalışan algoritmalarıdır. Burada Karl Palmas'ın fabrika yerine önerdiği laboratuvar metaforuna atıfta bulunmaktadır. Palmas, Deleuze'un Panoptikon yorumlamasını takip ederek, günümüz şirketlerinin veri setleri ve noktaları arasında sürekli bir ilişki arayışında olduğunu belirtmiştir. Panoptikon'u bir adım geliştirerek Panspectron diye yeni bir kavram tanımlamış, laboratuvara, mikroskopa, gözle görülemeyene referansla şöyle demektedir: "Elektromanyetik spektrumu daha geniş bir frekans segmenti izler. Başka bir deyişle, panspektron yalnızca insan gözüyle görülebilenleri değil, aynı zamanda radyo, radar, mikrodalgalar ve benzerlerini de kaydeder." (2018, s. 6)

Bakış ile Göz Atmak Arasındaki Fark

Zulli (2017) dünyayı algılamanın yeni bir biçimi olarak 'bakış' (gaze) karşısında 'göz atma' (glance) pratiğinin yükselişini ve bu geçişin etkilerini irdeler. Göz atma, dikkat ekonomisinin temel özelliklerinden biridir. Zulli bunu üç başlıkta açıklar: Sosyal medya uygulaması olarak Instagram'da (i) göz atma eylemi uygulamanın adında ve arayüz tasarımında içerilmektedir, (ii) göz atma vurgusu, kullanıcıları belli bir davranışa, yani kullanıcı davranışına yönlendirmektir, (iii) göz atma sosyal ve ekonomik sermayenin bir öncülü olarak işlemektedir. Göz atmanın yeniden kavramsallaştırılması, bu eylemin dikkat ekonomisi bağlamında toplumsal ve ekonomik davranışı dönüştüren baskın bir görme kipi olarak önemini ortaya koymaktadır.

Zulli'nin ilk argümanı görsellik ve görme biçimlerinin felsefenin temel konuları arasında olduğudur. Görselliğin ana kavramı genelde bakıştır (gaze). Bakış sürekli, sabitlenmiş, uzun süren bir görme eylemidir. Bu görme literatürünün öte yanındaysa, göz atma (glance) bulunur; göz atmayı bakışın anti tezi olarak görebiliriz. Algıyı bir nesneye ya da özneye sabitlemez, çabuk, geçici ve gelişigüzelliğiyle bakıştaki egemenliği görsel bir özgürlükle değiştirir.

Zulli böylesi bir göz atma kavramsallaştırmasıyla, profesyonel ve kişisel hedefler için dikkatin en değerli meta haline geldiği dikkat ekonomisinde, göz atmanın temel bir rolü olduğunu iddia etmektedir. Zulli'ye göre, dijital teknolojilerin kullanıcıların davranışlarını ve ekonomik davranışı nasıl yeniden yapılandırıldığını anlamak için "göz atma" kullanışlı bir kavramdır Çünkü sosyal medya uygulamaları, arayüzlerini göz atmayı birincil görme biçimi olarak ele alarak tasarlamaktadır. Göz atmanın bu şirketlerin ekonomik modellerindeki yerini incelemek için bu yüzden önemlidir. Sonuç olarak, dijital ekonomide bu platformların bu tercihleri toplumsal ve ekonomik davranış üzerinde etkili olmaktadır.

Çeşitli düşünürlerin bakış ve göz atma üzerine yazdıklarından bir literatür taraması yapan Zulli, bakışta süre, harcanan zaman ve telaşsızlığın söz konusu olduğunun altını çizerek, bakışın bireye veya nesneye yöneltilen, kalan imajları dışlayan bir yanı olduğuna işaret etmektedir. Önceden karar verilmiş ve kapalı bir görme biçimidir söz konusu olan. Zulli Sartre'a dayanarak, bu bakış kavrayışının ötekini yabancılaştırdığını ve nesneleştirdiğini öne sürmektedir. Lacan'a dayanarak da bu bakış kavrayışının bakılana mesafelenip onu nesneleştirerek özneliği yeniden tanımladığını söylemektedir. Bu nesneleştirme tartışmaları ise tarihsel, kültürel ve politik normların içine gömülmüştür ve iktidar ilişkilerini temsil etmektedir. Buna örnek olarak Zulli, Mulvey'in sinemadaki dikiz ve fetiş üzerine yazdıklarını, ve Foucault'nun gözetleme ve denetim aracılığıyla sabitlenen bakış çözümlemesini vermektedir. Bu bağlamda göz atmanın çok daha hafif bir külliyatı olduğuna işaret ederek, Casey'nin göz atmayı bakışın hegemonik denetiminden özgürleşmiş bir eylem olarak görmesini önemsedğini yazmaktadır. Çünkü bakıştan farklı olarak göz atmada bakan ve bakılan ilişkisi daha gevşektir, tüm bireyler teorik olarak

aktif ve katılımcıdırlar. Göz atmada derinlik yerine yüzeyler önemlidir. Köşeler ve sınırlar yerine hareket halinde ve yayılan yüzeyler vardır. (2017, s. 2 vd)

Bu savlardan hareket eden Zulli, dikkatin, günümüz kapitalizminde önemli bir kaynak olduğunun uzun süredir tartışıldığını, bu konuda mutabık olunduğunun altını çizer. Örneğin, Dallas Smythe 1977 yılında televizyon izlerkitesinin ekonomik bir etkinlik içinde olduğunu, burada biriktirilen metaların reklamcılara satıldığını yazmıştı. Bu anlamda aracılı bir içeriğe erişim bir sermaye işletmesidir. Öte yandan televizyon izlemek tamamen pasif ve sömürülen bir emeğe işaret ederken, günümüzde hem üretici hem tüketici olan kullanıcı (produser) içeriğin üretiminde fail olarak yer almaktadır denilir. Bu aktif katılım konusu, dikkatin ölçümüne dair metriklerin medya ortamına göre değişmesi kriterlerine göre biçimlenmektedir. Tıklama başı maliyetler (click-through rates) uzun süre kullanılmıştır, şimdilerde de duygulanımsal ilişkiler ve kullanıcıların beğeni, retweet sayıları gibi parametreler reklamın ücreti için kullanılmaya başlanmıştır. Dijital ortamda değer basitçe gözbebeklerine erişim süresinden ziyade etkileme, katılım, nüfuz alanı, liyakat, deneyim hatta tutku gibi kavramlarla ölçülür hale gelmiştir.

Oysa Zulli'ye göre ölçüm biçiminden bağımsız olarak, dikkat somut ve kısıtlı bir metadır. Dikkat arzusu ise bireysel ve organizasyonel davranışı yeniden yapılandırmaktadır: İnteraktif içerikte artma, değişen yayınlama alışkanlıkları, çevrimiçi platformların daha stratejik kullanımları vb söz konusudur. Bir vaka olarak Instagram'ı incelersek diyor Zulli, dikkat ekonomisinin, 'göz atma'yı bir yönelmeden ziyade baskın, arzulanır ve kârlı bir görme biçimine nasıl dönüştürdüğünü anlayabiliriz. (2017, s. 4) Dikkat ekonomisinde göz atmanın baskın konumunu Zulli, Instagram'ın tasarımsal ve arayütsel özelliklerini, bunların tasarlayıcı kurumlar tarafından kullanıcıları nasıl yapılandırmaya çalıştığını inceleyerek açar; burada "platform çalışmaları" yaklaşımına dayanır.

Zulli Instagram konusunda şu tespitleri yapar: Adı en başından şipşak, çabuk ve uçuculuğu hatırlatır. Amacı hızlı ve verimli olmaktır. Hızlı bir döngüde çok çeşitli imajlara göz atma fırsatı verir. Ana sayfasında tek resim görünmesine rağmen, aşağı sürükleyerek sonsuz resme ulaşılabilir. Arama yapıldığında çıkan resimler ise çok daha küçüktür, yine sonsuz aşağı sürükleme imkanı vermekle birlikte mevcut ekranda göz atmaya da olanak sağlar. Göz atmaya uygunlukları aynı zamanda küçüklükleri ve taşınabilirlikleriyle kuvvetlenir. 24 saat boyunca yayında olup sonradan silinen canlı yayınlar göz atmanın uçuculuk hissini hatırlatır. Bu canlı yayın seçeneği kullanıcılar arası etkileşimi artırarak daha aktif ve sürekli göz atma eğilimini destekler. Instagram'da hiçbir sayfanın dibi ya da sonu yoktur. Teorik olarak, kullanıcıları uygulama ekranını "sonsuz dek" aşağı sürükleyebilirler. Tasarım sadece kullanıcıların resimleri nasıl görüntülediğini değil, nasıl resim yüklediklerini de yapılandırır, işlemsel göz atma eylemine katkı sağlar. Instagram'ın teknik özellikleri ve sosyal yapısı kullanıcılarını üç şekilde koşullar: Paylaşımların tipi, zamanı ve kendini markalama. Uygulamanın sunduğu filtreler resimlere uygulandığında onlara bir sanatsal değer kazandırır. Bu filtreler yüksek teknoloji akıllı telefon kameralarıyla birleştigin-

de profesyonel görünen fotoğraflar ortaya çıkar. Böylesi fotoğraflara ulaşabilme yetisi, yaşamı “buradan iyi bir Instagram fotoğrafı çıkar mı” (2017, s. 7 vd) sorusunda somutluk kazanan şeyi deneyimlemeye yönelir.

Dikkat toplayabilmenin bir yolu doğru zamanda ve düzenli olarak paylaşım yapmaktan geçtiğinden kişilerin paylaşım yapma sıklıkları platformun katkısıyla düzenlenir. Bireyin kendi yaşamına uyguladığı pazarlama teknikleri dizisi anlamına gelen kendini markalamayla benlik satılabilir bir meta olarak düşünölmeye başlanır. Instagram uzmanları kullanıcılara hesaplarını bir tema etrafında örgütlemeleri yönünde çağrıda bulunur: Yemeksever, dünya gezgini, fitness gurusu, hayvansever, ironik hipster vb. Marka ne kadar tutarlıysa izleyiciler o kadar uzun süre göz atar. Sanatsallık, zamanlama ve kendini markalama pratikleri işlemsel göz atma ya da çok-yönlü bakış değış tokuşuna katkı sağlar. Bir resim ilgi çektikten sonra diğer fotoğraflara bakılır, yorum yazılır, profil incelenir, marka ile daha yakın bir ilişki kurulur. Geleceğ e dair de bir bağ oluşturulur. Bu süreç kendini tekrar eder. Kullanıcılar stratejik olarak topladıkları ve verdikleri dikkati yapılandırarak daha kapsayıcı bir Instagram ağına hizmet ederler. Bu işlemsel göz atma, diğer bazı görme biçimlerindeki hiyerarşik güç ilişkilerini düzleştirir. Bakışta (gaze) sabit, belirlenmiş ve kapalı olan ve bakılanı nesneleştiren ilişki yerine bakılmak istenen kullanıcılar ortaya çıkar. Karşılıklı göz atma pratikleri sebebiyle katı bir hiyerarşinin yerini daha esnek bir ilişki alır. (2017, s. 8 vd)

İşlemsel göz atma pratiğinden -bakmaktan ve bakılmaktan- gelir sağlamanın da çeşitli yolları vardır. Sosyal sermaye sanatsallık ve markalamayla bağları güçlendirip geliştirmek için bilinçli ve bilinçsiz çabaların sonucunda biriktirilir. Sosyal sermayeyi arttırmak ve sürdürmek amacıyla zaman, enerji ve para yatırımı yapılır, karşılığındaysa onaylanma, tanınma, sosyal hareketlilik ve finansal kârlılık sağlanır. Sürekli kullanım sonucunda sıradan kullanıcılar “influencer” ya da mikro-önlöler haline gelir, niş bir gruba hitap etmeyi başarırlar. Instagram’da neredeyse daima göz atma ve sosyal sermaye ekonomik sermayeyi önceler. İliki biriktiğinde marka ve kullanıcı işbirlikleriyle, kullanıcılar kazandıkları göz atma miktarını kurumlara çeşitli şekillerde pazarlarlar. Instagram kullanıcıları dikkatin toplumsal tanınma, reklam olanakları ve potansiyel gelir anlamına geldiğini bilir. Bu sermaye beklentisi dikkat-arayıcı davranışlarla ve uygulamayla etkileşimi artırır. Kullanıcıların bir kısmı kâr edebildiğ i sürece herkes kâr etme olasılığın düşünebilir hale gelir. Dolayısıyla Zulli açısından, dikkatin bu denli önemli bir meta haline geldiğ i bir dönemde Instagram’ın göz atmayı nasıl öne çıkardığı ve kolaylaştırdığını kuramsallaştırmak önemlidir. Zulli bunu, dijital ekonomide emek sömürüsü tartışmalarını tekrardan ele almak için Instagram’ın uyguladığı haliyle göz atma üzerine düşünmenin gerekliliğ ini vurgulama açısından önemsemektedir. (2017, s.9 vd)

Etkileşimli teknolojilerin sosyal medya sitelerinin kullanıcı tarafından üretilen içeriğ e karşılığ ını vermemesiyle emek sömürüsüne katkı sunması, Instagram için de söz konusudur. Ancak Zulli’ye göre Instagram, tasarımsal olarak dijital olmayan mesleklerdeki emek/sermaye döngüsüyle uyumludur. Instagram kulla-

nıcılarının dijital ekonomiye reel anlamda çalışarak değil, katılımları sayesinde kazanç sağladıklarının altını çizmektedir.

Özetle Zulli dikkat ekonomisinde göz atmanın bakışı gölgede bıraktığını öne sürer. Bakıştaki dikizcilik ve fetişizm elbette göz atmada da hâlâ vardır, fakat bu sefer bakılan kişi durumun farkındadır. Bu sebeple bakıştaki güç dengesizliği göz atmada bulunmaz. Bakılmak bu sefer sadece beklenen bir şey değil, istenen bir eylem haline gelir, sermaye birikimini sağlar.

Sonuç: Dikkat Değil Verimlilik Ekonomisi Mi?

Dikkat ekonomisine “kavramsal” yaklaşan düşünürlerin ve yazarların çağımıza dair tanımlarını ele aldığımız bu yazıda, bir video söyleşisi kaydıyla sektör temsilcilerinin aynı konuda ne düşündüğüne işaret etmenin de gelecekteki çalışmalara yön verebileceğini düşündük. Attention Economy to Efficiency Economy başlıklı video kaydında², bir teknoloji platformu editörü Dan Costa dijital ajans CE-O’su Aaron Shapiro ile söyleşi yapıyor. 2018 yılında sektörün içinden yapılan bu tartışma, gelecek için akademik araştırmalara bir perspektif sağlayabilir. Bu video dikkat ekonomisinin sonunun geldiğini duyurmaktadır. Aaron Shapiro şu saptamaları dile getirmektedir:

“20 yıldır sektör dikkat üzerine kuruluydu. sonrasında bunun aşırılıklarıyla karşılaştık. Sahte haberler ve bağımlılık tartışmaları başladı. Bu alandan da benim “efficiency economy” dediğim yeni bir model çıktı. Bu tüketiciyle çok daha doğrudan ilişkiye geçen bir model. İnsanlar kullandıkları şeyler için para ödüyorlar. Aldıkları verimlilik ve hizmet için para ödüyorlar. İnternette gelir elde etmeye dair yeni bir modeldir bu. Eğer para kazanmanın yolu daha fazla dikkate ulaşabilmek ise, içerik üretiminde bunun karşılığı sansasyonel olanı gerçeğe yeğlemek, eğlence sektöründe ise bağımlılık yaratacak ürünler geliştirmek. Pazarlama dilinde buna “oyunlaştırma” diyorlar. Bunun anlamı aslında insanların enformasyonu işleme ve davranış biçimlerine müdahale etmektir. Rasyonel olarak kullanmayacakları denli çok ürünü kullanmalarını sağlamaktır. İnternet ekonomisinin büyük kısmı bu mekanizmalarla dönüyor.”

Shapiro tekno optimist olduğunu söylemektedir. Dikkat ekonomisinin bu denli aşırı noktalara geleceğinin beklenmediğine işaret ederek, toplumun kendini düzelttiğini haber vermektedir. Şirketlerin de böyle yaptığının altını çizen Shapiro şöyle devam ediyor:

“Facebook kişisel bilgileri saklama konusunda geri adım attı. Birçok internet firması internette para kazanmanın yolları açısından temellere dönecek. Teknolojinin birincil amacını hatırlayacak: Bir şeyleri daha kolay, basitçe ve verimli yapmak. Uber örneğindeki gibi”.

2 Bkz., <https://www.youtube.com/watch?v=MlwZDwxuChU>

Bu kaydın da gösterdiği gibi konunun önemi ortadadır. Kuramsal tartışmalar, yaşadığımız çağın tüketim çağı olduğunu, bunun da dikkatin ekonomikleşmesini beraberinde getirdiğini Marksist ve Post-marksist yazına başvurarak, eski ama görünüm ve biçim değiştirmiş olguları yeniden kavramsal bir aura ile donatarak tanıtlamaya çalışmaktadırlar. Jonathan Crary çağımızın tüketimci ve finansal kapitalizminin insanın elinden uyku gibi doğal bir ihtiyacın bile alınmasını kolaylaştıracak bir arayışta olduğunu altını çizirken, özel zamanın tahakküm altına alındığını belirtmektedir. Crary'den daha Marksist bir yerden dikkat ekonomisi olgusunu değerlendiren Goldhaber, yeni bir doğal ekonomi kavrayışı için dikkat ekonomisi tartışmalarına odaklanıyor ve, emeğin maruz kaldığı yeni sömürü biçimleri ile dikkat ekonomisi arasındaki bağlantıları kuruyor. Yeni bir çağda olduğumuzun altını Marksist kavramları yeniden ele alarak çiziyor. Dikkatin sınırlılıkları olduğunu düşünen Terranova bilişsel kapitalizm çağında insanın zihinsel, beyinsel ve kişisel tarihine nasıl el konulduğunu açıkça gösteriyor. Facebook'un sadece dikkatin hapsedildiği bir yer değil aynı zamanda tüm toplumsal, politik ve kültürel kodlarımızı dönüştüren bir medya teknolojisi olduğuna Thayne ve Elmer değiniyor. Dikkatin kıt meta olduğunun altını çiziyorlar. Zulli bakışın değil de ritmik bir göz atmanın sosyal medya kullanımıyla yaygınlaşmasının yol açtığı yeni medya tüketim biçimlerine dikkati çekiyor. Sonuç olarak, yeni bir ekonomik, toplumsal, simgesel ve duygusal dünyada yaşamaya başladığımız açıkça görülüyor.

Burada dikkati en çok çeken olgu, medya ve iletişim çalışmalarında öncelikli olarak felsefe ve iktisat, ardından da psikoloji ve teknolojiye dair başka alanlarla üretilmiş kavramların, alanımızın kuramsal ve düşünsel kendi içine sıkışmışlığına ve liberal "sözde bilimsel" açıklama biçimlerine alternatif oluşturmalarıdır. Bu alternatif kavramsal araçlar alanımızda göz ardı edildiğinde, insana ait hemen tüm alanların dikkati meta ve sermaye olarak daha üretken kullanmak isteyenlerin denetimi altına girdiğini görmek, insanın bu denetimden kaçacak yollarının olduğunu bilmek imkansız hale gelmektedir. Üstelik aktardığımız video kaydında görüldüğü üzere piyasa aktörleri bile teknolojik imkanların aşırıya kaçan kötüye kullanımının farkına varmıştır; daha reel ve ortak yararı gözetken kullanımların araştırılması gerektiğinin bilincine varmışlardır. Bu bilinçlenmenin iletişim alanında egemen olan tekniğin mistifikasyonundan yana olan araştırmacılara da taklit yoluyla bulaşması önemli ve gereklidir.

Kaynakça

- Agamben, G. (2013). Kutsal İnsan. Çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Agamben, G. (2018). İstisna Hali. Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2020). Tüketim Toplumu. Çev. Nilgün Tural&Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2013). Amerika. Çev. Yaşar Avunç, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bucher, T. (2012). A Technicity of Attention: How Software 'Makes Sense'. *Culture Machine*, 13. 3 .1. 2020 tarihinde <https://culturemachine.net/wp-content/uploads/2019/01/470-993-1-PB.pdf> adresinden alındı.
- Crary, J. (2015). 7/24: Geç Kapitalizm ve Uykuların Sonu. Çev. Nedim Çatlı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Elmer, G. (2018). Prospecting Facebook: the limits of the economy of attention. *Media, Culture & Society*, 00(0), 1-15.
- Goldhaber, M. (1997). The attention economy and the Net. *First Monday*, 2(4). 3 1, 2020 tarihinde <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/519/440> adresinden alındı
- Pettman, D. (2017). Sonsuz Dikkat Dağınıklığı: Gündelik Yaşamda Sosyal Medya ya Odaklanmak. Çev. Yunus Çetiner, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Terranova, T. (2012). Attention, Economy and the Brain. *Culture Machine*, 13. 3 1, 2020 tarihinde <https://culturemachine.net/wp-content/uploads/2019/01/465-973-1-PB.pdf> adresinden alındı
- Thayne, M. (2012). Friends Like Mine: The Production of Socialised Subjectivity in the Attention Economy. *Culture Machine*, 13. 3 1, 2020 tarihinde <https://culturemachine.net/wp-content/uploads/2019/01/471-1021-1-PB.pdf> adresinden alındı
- Zulli, D. (2017). Capitalizing on the look: insights into the glance, attention economy, and Instagram. *Critical Studies in Media Communication*, 1-14.